

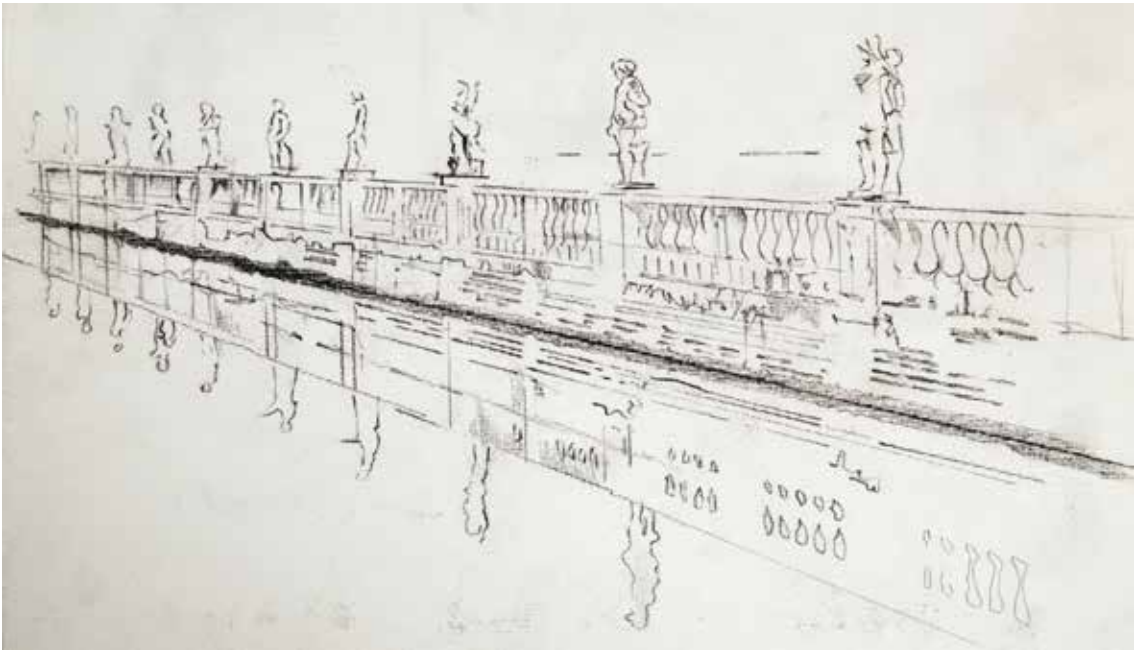
- ◆ SZABADFALVI JÓZSEF: Ottlik László marxizmus-, szocializmus-, bolsevizmus-kritikája
- ◆ HAMZA GÁBOR: Eckhart Ferenc, a magyar jogtörténet európai hírű művelője
- ◆ VARGA JUDIT: Állami önkorlátozás: az államadósság gyarapodásának akadályai
- ◆ ORBÁN ENDRE: A (rendőr)képmás és kerete: az alkotmánybírósági határozatok helye a jogrendszerben
- ◆ GULYÁS ÉVA: A nemzetállam fogalmának változásai
- ◆ KATALIN SZOBOSZLAI-KISS: Major differences between the characters of the natural philosophers and the Sophists
- ◆ ÚJVÁRI EMESE: A magistratusok felelőssége a gyámrendelés kapcsán a császárkorban
- ◆ SZOBOSZLAI-KISS KATALIN: A sztoikus logika rövid összefoglalása
- ◆ RENÁTA GARAI: Die strafrechtliche Regelung der häuslichen Beziehungsgewalt in Ungarn – eine neue Strafhandlung im Spiegel der Rechtspraxis
- ◆ BECÁNICS ADRIENN: A konzuli védelem „európaizálódása” – válsághelyzetekben biztosított segítségnyújtás az uniós polgárok számára
- ◆ BICSKEI HEDWIG: The rights of children in pre-trial detention in the light of the UN Convention on the Rights of the Child
- ◆ DANIEL HAITAS: Eurasian Integration and Ukraine
- ◆ VASAS TAMÁS: Takács Péter (szerk.): Állambölcseleti töredék: Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből
Recenzió
- ◆ MÁTHÉ ANDREA: A figyelem útjai Kondor Attila képeihez
- ◆ IN MEMORIAM FEHÉR LENKE

GYŐR

JOG- ÉS POLITIKATUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

JOG • ÁLLAM • POLITIKA

●
*E számunkat Kondor Attila festőművész munkái díszítik.
Kondor Attila 2000-ben végzett a Magyar Képzőművészeti Egyetemen, fontosabb szakmai elismerései: Kondor Béla-, Barcsay- és Tornyai-díj.*

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 SZABADFALVI JÓZSEF: Ottlik László marxizmus-, szocializmus-, bolsevizmus-kritikája
- 21 HAMZA GÁBOR: Eckhart Ferenc, a magyar jogtörténet európai híru művelője
- 25 VARGA JUDIT: Állami önkorlátozás: az államadósság gyarapodásának akadályai
- 41 ORBÁN ENDRE: A (rendőr)képmás és kerete: az alkotmánybíró-sági határozatok helye a jogrendszerben
- 59 GULYÁS ÉVA: A nemzetállam fogalmának változásai
- 87 KATALIN SZOBOSZLAI-KISS: Major differences between the characters of the natural philosophers and the Sophists

MŰHELY

- 95 ÚJVÁRI EMESE: A magistratusok felelőssége a gyámrendelés kapcsán a császárkorban
- 117 SZOBOSZLAI-KISS KATALIN: A sztoikus logika rövid összefoglalása

FÓRUM

- 131 RENÁTA GARAI: Die strafrechtliche Regelung der häuslichen Beziehungsgewalt in Ungarn - eine neue Strafhandlung im Spiegel der Rechtspraxis
- 149 BECÁNICS ADRIENN: A konzuli védelem „európaizálódása” – válsághelyzetekben biztosított segítségnyújtás az uniós polgárok számára
- 169 BICSKEI HEDWIG: The rights of children in pre-trial detention in the light of the UN Convention on the Rights of the Child
- 179 DANIEL HAITAS: Eurasian Integration and Ukraine

RECENZIO

- 193 VASAS TAMÁS: Takács Péter (szerk.): Állambölcseleti töredék: Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből
Recenzió
- 207 MÁTHÉ ANDREA: A figyelem útjai Kondor Attila képeihez

HÍREK

- 209 IN MEMORIAM FEHÉR LENKE
- 210 E SZÁMUNK SZERZŐI
- 211 SZERZŐINKHEZ

- *A Széchenyi István Egyetem
Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos kiadványa | Győr*
- Szerkesztőbizottság elnöke és főszerkesztő | BIHARI MIHÁLY
- Szerkesztőbizottság elnökhelyettese | RÉVÉSZ T. MIHÁLY
- Szerkesztőbizottság | CS. KISS LAJOS | DARÁK PÉTER
FEHÉR LENKE | JOSEF KOTÁSEK | KISS LÁSZLÓ
LÁMM VANDA | LENKOVICS BARNABÁS | LÉVAY MIKLÓS
KOVÁCS GÁBOR | MARIA PATAKYOVÁ | PATYI ANDRÁS
SMUK PÉTER | SÜLYÖK GÁBOR | SZALAY GYULA
SZIGETI PÉTER | TAKÁCS PÉTER | TORMA ANDRÁS
VARGA ZS. ANDRÁS | VEREBÉLYI IMRE
- Szerkesztő | DELI GERGELY | SZOBOSZLAI-KISS KATALIN
- Olvasószerkesztő | CSÉCS TERÉZ
- Online szerkesztő | KESERŰ BARNA ARNOLD
- Az alapító képviselője | FAZEKAS JUDIT dékán

Megjelenik | 3 havonta
Felelős kiadó | Universitas-Győr Nonprofit Kft. ügyvezetője
Terjesztő | Universitas-Győr Nonprofit Kft.
Levélcím | 9026 Győr, Egyetem tér 1.
Nyomdai munkálatok | Palatia Nyomda
ISSN | 2060-4580

<http://dfk-online.sze.hu/jog-allam-politika>

Ottlík László marxizmus-, szocializmus-, bolsevizmus-kritikája

*Egy 20. századi magyar konzervatív állam- és politikatudós reflexiói**

Ottlík László neve meglehetősen ismeretlenül cseng a hazai állam- és jogtudományi gondolkodás iránt érdeklődők körében. Az alig fél évszázados élete során hátrahagyott életműve azonban mindenképp érdekessé teszi arra, hogy foglalkozzunk munkásságával, mely kiterjed a mai értelemben vett társadalomtudományok több ágára, így a politikatudományra, a szociológiára, az állam- és jogbölcseletre egyaránt. Személyében a hazai jogi felsőoktatásban a fordulat évéig meghatározó diszciplína, a „politika” jeles művelőjét, illetve a tudományszak második világháború előtti időszakának egyik utolsó „polgári” képviselőjét tiszteljük. A továbbiakban a szerteágazó életmű egy mindmáig feltáratlan területének a bemutatására kerül sor.

I. VÁZLATOS ÉLETÚT

Mielőtt a tanulmány címében szereplő kérdés tárgyalásába kezdenénk, érdemes néhány mondatban bemutatni a konzervatív társadalomtudományi gondolkodás két világháború közötti korszaka jeles alakjának életútját. Ottlík László 1895. október 7-én született Budapesten.^[1] Az első világháború alatt a keleti fronton szolgált és hősiességéért számos kitüntetésben részesült. Egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem

[*] A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett DE ÁJK Állami Erőforrások Államtudományi Kutatóműhely keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

[1] Ottlík László életéről és munkásságáról lásd: Ottlík László 1925. február 7-én kelt, a magántanári képesítés megszerzése tárgyában írt szakmai önéletrajza. ELTE Levéltár 7/c 2. doboz; Csongrád Megyei Levéltár. A Ferenc József Tudományegyetem Rektori Hivatalának iratai. 23. doboz. (Egyetemi alkalmazottak nyilvántartási lapjai); Major, 1994; Gazda, 1997, 286.; Csizmadia, 2000, (különösen: 169., 176–178., 181); Major, 2000; Arczt, 2004, 147–148., 206.; Caples, 2005; Szabadfalvi, 2006a; Szabadfalvi, 2006b; Szluha, 2006, 482.; Szabadfalvi, 2017.

Jog- és Államtudományi Karán végezte, ahol 1919-ben államtudományi doktorátust szerzett. Egyetemi évei alatt Concha Győző gyakorolta rá a legnagyobb hatást, akit a „magyar politikai tudomány nagy mesterének” tekintett. A jogi kar elvégzése után a központi közigazgatásban helyezkedhetett el. 1921-ben a Teleki-kormány működése alatt a Miniszterelnökségre nevezték ki fogalmazóvá, ahol a hivatali ranglétrát végigjárva 1940-ig dolgozott. Kezdetben a sajtó-, majd nemzetiségi és kisebbségi osztályon dolgozott, ahol a miniszterelnökségi osztálytanácsosi kinevezésig jutott. Az évek során Bethlen István kormányfő egyik bizalmasává vált.

1923-ban a kecskeméti református jogakadémián a jog- és állambölcsészet előadásával bízták meg. 1927-től egészen 1940-ig a jogakadémia rendes tanáráként tevékenykedett. 1927-ben egykori alma matere falai között magántanári képesítést szerzett. A sikeres habilitációs eljárást követően a „társadalomtan” magántanárának nevezték ki, és ettől kezdve egészen 1940-ig e minőségében hirdetett meg előadásokat. Szakmai-közéleti elismertségét jelzi, hogy 1923-ban a Magyar Filozófiai Társaság másodtitkárának, 1925-ben a Magyar Társadalomtudományi Társulat, majd 1931-ben a Magyar Társadalomtudományi Társaság egyik titkárának választották meg.

1940-ben második bécsi döntés után – Észak-Erdély visszacsatolását követően – a Szegedről Kolozsvárra visszatelepülő Ferenc József Tudományegyetem jogi karára a „politika” tárgy oktatására hívták meg. 1941. február 8-án nevezték ki a kolozsvári egyetem nyilvános rendes tanárának. A Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi (II. „A”) Osztály vezetői beosztását cserélte fel a hön áhított egyetemi katedrára. A háborús évek nem kedveztek a feltehetően végső életcélként tekintett professzori munka zavartalan folytatásának. Ottlik 1944 júniusában családostul Kolozsvárról Budapestre menekült. Buda ostroma alatt, 1945. január 29-én otthonából eltávozott, ekkor látták őt utoljára. További sorsáról nincs semmilyen információ.

Ottlik szűk negyedszázados alkotói pályája a két világháború közötti magyar entellektüelek tipikus jellemzőit mutatja. Miként pályatársai döntő többsége számára, neki is nehezen volt feldolgozható a trianoni döntés okozta trauma. Írásaiban egy széles látókörű, a nemzetközi – főképpen az angol, francia és német – társadalomtudományi szakirodalmat jól ismerő konzervatív gondolkodó képe jelenik meg, aki előszeretettel élt az esszé műfaja biztosította lehetőségekkel, mely alkalmas eszköznek bizonyult impulzív egyéniségéből adódó teoretikus jellegű elgondolásai közlésére. Az angolszász kultúra és életérzés iránti fogékonyságáról egy helyen így nyilatkozik: „Mi erősen »anglomániások« lévén, megszoktuk a demokrácia kérdését is angol szemmel nézni.”^[2]

Az életút rövid áttekintése végén érdemes Ottlik konzervatív gondolkodói attitűdjét két idézet erejéig érzékeltetni. Pauler Ákos, a korszak kiemelkedő filozófusa nézeteire hivatkozva 1922-ben a következőket írta: „...végső elemzésben

[2] Ottlik, 1928, 112.

minden tekintély az ismeretben, tapasztalásban, korban öregbek: az ősök, tehát a múlt tekintélye. Az Isten is »atya«; tekintélye a legelső ős: a minden létezésnél idősebb lény tekintélye. A múlt... szerves alkotórésze a jelennek: ami az egyéni tudatban az emlékezés, az a társas tudatban a hagyomány. (Sem az egyik, sem a másik nélkül nincs tudatos élet, mert az életfolyamat folytonosságát a tudatban az emlékezés tartja fenn.) Az erkölcs és a jog tekintélye sem egyéb, mint hagyományok: hagyományos intézmények és hagyományos formák tekintélye. Ezért hagyományok nélkül nincs rendezett társas élet.”^[3] Ugyancsak ebben az időben a politikai felelősségről írt tanulmánya konklúziójában a fennálló intézményrendszer – korszellem diktálta demokratikus – átalakítása kapcsán a következőket olvashatjuk: „...közéletünk nemes hagyományait makacs konzervativizmussal kell megővünk: csökönnyösen ragaszkodnunk kell a közéleti erkölcs amaz eszményi nemességéhez, amely mindenképpen arisztokratikus.”^[4]

II. KRITIKAI REFLEXIÓK A MARXIZMUSRÓL, SZOCIALIZMUSRÓL, BOLSEVIZMUSRÓL

Ottlikot pályakezdésekor a művészet- és jogbölcseleti kérdéseken túl elsősorban – miképpen az elmúlt századfordulót követően a kortárs társadalomtudósok közül oly sokakat – a marxizmus, a szocializmus és a kapitalizmus, valamint a korabeli munkásmozgalom elméleti és gyakorlati problémái foglalkoztatták.^[5] E tárgykörben az 1920-as évek során több tanulmányt, recenziót és egy a marxizmus társadalomelméletét bemutató könyvet tett közzé, illetve az 1930-as évek legvégén a modern politikai rendszerek elemzéséről szóló művében tért ki a marxizmus és bolsevizmus elméleti és gyakorlati vonatkozásaira.

A sorban elsőként, 1922-ben jelent meg *A marxizmus társadalomelmélete* című műve.^[6] A könyv megírásának elsődleges célja az volt, hogy kimutassa a marxizmus belső ellentmondásait, amelyek lehetetlenné teszik, hogy a polgári társadalom „összeomlásával” egy új, kizsákmányolástól mentes „kollektív” társadalmi rend alakuljon ki. A mű egyik hivatkozásából kiderül, hogy a valójában 1920 tavaszán^[7] – huszonöt éves korában – írt munka része annak a korabeli könyvtárnyi szakirodalomnak, amely elméleti kritikát fogalmazott meg a marxizmus társadalomelméletével szemben. A könyv egyik kritikusa szerint Ottlik munkája ügyesen megírta „politikai vitáit”, melyben bizonyos érzelmi és dogmatikus előítéletek

[3] Ottlik, 1922d, 54.

[4] Ottlik, 1923, 399.

[5] A kortárs jogbölcseleti gondolkodók közül a marxizmus, szocializmus, bolsevizmus kérdéskörével Moór Gyula is több írásában foglalkozott. Vö. Moór, 1921; Moór, 1923, 116–138.; Moór, 1925. Említésre érdemes Horváth Barna 1940-ben a szocializmus „új arcáról” szóló írása. Vö. Horváth, 1940.

[6] A könyvről több korabeli ismertetés és kritika is megjelent. Lásd többek között: td.,1922; (- vits), 1922; Kinszki, 1922; Nagy, 1923.

[7] „E sorokat 1920 tavaszán írtuk le.” Vö. Ottlik, 1922d, 126.

is felfedezhető, ami talán a szerző fiatal korának tudható be.^[8] A mű egy másik recenzense „szkeptikus-kapitalista-konzervatív” felfogásúnak nevezi a szerzőt.^[9] Olvashatunk olyan méltatást is, mely szerint Ottlik munkája „érdekes essay”, ami kiemelkedő fontosságú kérdéseket tesz vizsgálat tárgyává.^[10] Találkozhatunk továbbá egyértelműen dicsérő ismertetéssel, mely a mű gondolatmenetének tisztaságát, világosságát és élvezetes előadásmódját emeli ki, illetve méltatja, hogy nem csupán a szakemberek, hanem az olvasók szélesebb rétegei számára is „tisztázza” az e téren uralkodó „zavart”.^[11] Ugyancsak elismeréssel nyilatkozik a műről Illés József, Ottlik magántanári képesítése tárgyában írt „bírálati jelentésében”.^[12] Mindazonáltal szóvá teszi, hogy a könyvben használt egyes kifejezések, jelzők, illetve hasonlatok – vélhetően a szélesebb olvasóközönség érdeklődését felkelendő – „erőteljesebbek, vagy színesebbek, mint aminő egy tisztán tudományos körnek szóló munkában szokásos”. Szintén az elismerés hangján szól – a magántanári képesítési eljárás másik véleményezőjeként – Concha Győző, aki egy fontos szempontra, a vonatkozó hazai irodalom integrálására hívja fel a figyelmet: „A könyv érdemének tartom, hogy a nagy világirodalom ismeretével, figyelmét kiválóképpen a hazaira fordítja. Szabó Ervin, Palágyi Menyhért, Somló Bódog, Jászi Oszkár, Pikler Gyula, Mössmer Pál, Láczi Jenő, Mezey Lajos, Ferenczi Imre, Farkas Geiza dolgozatait méltatva, a kívánatos, de éppen hazánkiai közt eléggé ki nem alakult szellemi kooperáció útját egyengeti.”^[13]

Maga a mű három fejezetre tagolódik. Az elsőben az „elmélet” rövid bemutatására kerül sor, a másodikban a „tudományos” jóslat tarthatatlanságát elemzi, szembesítve a valóság „igazságával”, végül a harmadik részben azzal néz szembe, hogy a marxizmus miképpen viszonyult az „élet” kihívásaihoz.

Ottlik szerint a marxizmus – vagy miként fogalmaz: „mai formájában” szocializmus – jelentős tételeiben kevésbé eredeti világnézet. Hívei a „vallásos meggyőződés fanatizmusával” vakon követik a marxi „jóslatot”, melynek állításai sem a feltételezett társadalmi fejlődési tendenciák, sem az ebből levont végső konklúziók tekintetében nem igazolhatók. Álláspontja szerint a szocialista elmélet

[8] Vö. Nagy, 1923, 58. (Ezt a véleményt erősítik Ottlik zsurnalisztikai jellegű kijelentései, melyek alkalmanként nélkülözik a „szaktudományos” sztemderdeket. Így például: „...a tudománynak nagyon mindegy, hogy kitől származik ez a harcias pudlikutya [értve ez alatta történelmi materializmust], mely magát oroszlanának fésüli.” Lásd Ottlik, 1922d, 27.)

[9] Kinszki, 1922, 561.

[10] Vö. (- vits), 1922, 500.

[11] Vö. td., 1922, 126.

[12] „Ottliknak ez a munkája úgy a kérdés fölvetésével, mint annak kidolgozásával tanúságot tesz szerzőjének tudományos képességéről. Okfejtései eredetiek, logikai elemzései önállóak. A kérdés irodalmának teljes ismeretével foglalkozik a felvetett problémával. Nemcsak a szorosan a tárgykörbe tartozó irodalomban, hanem a politikának egész tárgykörére vonatkozó irodalomban is szép jártasságot tanúsít. Az egész tanulmánynak a beosztása módszeres és stílusa gyakorlott írói tollra vall.” (Dr. Illés József ny. r. tanárnak bírálati jelentése dr. Ottlik László magántanári képesítése tárgyában. ELTE Levéltár 7/c 2. doboz.)

[13] Dr. Concha Győző ny. r. tanárnak bírálati jelentése dr. Ottlik László magántanári képesítése tárgyában. ELTE Levéltár 7/c 2. doboz.

főleg a „gyűlöletre épít” és a modern civilizációt „rombadöntéssel” fenyegeti. Meg van győződve arról, hogy „Marx valóságos megfordított Kasszandra: hamis rémségeket jósol, de mindenki vakon hisz neki.”^[14] De mi is ez a marxi „jóslat”, melynek megcáfolására vállalkozik? Mindez nem más, mint a polgári társadalmi rend összeomlásának és egyben a kollektív (szocialista) társadalmi rend „szükségyszerű” kialakulásának a megjövendölése, amit – történetbölcséleti fejtegetések „mechanikus formulájaként” felfogható – tudományos köntösbe öltöztetett „történelmi materializmusnak” neveznek.^[15]

A történelmi materializmus alaptételét, mely szerint a termelési viszonyok összessége alkotja azt a „reális alapot” (alap), ami – Szabó Ervin fordítását hivatkozva – a „jogi és politikai ráépítményt” (felépítmény) hordozza, kétségkívül hibás megközelítésnek tekinti. A materialista szemlélet mechanikus szemléletmódjából, illetve fatalizmusából eredő elgondolás véleménye szerint „egyirányú összefüggést” eredményez. Az ezzel szemben megfogalmazódó ellenvélemények elsősorban a „kölcönhatásra” helyezik a hangsúlyt. Ottlik maga hívja föl a figyelmet, hogy erre – Marx halála után – már Engels is több helyen utalt. Úgy véli, a történelmi materializmus „újkeletű szemüvegén keresztül látható tájkép” megdöbbenően hasonlít mindahhoz, amit a „bourgeois-történetírók” nyújtanak.^[16]

Az eredeti marxi „jóslat” a polgári társadalom jövőjét a termelőerők folytonos gyarapodásában (akkumuláció) és mind kevesebb kézben való összpontosulásában (koncentráció) látja, amely végső soron a monopóliumok működése korlátlanóságát eredményezi, mindezzel felszámolva a versenyt, a kapitalista gazdasági rend értelmét. A növekvő gazdasághoz a kizsákmányolás következtében a „népesség elnyomorodása” társul. Marx vízióját és annak következményeit pontokba szedve így foglalja össze: 1. „Mind kevesebb bourgeois mind gazdagabb lesz – egyre több proletár egyre nyomorultabb.” 2. „Kell, hogy ez utóbbiak fellázadjanak.” 3. „E forradalommal egyben létre kell jönnie a kollektív termelésen alapuló piactalan társadalmi rendnek.”^[17]

A jóslat egyes pilléreit górcső alá véve elsőként a „társas élet” és a forradalom természetét vizsgálja. A forradalmat, mint a korabeli állambölcsélet és politikaelméleti irodalomban lényeges fogalmat a következőképpen határozza meg: „... a »forradalom« kifejezés csakis társadalmi harcot jelenthet: társadalmi osztályok erőszakos küzdelmét az államhatalomért, vagy az államhatalomban való részesezésért.”^[18] Pár évvel később az osztály fogalmával kapcsolatosan így írt: „Az osztály nem egyéb, mint a kötelék, amely egy különleges világnézet hordozója, amiből per definitionem következik, hogy a forradalom, mint társadalomtudományi kategória,

[14] Ottlik, 1922d, 11.

[15] Említésre érdemes, hogy a „történelmi materializmus” történetfilozófiai tételei hazai kritikai fogadtatásából Somló Bódog (*Állami beavatkozás és individualizmus*), illetve Jászi Oszkár (*A történelmi materializmus állambölcsélete*) egy-egy művét emeli ki. Vö. Ottlik, 1922d, 24.

[16] Ottlik, 1922d, 39.

[17] Ottlik, 1922d, 51.

[18] Ottlik, 1922d, 52.

csupán osztályharcos fogalmat jelenthet.”^[19]

A társas (társadalmi) élet fontos közösség-szervező és egyensúlyt biztosító tényezőjének nevezi a közösség eszményeit, politikai ideáit. Ezek közül egyértelműen állást foglal a „tekintélyen”, illetve a „hagyományon” nyugvó konzervatív értékrend mellett, amelyet a társadalom szempontjából konstruktívnek tekint.^[20] Mindezzel szembeállítja a francia forradalomban „hatóerővé” váló „romboló, antiszociális szenvedélyeket” felszínre hozó szabadság, egyenlőség és testvériség eszményeket. A forradalom jelszavaiként elhíresült ideákat valójában a klasszikus konzervativizmus jól ismert érveit felsorakoztatva kritizálja. Míg a szabadság esetében azt állítja, hogy „ahol mindenki »szabad«, ott csakhamar anarchia vagy zsarnokság következik”, addig az egyenlőség vonatkozásában Darwin gondolatát citálva vallja: „A létért való küzdelemben az embernek nélkülözhetetlen fegyvere a társas szervezettség, amely csak egyesek fölé, mások alárendelése által valósítható meg. A parancsolás és engedelmesség szüksége nem engedi meg a teljes egyenlőséget.”^[21] A testvériség esetében – mely értelmezésében az „emberszeretet szimbóluma” – csak konkrét közösség szeretetéről lehet szó: „... családot, hazát... lehet szeretni, de az emberiség nem konkrét közösség, mert egységét szervezetlensége folytán a tapasztalati átlagember felfogni nem képes. Ezért a nemzetközi testvériség eszméje is a való életben mindig romboló szerepet játszott: az »emberiség« inkonkrét egységéért a konkrét társas egységek gyűlöletét hirdette.”^[22] Vagyis a szabadság, az egyenlőség és a testvériség a maguk nyers értelmében romboló szenvedélyek forrásai lehetnek. Ahhoz, hogy alkotó elemek lehessenek, magasabb értékek alá kell rendelni érvényesülésüket, mert különben forradalmi fejtelenség lesz a következményük. Ottlik azt vallja, hogy csak úgy lehetnek ezek az eszmék a modern civilizáció „támaszaivá”, ha a „nemzeti gondolatnak” rendelődnek alá, ami pozitív tartalommal tölti meg jelentésüket.^[23]

Álláspontja szerint a proletárforradalom a szilárd államszervezetet három okból nem tudja megvalósítani. Egyrészt a forradalom a „társas fegyelem” szétbomlásában és nem a szilárd államszervezet felépítésében jeleskedik: „A forradalom csak addig erős, amíg a régi világ minden igenjére nemmel válaszol: mihelyt maga is az igenlés terére lép, nem teheti ezt anélkül, hogy az eltiport »igenek« egész szövénnyét újból talpra ne állítsa a társas tudatban.”^[24] Másrészt – a marxi fogalomhasználatot citálva – a proletár (forradalmi) diktatúra államának felépítését a proletariátus lelki alkatában rejlő jelenségek is akadályozzák. Itt Ottlik elsősorban a proletariátus, mint a társadalom „legalsóbb rétegének” nyomorából, tudatlanságából, és az ezt tükröző erkölcsi állapotából magyarázza a „tömegé”

[19] Ottlik, 1926, 171. (265. lábjegyzet)

[20] Vö. Ottlik, 1922d, 53-54.

[21] Ottlik, 1922d, 58.

[22] Ottlik, 1922d, 58.

[23] Ottlik, 1922d, 59.

[24] Ottlik, 1922d, 61.

válás (a „tömegek növekvő elfajulásának”) folyamatát, melynek következménye, hogy a „tömegben lévő egyént legyőzhetetlen hatalom érzete szállja meg és ennek következtében enged ösztöneinek”.^[25] A forradalmat a tömegek és egyben a destruktív ösztönök „diadalának” nevezi, amellyel egyébként a marxizmus klasszikusai is tisztában voltak.

A kollektivista állam felépítésének harmadik nagy akadályá az az „áthidalhatatlan úr, mely a demagógiát a kormányzástól elválasztja”.^[26] A többször hivatkozott Le Bon *A tömegek lélektana* című műve kapcsán megjegyzi, hogy a demagóg érdeke a legvalószínűtlenebb túlzásokba kapaszkodni: „A nagy, szenvedő, elégedetlen tömegek ösztöneit, kielégítetlen és ki nem elégíthető vágyait a legcsábítóbb ígéretekkel kell felkorbácsolnia.”^[27] A korabeli politikai pszichológia jól ismert tételeit interpretálja, amikor a kollektivista állam megteremtésének útjában álló lelki ösztönök működéséről ír. Mindezzel szembeállítja a politika valódi értelmét, melyet „a mérséklet, a megalkuvás, a kiegyezés művészetének” nevez. Sőt a korszakot foglalkoztató egyik izgalmas kérdésben is állást foglal, amikor az „államférfi”^[28] – a demagógtól megkülönböztető – tulajdonságait veszi számba: „Államférfi ezért csak az, aki nem az egyesek, hanem a közösség érdekeit tartja szem előtt és ezért nem a szenvedélyek felcsigázására, hanem fékentartására törekszik; aki a nagy tömegeknek nem hízelgő szolgája, hanem megértő gyámola, de egyben parancsoló ura is tud lenni.”^[29] Mindezekből azt a konklúziót vonja le, hogy a marxizmus eredeti ideájában a feltételezett tendenciák iránya és a végső konklúziók között a társadalom felbomlását eredményező ellentmondások vannak.

Ezt követően a marxi jóslat még egy ellentmondásos tételét, a növekvő „gazdagságot” és az ezzel párhuzamosan növekvő „nyomor” tételét veszi górcső alá. Maga is csatlakozik ahhoz a már sokak által elemzett állásponthez, amely vitatja e „klasszikus” tétel állítását: „Olyan társadalomban, melynek általános gazdagsága egyre növekvő, szó sem lehet a proletariátus növekvő elnyomóródásáról, sőt ennek általános jóléte is megfelelően – ha nem is folyamatosan – növekvő tendenciát kell, hogy kövessen.”^[30] A kapitalista berendezkedés a fejlett ipari termelés függvénye, és a gazdaság növekedésével együtt jár a proletariátus általános jólétének a növekedése. Ennek az igazságnak a „beismerésével” Ottlik szerint alkalmanként a marxista irodalomban is szembesülhetünk. A munkásság „szervezkedése”, elsősorban a szakszervezetek sikeres működése biztosítja a kapitalista társadalmi rendben az ipari bérmunkásság életmódjának „emelkedését”. A marxi koncepció két alappillérét képező jóslatra, így a tőke növekvő koncentrációjára, illetve a munkásság növekvő elnyomóródására az élet rácaffolt:

[25] Ottlik, 1922d, 63.

[26] Ottlik, 1922d, 67.

[27] Ottlik, 1922d, 68.

[28] Vö. Kornis, 1933.

[29] Ottlik, 1922d, 69.

[30] Ottlik, 1922d, 71.

„Egyfelől a fejlődés folyamán nemhogy fogyott volna, hanem egyenesen növekedett a kistőkék és középtőkék száma, ami másfelől viszont éppen azt jelenti, hogy a munkásság növekvő elnyomorodás helyett mindinkább javítja helyzetét, mert hiszen az új kistőkések éppen a munkásság soraiból kerülnek ki.”^[31]

Könyve harmadik részében, a „neomarxizmus” fejezetcím alatt bemutatja az eredeti koncepcióból kinőtt kortárs ideológiákat, így a revizionizmust, mint a marxizmust „meghamisító” szociáldemokráciát, a szindikalizmust, mint a marxizmus „latin” követőinek elméletét, akik a szakszervezetekben látták az eljövendő társadalom „csontrendszerét”, illetve a bolsevizmust, vagy más néven „politicizmust”, ami a marxí proletárforrádalom diktatúrájáról szóló „homályos” fejtegetéseken nyugvó teória.^[32] A revizionizmus valójában annak köszönhető sikerét, hogy a 19. század második felében Európa ipari államaiban nagy lendületet vett a gazdasági fejlődés, melynek következtében a munkásság gazdasági és politikai törekvései „progresszív opportunistá” formákat vettek fel. A Bernstein- és Kautsky-féle elméletek Ottlik szerint az erre adott válaszként foghatók fel. Egy fél évtizeddel később, az 1920-as évek legvégén megjelent tanulmányban a szociáldemokrácia, illetve a bolsevizmus attitűdje közötti eltérésről azt írja, hogy a különbség nem abban áll, hogy „a bolsevizmus a diktatúra és a szociáldemokrácia a demokrácia álláspontján áll, hanem abban, hogy a bolsevisták kisebbségi alapon, azaz oligarchikusan csinálják meg a diktatúrát.”^[33] Minderre példaként hozza fel a bolsevikok hatalomra kerülésének módját. Ezzel szemben a szociáldemokrácia „opportunistikus taktikával” beilleszkedett a polgári parlamenti „szerkezetbe” és a többségi diktatúrát – ami Ottlik szerint a demokrácia egyik velejárója – arra az időre halasztja, amikor „föltétlen parlamenti többséggel fog rendelkezni, ami a nyugati ipari országokban korántsem tartozik az utópia világába”.^[34]

A szindikalizmus hívei ezzel szemben látszólag vissza kívántak térni Marx „eredeti” tanaihoz és abban az igazi „forradalmár-munkáspolitiká” gyakorlatára vonatkozó útmutatást kerestek. Újjításukat abban foglalja össze, hogy a szindikalisták a szakszervezetet (szindikátus) és annak „harci eszközét”, a sztrájkot tekintették a kapitalista világot sarkából kifordító instrumentumnak. E romantikusnak nevezett elmélet eszközei és intézményei valójában nem szolgálják a kapitalizmus megdöntését, hanem elsősorban a tőkés társadalmi viszonyok között a munkás jólétére, boldogulására koncentrálnak. Ebből adódóan arra a következtetésre jut, hogy „[a] par-excellence tőkés államokban... a szakszervezet sokkal inkább konzervatív, mint forradalmi tényezője a munkásmozgalomnak”.^[35] A bolsevizmus az előzőekkel szemben a politikai terror eszközeire

[31] Ottlik, 1922d, 84–85.

[32] Vö. Ottlik, 1922d, 84–102.

[33] Ottlik, 1929, 84.

[34] Ottlik, 1929, 85.

[35] Ottlik, 1922d, 101.

támaszkodva a „proletár-osztályuralom” megvalósítására törekszik. Ottlik álláspontja az, hogy a forradalom kérdése a marxizmus ezen irányzata szerint nem függ össze a gazdasági fejlődéssel, hanem úgy jelenik meg, mint pusztán „politikum”. A kapitalizmus így nem gazdasági, hanem politikai válság következtében fog összeomlani. Az elmélet végleges kialakulásában ugyanakkor a világháború hatását rendkívül fontosnak véli.

A következőkben a háború társadalomra gyakorolt hatásaival és mindennek a forradalom kialakulását befolyásoló tényezőivel foglalkozik. Utóbbi kérdést az „összeomlás paradigmájának” nevezi. A háború társadalmi hatásai tekintetében kiemeli az egyébként „rugalmas társadalmi szerkezetek bürokratikus megmerevedését”, az „általános elszegényedést” és a társadalom „általános demoralizációját”.^[36] A világháború során – véleménye szerint – a hadviselő államok belső működése egyre inkább a „militáns állami szocializmus” képét ölti fel, ahol a sors különös iróniája folytán a polgári állam „jóvoltából” megszületett a „piactalan társadalom”. Itt nemcsak a termelés ellenőrzése, hanem a termelési folyamatok irányítása is a „kommunista ábrándok” szerint szerveződik, sőt a „polgárok magánélete [is] állami kezelésbe került.”^[37] Az elszegényedés és a társadalmi élet demoralizálódása pedig egymást „erősítő” folyamatként a morális értékek és tartás megsemmisüléséhez vezetett. Szépirói vénáját megcsillantva, némi pátoszt sem nélkülöző keserűséggel állapítja meg: „A társas eszmények márványszobrai meginogtak a civilizáció homlokzatán és megrendült a társas tekintélyek eddig oly szilárd fenntartó oszlopsora. A Jog pajzsa beszakadt a Szükség csapásai alatt. A Kötelesség fáklója kialudt a Gúny mocsarában... A fennálló világ egységei még eldöntetlen harcban állottak egymással, mikor a lelkekben már gyökeret vert a fennálló világ negációja: a forradalom.”^[38] Azokban az országokban, amelyek a háborút elvesztették, logikus következményként törtek ki a forradalmak. A végkimenetelüket tekintve pedig megállapítja, hogy a két „agrár államban” – példaként Oroszországot és Magyarországot említi – a forradalom még egy „nagy” lépéssel tovább ment: egészen a „bolsevik-diktatúráig”.

A proletariátus diktatúrájának praxisáról – főképpen orosz tapasztalatokra és csak egy-két helyen az „összeomlott” magyar Tanácsköztársaság kiforrotlan viszonyaira utalva – lesújtó véleményt mond. Az eredeti, „tudományosan” megalapozott program és a gyakorlat ellentmondásait az orosz forradalom vezetőjének számos korabeli politikai röpiratára hivatkozva mutatja be. Így többek között Lenin *Állam és forradalom* című műve alapján állítja: „Lenin... röpirata valóban nem más, mint megdöbbentő vallomás a kollektív gazdálkodás tökéletes csődjéről: annak beismerése, hogy a bolsevizmus, mely a világ gazdasági megváltását ígérte, a maga módján egyetlenegy gazdasági kérdést sem tudott megoldani

[36] Ottlik, 1922d, 103.

[37] Ottlik, 1922d, 104.

[38] Ottlik, 1922d, 109.

és minden tekintetben kénytelen visszatérni a kapitalizmus módszereihez.”^[39] E helyen – egy lábjegyzetben – hosszan idéz Leninnek az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt X. kongresszusán elhangzott, a *l’Humanité* hasábjain 1921. március 21-én megjelent beszédéből, majd hozzáfűzi: „Adók, szabad forgalom, kisbourgeois állam! A kommunista tanácsköztársaság immár saját programjának a karikatúrája.”^[40]

Műve záró fejezetében – summázat gyanánt – az első világháború és az azt követő összeomlás, valamint az annak folyamányaként kirobbant forradalmak jelenéről és jövőjéről szólva – kínosan kerülve a korabeli közelmúlt hazai történéseit – megállapítja: „A marxizmus horoszkópja... hamis. Hogy a kapitalizmus kora sem fog örökké tartani, az meglehetősen bizonyos. De hogy mikor, miért fog elenyészni és mi fog helyébe jönni, azt ma még sejteni sem lehet. Ám akkor is, ha csakugyan valamilyen szocialisztikus társadalmi forma lesz a kapitalizmus utóda, az semmi esetre sem lesz a marxista ábrándvilág merev racionális konstrukciója... Az élet mozgó egyensúlyában a társadalmi formák is örökös átalakulásban vannak és a valóságnak egy-egy metszete mindig olyasvalamit ábrázol, amit... csak átmeneti állapotnak lehet nevezni... Politikai formák élettartama többnyire megmérhető... de társadalmi formák úgy nyúlnak át egymásba, mint a szívárvány színei.”^[41]

A marxizmus problematikáját tárgyaló könyvével részben párhuzamosan jelent meg a *Magyar Munkás Szemle* című periodikában a pozitív ellenpéldát sugalló angol, továbbá egyesült államokbeli munkásmozgalom múltját és akkori helyzetét bemutató két írása, illetve nem sokkal később egy e tárgykörben írt recenziója a *Társadalomtudományban*.^[42] Úgy vélte a „hagyományos” marxizmus világnézeti és politikai „dogmatizmusa” hatástalan maradt mindkét ország munkásmozgalmára, melyek a demokratikus, „civilizatórius” értékrendet előbbre valóknak tekintik, mint bármely forradalmi célkitűzést. Az angol munkásmozgalom szellemisége kapcsán megjegyzi, hogy az „angol munkás elsősorban angol, másodsorban sportember és csak harmadsorban munkás.” Így alapvetően fontos számára a nemzeti hovatartozás, illetve a politikai életben a fair play követelményeinek a betartása. A számos hasonlósággal jellemzett amerikai munkásmozgalmat pedig világnézeti és politikai szempontból „semlegesnek” minősíti.

A Magyar Filozófiai Társaság 1923 késő őszen tartott ülésén Ottlik előadást tartott a marxi történelmi materializmus „tudományos” alaptételeiről,^[43] mely tanulmányként hamarosan az *Athenaeum* című periodikájában jelent meg.^[44] Írása kiindulópontjaként fogalmazta meg, hogy a marxizmus – szemben más szocialista tanokkal – „tudományos” elméletként aposztrofálja magát. Az Engels

[39] Ottlik, 1922d, 126.

[40] Ottlik, 1922d, 127.

[41] Ottlik, 1922d, 133–134.

[42] Ottlik, 1922a; Ottlik, 1922c; Ottlik, 1925.

[43] Az elhangzottakról a *Társadalomtudomány* című folyóiratban Szombatfalvy György, a folyóirat szerkesztője, elismerő szemleciikket tett közzé. Vö. (Sz.), 1924, 68–69.

[44] Ottlik, 1924.

által így minősített tételeket az érték-többlet-elmélet, illetve a történelmi materializmus teóriájával kívánta igazolni. A Mehrwert-teóriát valójában olyan érték-ítéletnek tekinti, melyet kritikaként minden szocialista elmélet megfogalmazott a magántulajdonon alapuló gazdaság jövedelem-elosztási rendjével szemben. Az érték-többlet-elméletben Ottlik szerint egy erkölcsi értékítélettel szembesülhetünk, mely az igazságosság erkölcsi eszményéről szól. Ugyanakkor az erkölcsi értékelés nem lehet tudományos megítélés tárgya, így annak igazolása a tudományon kívülre esik.

Tanulmánya második felében a történelmi materializmus „tudományos önértékét” vizsgálva megjegyzi: „Hogyha jóslatok támogatására nem használható is, nem lehet-e mint exakt tudományos tételnek tiszteletreméltó logikai értéke?” Max Weberre utalással vallja, hogy a történelmi materializmus nem tények megállapítására, hanem a tények „kauzális értelmezésére” vonatkozó elmélet. A „tényinterpretáció” szükségképpen egyoldalúvá válik, ha azt elvként hirdetik. Szerinte ezáltal lesz a történelmi materializmus metafizikai elméletté, mivel „kifejezetten végső ok, tehát szubsztancia méltóságára emelte a gazdaság fogalmát”.^[45] A gazdaság szempontja így válik a „történelmi kiválasztás egyetlen érvényes értékrelációjává”. A történelemnek minden olyan elméletét – vallja Ottlik –, amely egyetlen értékszempontra vezethető vissza, önkényes történelem-magyarázatnak kell tekinteni. Írása zárógondolataként megállapítja: „A történelmi materializmus elméletének és a formuláiból levont következtetéseknek tehát semminő tudományos értéket nem lehet tulajdonítani. A marxizmusnak nincsen semmi oka arra, hogy testvéreinél, az utópista elméleteknél többre tartsa magát: tudományos igazság nincs benne több... Ha valakitől azt hallanám, hogy a »*Kapital*«-t vagy az »*Anti-Dühring*«-et akarja olvasni, csak azt ajánlhatnám neki, hogy inkább Plátón »*Állam*«-át, vagy Morus »*Utópiá*«-ját olvassa: ezekben a kultúra lelkiismerete szólal meg – amazokban egy vajúdo korszellem dadog.”^[46]

Két évvel később, az 1926-ban megjelent *A társadalomtudomány filozófiája* című monográfiájában is utalás történik a marxi tanokra. Álláspontja szerint a Smith-Ricardo-Menger-féle közgazdaságtan és az arra építő marxizmus társadalomelmélete a naturalisztikus társadalomtudomány egyetlen megvalósítása: „A »történelmi materializmus« a szocialisták üres közgazdasági racionalizmusával posztulált szociológia. Innen láthatjuk a szigorú következetességét annak a fejlődésnek, amely Smith »természetes« közgazdaságtanától, Ricardo racionalizmusán és Mill »liberális« szocializmusán át Marx materializmusához visz és végül Lenin társadalmi nihilizmusának szörnyű termékében, a bolsevizmusban virágzik ki.”^[47]

Néhány évvel később, a gazdasági világválság kellős közepén figyelemreméltó és rendkívül gondolatgazdag elemzést írt a kapitalizmus válságjeleiről és az erre

[45] Ottlik, 1924, 25.

[46] Ottlik, 1924, 29.

[47] Ottlik, 1926, 74.

terápiát nyújtó szocialista tanokról.^[48] Az ezzel kapcsolatos általános hangulatot ekképp jellemzi: „A közvéleményben mind jobban és jobban meggyökeresedni látszik az a felfogás, hogy a kapitalizmus »kiélte magát«, hogy »csődbe jutott« és hogy helyét valamiféle szocialista társadalmi rendnek kell immár elfoglalnia.” Ottlik szerint a kapitalizmus és főképpen a kapitalista gazdasági rendszer valóban válságban van, de az is kétségtelen, hogy mindennek a napirenden tartásában a különböző „divatos” szocialista áramlatoknak nagy szerepe van: „A szocializmus korlátozhatja, mérsékelheti, megjavíthatja vagy tönkretelheti a kapitalizmust: pótolni azonban nem tudja, mert nem töltheti be azt a funkciót, amelyet a kapitalizmus a gazdasági életben ellát. A kapitalizmus teljes gazdasági rendszer, a szocializmus ellenben csak jogi és politikai rendszert állíthat fel; gazdasági tekintetben csakis a javak elosztására nézve nyújt szempontokat, – a javak termelésére nézve új, a kapitalista elveket sikerrel pótló eszméket nem tudott világra hozni.”^[49] A mindebből kiutat hirdető marxi, keresztény, illetve nemzeti szocializmusok közül elsősorban a társadalmi fejlődés „acélos szükségyszerűségét” megfogalmazó marxizmussal foglalkozik. Ennek kapcsán a marxi szocializmus hirdetett törvényszerűségei és a valóság között fennálló áthidalhatatlan ellentmondásokról szól. Legfigyelemreméltóbb megállapítása, hogy tulajdonképpen a korabeli Szovjet-Oroszország az egyetlen, szó szoros értelemben vett kapitalista állam: „Oroszország ma egy óriási kapitalista vállalat: az egyetlen ország Európában, amelynek gazdaságpolitikáját elsősorban az állam, mint üzleti vállalkozás rentabilitásának szempontjai határozzák meg s amelynek módjában van a humanisztikus, az embervédelmi faktort – s ez minden szocializmusnak a végső alapja és létindoka – teljesen figyelmen kívül hagyni s az embert egyszerűen úgy kezelni, mint a termelésnek azt a tényezőjét, amelynek költségein a legtöbbet lehet megta-
karítani.”^[50] E kijelentése ugyanakkor nem előzmény nélküli, hiszen az 1920-as évek legvégén a korabeli NEP korszak jellemzéseként az írja, hogy a hadikommunizmus lebontásával Lenin egyenesen a bolsevizmus „likvidálását” vezette be, ezáltal „konszolidálva” a proletár diktatúrát: „A kommunista forradalom nem a kapitalizmus ellen, hanem csupán a kapitalista »burzsoázia« ellen irányult.”^[51] Majd megállapítja: „Most... ismét kapitalizmus van Oroszországban, csakhogy az államhatalom ellenőrzése alatt és ennek kénye-kegyére bízva... Hogy a proletariátus diktatúrája mindent inkább szolgál, mint a munkásosztály anyagi érdekeit, s hogy ezeknek biztosítása végett nem lehetne okosabbat tenni, mint a kapitalizmus szabadlábra helyezni, azt ma már... alighanem sejti az orosz munkásság maga is.”^[52] Ottlik itt a később „államkapitalizmusnak” nevezett jelenségre utal, annak legkorábbi tapasztalatai alapján.

[48] Ottlik, 1931.

[49] Ottlik, 1931, 201.

[50] Ottlik, 1931, 204.

[51] Ottlik, 1929, 92.

[52] Ottlik, 1929, 93.

Lényegében ebben a kontextusban értelmezhető az a megállapítása is, hogy a szocialista tervgazdálkodás „hírhedt” öt éves tervei egy „nagyarányú kapitalisztikus beruházási és racionalizálási program” részei, mely a tőkés gazdasági környezetbe integrálva kívánja Oroszország gazdasági és pénzügyi szükségleteit kielégíteni: „Kapitalizmus nélkül még a bolsevizmus sem exisztálhat: ez a paradoxonként hangzó igazság egyike a jelenkor legérdekesebb tanulságainak.” Majd így folytatja: „Oroszországban... nem lehet szocializmusról beszélni: ott államkapitalizmus van, mint ahogy azt már Lenin is hangsúlyozta a NEP bevezetésekor – noha az államkapitalizmus igazi kiépítője az új diktátor, Sztálin.”^[53]

Ottlik szerint, ha a szocializmuson a megtermelt javak igazságos elosztását értjük, akkor ezt a társadalmi rendet nem keleten, hanem nyugaton kell keresnünk. A „nyugati” szocializmus állama természetesen nem a tervgazdasági rendszer alapján működik és nem küszöböli ki a kapitalista (piaci) rendszert, hanem a jövedelemelosztás szabályozásával, illetve egyre több szociális és kulturális feladat finanszírozásával – miként fogalmaz – a „proletariátus életstandardját” jelentékenyen emeli. Álláspontja szerint valójában ezt képviseli a keresztényszocializmus, melyet klasszikus formában Aquinói Szent Tamás fejtett ki. A szocializmus e formája, amit „humanista szocializmusnak” nevez, a társadalmi igazságosság (a „legnagyobb szám legnagyobb jólétének”) eszméje következetes érvényre juttatásával „egyike a modern civilizáció legnagyobb vívmányainak”.^[54]

Miként korábban is hangsúlyozta a szocializmus nem hozott létre új gazdasági rendet, ellenkezőleg „a szocializmus magas fejlettségét a nagy európai szocialista államokban a kapitalizmus magas fejlettségének, a társadalom megnövekedett tőkeerejének és e tőkeerő jelentékeny teherbíróképességének köszönheti.” Sőt, egy fontos összefüggésre is felhívja a figyelmet, ami a 20. század második felében újabb elméleti alapvetések kiindulópontjává vált. E szerint a kapitalizmus és a szocializmus egymást kölcsönösen feltételezi, viszonyuk „funkcionálisnak” tekinthető: „A fejlődő kapitalizmus, amely létrehozta a modern ipari proletariátust, mint jelentékeny társadalmi és politikai tényezőt, politikailag nem exisztálhat a szocializmus bizonyos korlátjai és korrektívumai nélkül; viszont a szocializmus jóléti vívmányainak a fejlett kapitalizmus, a jelentékeny és bőven profitáló tőkeerő a nélkülözhetetlen gazdasági alapja.”^[55] Nyilvánvaló, hogy a „szocialista” jelző és fogalom használata e helyen pontosításra szorult volna, pláne annak függvényében, hogy a korabeli világ két legnagyobb „szocialista” államként Nagy-Britanniát és a Német Birodalmat nevesíti.^[56] Az említett két ország tekintetében akaratlanul is a jóléti (szociális) állam előképét illette Ottlik ezzel a jelzővel.^[57]

[53] Ottlik, 1931, 204.

[54] Ottlik, 1931, 205.

[55] Ottlik, 1931, 205–206.

[56] Vö. Ottlik, 1931, 204.

[57] Érdemes itt megemlíteni a Magyar Munkás Szemle 1922-es évfolyamában megjelent rövid írását, amelyben az angol és német ipari demokrácia viszonyai között kialakított – egyébként orosz eredetű – üzemi-, illetve munkástanácsok rendszerét és jellemzőit mutatja be. Ezek a szervezetek a „gazdasági

A marxi elmélet elemzése a későbbiekben is tetten érhető munkásságában. Az 1930-as évek második felétől nagyobb lélegzetű művei közül elsősorban az 1939-ben megjelent *A politikai rendszerek* című munkájában a „mai” politikai világrend kialakulásának tárgyalása során foglalkozik a marxizmus és bolsevizmus jelentőségével és aktualitásaival.^[58] Az ezt megelőző vizsgálódásaihoz képest itt már kevés újszerű megállapítással találkozunk, többnyire a korábban tett kijelentései köszönnek vissza, de szembesülhetünk már kifejtett tételeinek a továbbgondolásával is. Ennek kapcsán bemutatja, hogy az elmúlt századfordulón a fejlett ipari országokban bekövetkezett változások valójában nem mondanak ellent Marx eredeti víziójának. Így az a marxi tétel, hogy a szocializmus kialakulásának előfeltételeit maga a kapitalizmus teremtette meg, megfelel annak a folyamatnak, amely a fejlett polgári társadalmakban az idő tájt megfigyelhető volt. A kapitalizmus és szocializmus, mint két „princípium” között véleménye szerint nincs „áthidalhatatlan” ellentét, amennyiben „a kapitalizmus a termelés, a szocializmus pedig az elosztás rendjét határozza meg, s így a kettő végeredményben egészen jól összefér...”^[59] Ottlik úgy véli, hogy az ipari munkásságnak valójában nem áll érdekében a kapitalizmus erőszakos megdöntése, hiszen a kapitalista gazdaságban való mindenfajta „visszaesés” a munkásmozgalmat is céljai elérésében visszaveti: „Az igazság az – írja később –, hogy a proletariátus nem lehet egyidejűleg »polgári« jólétben élő embertömeg és ugyanakkor a polgári társadalom gazdasági rendjének, a polgári kapitalizmusnak engesztelhetetlen ellensége.”^[60] Álláspontja szerint a szociáldemokrácia érdekelt volt a kapitalista termelés talpra állításában és e mellett törekedett a politikai hatalom megszerzésére.

Ottlik egyértelmű megkülönböztetést tesz a nyugati és keleti („keleteurópai agrárországok”) kapitalizmusa és az ott kialakult munkásmozgalmak céljai és természete között. Míg nyugaton a szociáldemokrácia a „munkás-elit” vezetése alatt a (kis)polgári, individuális emberi célok megvalósítására, a kapitalizmus módszeres és fokozatos átépítésére törekedett, addig keleten a „véres, bosszúálló lázadás”, a „kizsákmányoló burzsoák” fölötti végítélet tartása, amely egy csapásra elsöpri a kapitalizmust és annak államát, víziója vált a meghatározó ideológiává. Véleménye szerint keleten a munkásság a maga soraiból nem tudott kinevelni megfontolt politikai vezetőket, csak „félművelt demagógokat”, akik a marxizmus frazeológiáját „nagyszerűen” elsajátították. Sőt a „szellemi vezetés” igen hamar a „polgári entellektüelek” kezébe került. Közöttük jelentős számban voltak anyagilag vagy erkölcsileg „deklasszifikált” személyek, akik a proletariátus forradalmi mozgalmát politikai karrierépítésre használták fel: „Ezek a férfiak harcaik lázában Marxnak nem is

- osztályharcban érdekelt felek” között az „ipari béke” megteremtésében közreműködnek. A gazdasági és részben politikai érdekképviseletek e sajátos formái a két országban igen eltérő hagyományok alapján és szabályozási keretek között tevékenykednek. (Vö. Ottlik, 1922b.)

[58] Ottlik, 1939, 386–392.

[59] Ottlik, 1939, 389–390.

[60] Ottlik, 1939, 475.

bonyolult, tudós közgazdasági munkáiba, hanem inkább propagandisztikus, agitációs írásaiba mélyedtek el és döntő jelentőséget tulajdonítottak a politikai hatalom természetére és átvételére vonatkozó nézeteinek. Így vetették meg a proletariátus forradalmi diktatúrájáról szóló homályos fejtegetések a bolsevizmus politikai elméletének az alapjait.”^[61] Végző konklúzióként Ottlik arra a megállapításra jut, hogy a marxizmus „egymásnak ellentmondó, zavaros és fantasztikus nézetek szintézise ugyan, de mint ilyen, egyúttal veszedelmes szivárványhíd volt, amely a kispolgárság individualizmusát a proletariátus forradalmi kollektívizmusával, a szociális demokráciát a bolsevizmussal kötötte össze.”^[62] A marxizmus két „iskolája” az első világháborús események és élmények hatására végérvényesen szembekerült egymással. A végző konfrontáció Ottlik szerint a forradalom marxi jóslatának az interpretálása körül alakult ki. Mindeközben az Oroszországban hatalomra jutott bolsevisták – akik magukat a világforgaladalm előharcosainak tekintették – hozzáláttak álmaik megvalósításához.

Műve egy későbbi fejezetében a modern „totális” államok politikai rendszereinek bemutatásakor a korabeli Szovjet-Oroszországot „új-deszpotizmusnak” nevezve részletesen elemzi a marxi vízió kelet-európai gyakorlati megvalósítását, amelyet összefoglaló néven bolsevizmusnak nevez. Ottlik szerint Lenin 1917/1918 fordulóján maga sem hitte, hogy a „kommunista eszményeket” meg lehet valószínűsíteni Oroszországban, ha a világforgaladalm nem követi az ottani eseményeket. Átgondolatlanak tartotta azt a feltételezést is, hogy a „polgári államgépezet lerombolása mellett a forradalom átveheti és tovább igazgathatja a közgazdaság egész apparátusát.”^[63] Úgy vélte, a „forradalom apostolai” nem számoltak a „közélet fegyelmének szétesésével” arányosan kifejlődő dezorganizációs folyamattal. Véleménye szerint Lenin, miután szembesült a világforgaladalm elmaradásával, a proletariátus diktatúrájának más szerepet szánt, és új értelmezési keretbe helyezte – miként fogalmaz „félfordulattal” átalakította – a marxi víziót, melynek eredményeképp megszületett a bolsevizmus: „A forradalom célja ezideig a szocializmus megvalósítása, az egész emberiség, helyesebben az összes emberi individuumok lehető legteljesebb anyagi jólétének és szabadságának a biztosítása volt... Míhelyt azonban számolni kellett azzal, hogy e cél messze eltolódik, az »átmenet«-nek tartós formákat kellett adni, hogy önmagában is megállhasson.”^[64] Ezzel megtörtént a fordulat az „individuál-szocializmustól a kollektivistikus proletárdemokrácia felé”, amelynek következtében létrejött a proletariátus új „osztály-állama”. Ez az állam Ottlik megítélése szerint egyértelműen diktatúra, melyben a terror eszközét alkalmazó elnyomó hatalom nem csupán a polgári osztállyal, hanem a „nem meggyőződéses” proletárokkal szemben is érvényesül. A szovjetek szerepének visszaszorítása után a proletariátus diktatúrája a gyakorlatban

[61] Ottlik, 1939, 391.

[62] Ottlik, 1939, 392.

[63] Ottlik, 1939, 454.

[64] Ottlik, 1939, 457.

a kommunista párt diktatúrájává vált. A kommunista „pártvezetőség” kezében diktátori hatalom összpontosult, ugyanakkor álláspontja szerint a szovjet-rendszer formálisan megőrizte a „proletár-demokrácia” közjogi rendszerét.

Ottlik ezt követően már nem foglalkozott behatóan a marxizmus elméleti és gyakorlati kérdéseivel, csupán a Magyar Filozófiai Társaság 1942 késő őszen tartott vitaülésén, egy utalás erejéig – hasonlóan a korábbiakhoz – szembeállította egymással a marxi jóslat szerinti végcélú jelentő „osztály nélküli” társadalom vízióját a bolsevizmus „egyszálajú” proletár-társadalmával.^[65] Lényegében ezzel egy időben jelent meg *Bevezetés a politikába* című – oktatási célokat is szolgáló – könyve, amelyben szövegszerűen megismétli mindazt, amit a marxizmusról és bolsevizmusról három évvel korábban *A politikai rendszerekben* leírt.^[66]

III. EPILÓGUS

Legvégül – konklúzió helyett – essen néhány szó Ottlik e tárgykörben írt műveinek utóéletéről, mely nagymértékben hozzájárult az egész életmű több évtizedes feledésbe merüléséhez. Ottlikot csupán korai halála „kímélte meg” attól, hogy szembesüljön az Ideiglenes Nemzeti Kormány „A fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről” szóló 530/1945. M.E. számú rendeletébe foglalt előírásokkal. A hivatkozott jogszabály – melynek megalkotásakor a háborús események Magyarországon még javában folytak – a következőképpen rendelkezett: „Az Ideiglenes Nemzeti Kormány az Ideiglenes Nemzetgyűlés által Debrecenben, 1944. évi december hó 22. napján nyert felhatalmazás alapján a Moszkvában, 1945. évi január 20. napján megkötött fegyverszüneti egyezmény 16. pontjának végrehajtásaként a következőket rendeli: 1. §. Meg kell semmisíteni a könyvnyomdák, könyvkiadó vállalatok, könyvkereskedők, köz-, és kölcsönkönyvtárak, iskolai könyvtárak, valamint magánszemélyek birtokában levő minden fasiszta szellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtóterméket (könyv, folyóirat, napilap, hirdetés, röplap, képes ábrázolat stb.), tekintet nélkül arra, hogy magyar vagy más nyelven jelent meg.”

Az 1945. február 26-án hatályba lépett rendelet „végrehajtására” 1945. április 28-án megalakították a Fasiszta Sajtótermékek Jegyzékét Összeállító Bizottságot, mely részletes listát állított össze az indexre helyezett sajtótermékekről.^[67] Az első listán, mely 1945 júliusában jelent meg, Ottlik három könyve – *A politikai rendszerek* (1939), *A politikai rendszerek története* (1940) és *a Bevezetés a politikába* (1942) – szerepelt.^[68] Hamarosan újabb lista látott napvilágot, amely

[65] Ottlik, 1943.

[66] Ottlik, 1942, 106-114.

[67] *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke*. (1. számú jegyzéke) Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, [Budapest] 1945.

[68] Uo. 30.

A *marxizmus társadalomelmélete* (1922) című könyvét is tartalmazta.^[69] Ottlik példája is jól mutatja, hogy a szovjet hatalom „figyelme” ideje korán kiterjedt mindazon szak- és szépirodalmi publikációkra, amelyek politikai és ideológiai érdekeit sért(h)ették.

IRODALOM

- Arczt Ilona (2004): A „Politika tudományok” oktatása a Budapesti Egyetemen (ELTE) Jogi Karán és elődintézményeiben. (A Politico-cameralis” –, a Politikai tudományok” – és a „Politikai” /Alkotmányi és közigazgatási/ Tanszékek története 1769-1948.) Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Caples, Matthew (2005): Pax Hungarica. Ottlik László Új-Hungária-koncepciója. *Rubicon*, 16. évf. 6. szám, 15–18.
- Csizmadia Ervin (2000): A két háború közötti magyar politikatudomány diszkurzív tematikái. Dékány István, Ottlik László és Makkai János munkásságáról. In: Szabó Máté (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. József Műhely Kiadó, Budapest, 162–184.
- Gazda István (1997): *Százhuszonöt éve nyílt meg a kolozsvári tudományegyetem. Emlékkönyv*. II. köt. (Összeállította: Gazda István) Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba.
- Horváth Barna (1940): A szocializmus új arca. *Társadalomtudomány*, 20. évf. 1. szám, 448–461.
- Kinszki Imre (1922): A marxizmus társadalomelmélete. *Nyugat*, 15. évf. 8. szám, 560–561.
- Kornis Gyula (1933): *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*. I-II. köt. Franklin-Társulat, Budapest.
- Major Zoltán (1994): Egy elhallgatott modern konzervatív: Ottlik László. *Új Magyarorszag*, 4. évf. 1994. április 30. (szombat) 13–14.
- Major Zoltán (2000): A nemzet. Politikátörténeti fogalmak Ottlik László (1895–1945) munkásságában. *Havi Magyar Fórum*, 8. évf. 3. szám, 52–56.
- Moór Gyula (1921): A bolsevizmus elméleti alapjai. *Társadalomtudomány*, 1. évf. 3. szám, 443–458.
- Moór Gyula (1923): *Bevezetés a jogfilozófiába*. Filozófiai könyvtár III. Pfeiffer Ferdinánd (Zeidler testvérek) Nemzeti Könyvkereskedése, Budapest, 116–138.
- Moór Gyula (1925): A szocializmusról. In: *Emlékkönyv Berzeviczy Albert trói működésének félszázados évfordulója ünnepére*. Dunántúl Könyvkiadó és Nyomda R.-T. Egyetemi Nyomdája, Pécs, 102–114.
- Nagy Dénes (1923): A marxizmus bírálata. *Magyar Munkás Szemle*, 3. évf. 1–4. szám, 55–58.
- Ottlik László (1922a): Az angol munkásmozgalom szelleme. *Magyar Munkás Szemle*, 2. évf. 1–2. szám, 10–16.
- Ottlik László (1922b): Angol és német ipari demokrácia. *Magyar Munkás Szemle*, 2. évf. 3–4. szám, 321–325.

[69] *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek II. számú jegyzéke*. Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, [Budapest] 1945. 17.

- Ottlik László (1922c): A semleges munkásmozgalom az Egyesült Államokban. *Magyar Munkás Szemle*, 2. évf. 3-4. szám, 33-39.
- Ottlik László (1922d): *A marxizmus társadalomelmélete. Elméleti kritika és történelmi tanulmányok*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Ottlik László (1923): Felelősség és szükségszerűség. *Társadalomtudomány*, 3. évf. 1-4. szám, 386-399.
- Ottlik László (1924): A marxizmus tudományos igényei. *Athenaeum*, 10. köt. 1-3. szám, 13-29.
- Ottlik László (1925): J. Ramsay Mac-Donald: A szocialista mozgalom. (Ismeretetés) *Társadalomtudomány*, 5. évf. 1. szám, 31-37.
- Ottlik László (1926): *A társadalomtudomány filozófiája*. (Magyar Filozófiai Társaság könyvtára 5.) Magyar Filozófiai Társaság, Budapest.
- Ottlik László (1928): Magyar nemzet – cseh birodalom. *Magyar Szemle*, II. köt. 2. szám, 112-121.
- Ottlik László (1929): Diktatúra és demokrácia. *Társadalomtudomány*, 9. évf. 1-2. szám, 74-104. (Németül: Diktatur und Demokratie. *Archiv für Geschichte der Philosophie und Soziologie*, Bd. XXXIX /1930/ 215-245.)
- Ottlik László (1931): Kapitalizmus, szocializmus és világválság. *Magyar Szemle*, 13. köt. 3. szám, 201-209. (Minimális változtatásokkal francia nyelven: Capitalisme, socialisme et crise mondiale. *Nouvelle Revue de Hongrie*, XXV. /1/ Tome XLVI. /janvier-juin 1932/ 107-120.)
- Ottlik László (1939): Politikai rendszerek. In: *A mai világ képe*. II. köt. *A politikai élet* (Szerk. Kornis Gyula, Gratz Gusztáv, Hegedűs Lóránt, Schimanek Emil.) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 386-392.
- Ottlik László (1942): *Bevezetés a politikába*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, [1942].
- Ottlik László (1943): Ottlik László hozzászólása a Magyar Filozófiai Társaság „Társadalomfilozófia” című vitájához 1942. október 13-án. *Athenaeum*, 29. köt. 1. füz. 67-68.
- (Sz.) [Szombatfalvy György] (1924): Ottlik a marxizmusról. *Társadalomtudomány*, 4. évf. 1. szám, 68-69.
- Szabadfalvi József (2006a): Egy elfeledett társadalomtudós: Portrévázlat Ottlik Lászlóról. *Magyar Szemle*, Új folyam 15. évf. 3-4. szám, 58-78.
- Szabadfalvi József (2006b): Ottlik László. In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar Jogtudósok*. III. köt. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 191-208.
- Szabadfalvi József (2017): Politika(tudomány) – állambölcselet – jogbölcselet. Diszciplináris polémikák Ottlik László életműve kapcsán. In: *A szabadságszerető embernek. Liber Amicorum István Kukorelli*. (szerk. Chronowski Nóra, Pozsár-Szentmiklósy Zoltán, Smuk Péter, Szabó Zsolt.) Gondolat, Budapest, 358-366.
- Szluha Márton (2006): *Árva, Trencsén, Zólyom vármegye nemesi családjai. Felvidéki családok I.* Heraldika Kiadó, Budapest.
- td. (1922): Ottlik László: A marxizmus társadalomelmélete. *Magyar Munkás Szemle*, 12. évf. 122-126.
- (- vits) [Matlekovits Sándor](1922): A marxizmus társadalomelmélete. *Közgazdasági Szemle*, 46. évf. 64. köt. 500-502.

Eckhart Ferenc, a magyar jogtörténet európai hírű művelője

Eckhart Ferenc (1885-1957), a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja 1885. november 18-án született Aradon. Hatvan évvel ezelőtt, 1957. július 28-án hunyt el Budapesten. Eckhart Ferencet a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává 1919-ben, rendes tagjává pedig 1934-ben választotta. Politikai okokból, az Akadémia rendes tagságától megfosztva „tanácskozó taggá” minősítették 1949-ben. 1952-ben, az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága (TMB) az állam- és jogtudományok doktora címet adományozta Eckhart Ferencnek. A Magyar Tudományos Akadémia 1989-ben állította vissza akadémiai rendes tagságát.

Eckhart Ferenc Aradon érettségizett. 1904-ben kezdte meg tanulmányait a budapesti királyi Tudományegyetemen. Ugyanebben az évben felvételt nyert az Eötvös József Collegiumba is. 1909-ben magyar történelemből és történeti segédtudományokból doktorátust, valamint történelem-latin szakos tanári oklevelet szerzett. Jogi tanulmányokat azonban, bár a jog- és államtudományi karon Timon Ákos (1850-1925) jogtörténeti előadásait rendszeresen hallgatta, nem folytatta.

Ösztöndíjasként Berlinben Otto Hintze (1861-1940), Bécsben pedig Alfons Dopsch (1868-1953) előadásait látogatta. Az Institut für Österreichische Geschichtsforschung tagjaként levéltárosi tanulmányokat is folytatott. Néhány évvel később a bécsi udvari kamara gyakornoka, 1911-ben a bécsi állami levéltár munkatársa lett. Az I. világháborút követően, 1919 áprilisában a bécsi magyar követséghez osztották be. Feladata a Magyarországot érintő anyag hazahozatalának komoly szakmai ismereteket feltételező előkészítése volt. Ezt a nagy felelősséggel járó feladatot külügyminiszteri osztálytanácsosi beosztásban végezte. Eckhart Ferencet a bécsi levéltárban szerzett érdemeinek és kapcsolatainak köszönhetően 1921-ben magyar királyi külügyi levéltárnokká nevezték ki. Külügyi levéltárnokként szerepet játszott az Ausztria és Magyarország között 1926-ban létrejött badeni levéltári egyezmény előkészítésében. 1928-ban a bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatója lett.

1929-től egészen haláláig a budapesti királyi Pázmány Péter Tudományegyetem jog- és államtudományi karán a jog- és alkotmánytörténeti tanszéket vezette.

A középkori magyar oklevelekkel, valamint az azokat készítő hiteleshelyekkel (*loca credibilia, loca testimonialia*) kapcsolatban több tanulmányt, a külföldi, hasonló témájú művekről pedig számos recenziót publikált a történelem segédtudományaival (is) foglalkozó *Turul* című folyóiratban. Ezekben a munkáiban Eckhart Ferenc a magyar történetírás előtt álló feladatokat fogalmazta meg. Szorgalmazta a gazdag okleveles anyag feldolgozását és publikálását. A középkori magyar hiteleshelyek történetével foglalkozó, magyar („Hiteles helyeink eredete és jelentősége” és „Hiteles helyeink oklevélkritikája”) valamint német nyelven („Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter”) 1913-ban és 1915-ben megjelent tanulmányai, könyvei ma is aktuális munkák. Több genealógiai és diplomáciatörténeti témájú tanulmányt publikált a *Turul* mellett a *Századokban*. Eckhart Ferenc állást foglalt a dualizmus korában polémia tárgyát képező osztrák-magyar közjogi kapcsolat kérdésében is. Ezek a viták jogászok, történészek, politikusok részvételével a Kettős Monarchia (Doppelmonarchie) osztrák vezetéssel történő központosítására törekvő osztrák csoport, melynek tagjai Harold Steinacker, Friedrich Tezner és Gustav Turba voltak és a másik, a magyar közjogi különállást hangsúlyozó tábor között – melynek hívei között többek között Apponyi Albert, Csekey Istvánt, Wlassics Gyulát és Timon Ákost találjuk – zajlottak. Eckhart Ferenc, Szekfű Gyulához hasonlóan, a két csoport által képviselt nézet között igyekezett közvetíteni.

Elvetette a magyar „nemzeti romantikus” irányzathoz tartozó jogtörténészek álláspontját a töretlen, ezeréves, az európainál tökéletesebb, demokratikusabb magyar alkotmányfejlődésről. Eckhart a történeti kérdésekben az eredeti forráskutatást (klasszikus görög kifejezéssel: „*ek merous gignoskein*”) szorgalmazta. Az 1910-es években a középkori oklevélkiadás tanulmányozása mellett újabb téma feldolgozását kezdte el: az osztrák-magyar közös vámterület kialakulását, történetét, valamint Mária Terézia gazdaságpolitikáját vizsgálta. Számos előtanulmány után, 1922-ben jelent meg „A bécsi udvar gazdasági politikája Mária Terézia korában” című monográfiája. E könyvben kifejtett, forrásokkal alátámasztott nézete szerint az osztrák gazdaságpolitika, Szilézia 1748-ban történt elvesztését követően, a Magyar Királyságban (*regnum Hungariae*) fejlődésnek induló ipar „megsemmisítésére”, az osztrák örökös tartományok (*österreichische Erblände* vagy *Erbländer*) iparának pedig a fejlesztésére törekedett. Ennek a gazdaságpolitikának következtében Magyarország lényegében az osztrákok „gyarmatává” vált gazdasági vonatkozásban. Ezzel a véleménnyel Eckhart egykori tanárának, Marczali Henriknek (1856–1940) a nézetéhez közeledett.

Jog- és alkotmánytörténeti munkásságához kapcsolódik az ún. Eckhart-vita, amelynek során Eckhart komoly politikai és szakmai támadások keresztüztébe került és egyetemi állását is csaknem elvesztette. 1931-ben alkotmánytörténeti, programadó jellegű írást publikált a Hóman Bálint által szerkesztett, a történetírás modernizálni célzó írásokat tömörítő „A magyar történetírás új útjai” című kötetben. Ebben a nemzeti romantikus jogtörténetírást, elsősorban az 1891–1925 között magyar alkotmánytörténetet oktató Timon Ákost bírálta. Eckhart szerint a magyar

alkotmánytörténelem csak úgy ismerhető meg adekvát módon, ha azt európai kontextusban vizsgálják meg és feltárják annak forrásait, valamint társadalmi, gazdasági hátterét. Csakis így érthetőek meg a magyar sajátosságok és a külföldi vonások, továbbá az azokat befogadó, alakító társadalmi rétegek, csoportok.

Bár a szentkorona-tan kérdését részletesen nem elemezte, annak a nézetének adott hangot, hogy ez a doktrína valójában Werbőczy István nevéhez fűződik, következésképpen nem a magyar „jogfelfogásban” uralkodó közjogi eszmeiség. Timon Ákos tanítványai figyelmét különösen ez a megállapítása keltette fel, hogy a két világháború között, a feszült magyar-csehszlovák politikai viszonyok idején a magyar alkotmányfejlődés cseh-lengyel párhuzamos vonásaira utalt.

A képviselőházban több képviselő is követelte Eckhart Ferenc eltávolítását az egyetemről, írását pedig egyenesen „materialistának” bélyegezték. Klebelsberg Kunó mint politikus, szakmai oldalról pedig Mályusz Elemér (1898–1989) és Domanovszky Sándor (1877–1955) vették védelmükbe Eckhart írását, kiemelve annak szakmai, tudományos érdemeit. A vita nagy hatással volt Eckhartra. Mintegy tíz éven át tartó elmélyült kutatómunka eredménye volt a magyar koronaeszméről szóló, „A szentkorona-eszme története” című munkája, mely 1941-ben jelent meg. Ebben az összefüggésben fontos utalunk a jeles frankfurti jogtörténész, Adalbert Erler (1904–1992) nézetére, aki a Szent Koronát „ens iuridicum per se”-nek tekintette, utalva annak a magyar közjogi gondolkodásban betöltött szerepére.

Eckhart 1943 és 1945 között a *Századok* szerkesztője, 1946 és 1949 között pedig a Magyar Történelmi Társulat elnöke volt.

Igen széleskörű tudományos munkásságából a már említett Szent Koronatan, a földesúri bíraskodás és a megyei igazságszolgáltatás kérdése emelkedik ki. Meggyőződése volt, hogy a jogszabályok elemzése mellett azok hatályosulásának, gyakorlatban történő alkalmazásának vizsgálata is fontos feladat. Az 1950-es években a jogtörténet mellett behatóan foglalkozott gazdaságtörténettel is. 1956-os tevékenysége miatt a meghurcoltatástól halála mentette meg. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) 1986-ban rehabilitálta, egykori szemináriumában emléktáblát is avattak tiszteletére.

Degré Alajos 1946-ban kiadott alkotmány- és jogtörténet könyvével kapcsolatban joggal írta a következőket: „Eckhart levetkőzte a szellemtörténeti illúziókat, és könyve a pozitivisták jogtörténet klasszikus példája. (...) Az első olyan magyar jogtörténeti tankönyv, mely kora európai polgári történeti színvonalán áll.”

Eckhart alkotmánytörténeti kutatásai mellett más téren is aktív volt. Számos írása jelent meg az 1927-től induló *Magyar Szemlében*. Magyarország történetéről írt könyve nemzetközileg is nagy sikert aratott. Lefordították francia, angol, olasz és török nyelvre is. A török fordítás („*Macaristan Tarihi*” címmel) több kiadást is megért. Kevésbé ismert, hogy e török fordítás 2010-ben ismét megjelent Ankarában. Eckhart 1941-ben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank megbízásából megírta Magyarország gazdaságtörténetével foglalkozó „A magyar közigazdaság száz éve” című munkáját. Eckhart Ferenc a *Századok* főszerkesztője volt 1943 és 1945 között. A II. világháborút követően, 1946-tól 1949-ig pedig a Magyar Történelmi Társulat elnöki

tisztét töltötte be. 1948-ban publikált „1848, a szabadság éve” című munkájának alap gondolata szerint 1848/1849. évi szabadságharcot lehetetlen volt megnyerni. Eckhart Táncsics Mihály helyett pedig Görgei Artúrt ábrázolta pozitívan. Emiatt több marxista recenzió „tudományos formába bújtatott ellenforradalmi propagandának” minősítette könyvét. Ez is közrejátszott abban, hogy Eckhart Ferencet 1949-ben a Magyar Történelmi Társulat élén Andics Erzsébet követte. Említést érdemel, hogy Eckhart Ferenc aktív szerepet vállalt kandidátusi és akadémiai doktori értekezések elbírálásában. Opponensi véleményeiben módja volt nézetei kifejtésére.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Eckhart Ferenc a XX. századi magyar történetírás kiemelkedő, rendkívül sokoldalú képviselője volt. Kutatásait a szigorúan forrásokra építő történetészeti eljárás, a gazdaság- és társadalomtörténet iránti érdeklődés, valamint a jogi, alkotmánytörténeti kérdésekben való jártasság jellemezte. Eckhart Ferenc a magyar történetírás különböző periódusaiban komoly történettudományos eredményeket produkált. Kiemelkedő szerepe volt a magyar történetírás és jogtörténetírás európai színvonalra történő emelésében.

Állami önkorlátozás: az államadósság gyarapodásának akadályai*

I. BEVEZETÉS

Tekintve, hogy az állami kiadások fedezetét szolgáló legnagyobb bevételi források, az adók növelésének politikai és közgazdasági korlátai is vannak, már a középkorban sem volt ismeretlen, hogy az állam kölcsönt vett fel. Napjaink modern piacgazdaságaiban az államadósság az állami költségvetés standard módon jelen lévő tényezője, egyes országokban a deficitet gazdálkodást a gazdaságpolitika célul is tűzi.^[1] A tudomány számos érvet dolgozott már ki az államadósság létesítése mellett és ellen, ugyanakkor az állami hitelfelvételről való döntés mindig az aktuális közpolitikai döntéshozók kezében van. Hazánkban 2010 után – valószínűleg a 2008-as pénzügyi válság miatt – fokozott figyelmet kapott az államadósság, és kiemelt cél lett a fennálló adósságtömeg csökkentése, mely érdekében több, a költségvetési gazdálkodást érintő, a korábban ott meglévő döntéshozói és végrehajtói szabad mérlegelést korlátozó rendelkezés született.

Jelen tanulmány célja az államadósság fogalmának, jelentőségének vizsgálatát követően azon hazai jogszabályi előírások áttekintése, melyeket a jogalkotó a rendszerváltástól napjainkig az államadósság gyarapodásának megakadályozása, illetve csökkentése érdekében alkalmazott, illetve alkalmaz. Jó azonban tisztában lenni azzal, hogy nemcsak a felhalmozódó nagymértékű államadósság lehet káros a gazdaságra. A tartósan szufficitet – költségvetési felesleget eredményező – gazdálkodás hatására az államkötvények kínálatának visszaesése figyelhető meg, mely kötvények kamatlába viszonyítási alapul szolgál más adósságok beárazására. Amennyiben államkötvények nincsenek, akkor az üzleti kamatszint instabillá válik,^[2] mely számos egyéb kedvezőtlen

[*] A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást meg-alapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem és a Debreceni Egyetemen működő DE ÁJK Állami Erőforrások Államtudományi Kutatóműhely együttműködésével készült. A projektirány elhelyezésére l.: Horváth M. Tamás és Bartha Ildikó (2016) Az ágazati közszolgáltatások rendszertanáról. In: uő. (szerk.) *Közszolgáltatások megszervezése és politikái. Merre tartanak?* Budapest: Dialóg Campus, 25–37.

[1] Földes, 2003, 177.

[2] Stiglitz, 2000, 692–693.

gazdasági következmény okozója. Ideális a költségvetési egyensúly elérése volna, ugyanakkor ennek megvalósítása igen nehéz feladat.

II. AZ ÁLLAMADÓSSÁG ÉS AZ ÁLLAMADÓSSÁG-KEZELÉS

A közgazdasági irodalom egy ország eladósodása kapcsán adósság alatt érti az állam magánszektorának és kormányzati szektorának adósságát is.^[3] A jogtudomány szerint – a tanulmány a továbbiakban ezt érti adósság alatt – az államadósság nem más, mint az állam pénzügyi instrumentumokban fennálló, hitelviszonyon alapuló tartozásainak összessége.^[4] Az államnak természetesen lehetnek egyéb fizetési kötelezettségei is, például szállítói felé fennálló tartozásai, ám azok, ha nem hitelviszonyon alapulnak, nem képezik az államadósság részét, állítja Zsugyel. Az előbbi fogalom Földes definíciójában is visszaköszön, aki azt mondja, hogy „államadósság az az összeg, amelyet az állam a pénz- és tőkepiacon vesz fel pénzügyi szükségletei fedezésére”.^[5] Az állam hitelviszonyon nyugvó tartozásai visszafizetését garantálja, ezért szokták szuverén adóssággként emlegetni az államadósságot. Ha az állam adósságának visszafizetésére képtelenné válik, államcsőd következik be.

A közbeszédben gyakran felbukkanó fogalmak még az államháztartás adóssága és a kormányzati szektor adóssága. Az államháztartás adóssága alatt az állam mint központi kormányzat és helyi önkormányzatainak együttes adósságát kell érteni. Ehhez képest a kormányzati szektor adóssága tágabb fogalom, hisz annak része az államháztartás adóssága mellett az állami (önkormányzati) tulajdonban álló profitorientált és nonprofit (gazdálkodó) szervezetek adósságát is.^[6] Akár azt is mondhatnánk, hogy szűkebb értelemben az államadósság alatt az államháztartás adósságát, még tágabb értelemben a kormányzati szektor adósságát kell érteni. Megkülönböztethető külföldi és belföldi adósság is. E csoportosítás a hitelezők személyére utal.^[7] Egy közgazdasági és pénzügytani felfogás az államadósság szűkebb értelmezése alatt csak a külső hitelezőkkel szemben fennálló adósságot érti, mivel az állam saját jegybankjával szemben meglévő tartozása^[8] az államgazdaság körén belül marad.^[9]

Az államadósságot bruttó értékben tartják nyilván, vagyis a hitelviszonyon alapuló fizetési kötelezettségek egészét veszik alapul, azt nem csökkentik az állam azonos pénzügyi instrumentumokban fennálló követeléseivel.

[3] Barcza, 2015, 444.

[4] Zsugyel, 2009, 271.

[5] Földes, i. m., 177–178.

[6] Zsugyel, i. m., 272.

[7] Földes, i. m., 178.

[8] A jegybanktvörvény 1997 óta nem engedi, hogy az MNB hitelt nyújtson a központi költségvetésnek.

[9] Földes, i. m., 179.

Kérdés persze, hogy miért is alakul ki az államadósság? Általánosan azt mondhatjuk, hogy az állam azért halmoz fel adósságot, mert pénzgazdálkodása során (éves költségvetés végrehajtása) többet költ, mint amennyi bevétele keletkezik, illetve mint amennyi – a kiadások finanszírozására – mobilizálható pénzügyi eszköze van. A keletkező bevételeket, valamint mozgósítható tartalékokat meghaladó többletköltést, a költségvetési deficitet valahonnan finanszírozni kénytelen, ezért hitelt vesz fel. Az állam hitelezői lehetnek háztartások, vállalkozások, külföldi államok, de nemzetközi szervezetek is. Az államadósság kialakulásához előbbi feltételek egyidejű fennállására van szükség. Azonban a már meglévő adósság úgy is képes növekedni, ha az állam költségvetési gazdálkodása nem deficitese. Ennek oka az állam által felvett hitelhez kapcsolódó kamatfizetési kötelezettség, de ilyen indok lehet a különböző devizában fennálló adósságtömeg átértékelődése a bekövetkező árfolyamváltozások miatt.

Az államadósság-kezelés a deficit finanszírozásával, a lejáró államadósság megújításával és az államadósságot megtestesítő pénzügyi instrumentumokkal összefüggő költségek minimalizálásával kapcsolatos tevékenységek összessége. Az államadósság-kezelésre évente stratégia készül, melynek keretében a cél olyan portfólió összeállítása, amelynek a költségei és a kockázatai minimálisak. A stratégia elkészítése az államháztartásért felelős miniszter feladata, aki ezt az Államadósság Kezelő Központ Zrt. útján látja el.^[10] Az államadósság-kezelési stratégia kiterjed az államadósság forint-deviza arányának meghatározására. Ennek lényege, hogy az adósság meghatározott hányadának hazai fizetőeszközben kell lennie. Igaz, hogy a devizában való eladósodás alacsonyabb kamatszinten lehetséges, ám az árfolyamkockázatok miatt ez mégis nagyobb költséggel járhat. A stratégia kitér az adósság devizaszerkezetére is. A devizában fennálló adósságot olyan devizában célszerű tartani, amelyhez a hazai fizetőeszközünk árfolyamát is kötjük. Esetünkben ez az eurót jelenti. Ennek indoka szintén az árfolyamkockázatok redukálása. A stratégiában meghatározzák az államadósság kamatszerkezetét is, ami alatt a fix és változó kamatozású állampapírok arányát kell érteni. A fix kamatozású papírokat szokták preferálni, tekintve, hogy azok kamata a futamidő alatt nem változik, míg a változó kamatozású értékpapírok kamata követi a piaci kamatszintet, ezért kockázatosabb, illetve költségesebb (lehet). A stratégiában az adósság durációjáról is döntenek, mely alatt az államadósság fedezésére kibocsátott állampapírok átlagos lejáratú idejét kell érteni. Az értékpapírok lejáratú idejének növelése a hozamok növekedését eredményezi, épp ezért cél a lejáratú idő korlátozása. Továbbá rögzítenek egy likviditási célt is, ami a kincstári rendszer likviditását biztosítja.^[11]

[10] 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról 13. § (1) bek. b) pont.

[11] Zsugyel, i. m., 276–283.

III. A KÖLTSÉGVETÉSI HIÁNY FINANSZÍROZÁSÁVAL ÉS AZ ÁLLAMADÓSSÁGGAL ÖSSZEFÜGGŐ GAZDASÁGI KÉRDÉSEK

Amennyiben egy állam költségvetése deficitese, akkor azzal összefüggésben rögtön felmerül kérdésként, miből is történjen a fennálló hiány finanszírozása. Amennyiben rendelkezésre állnak rejtett tartalékok, állami megtakarítások, akkor legtöbbször eme összegekből történik a tartozások kiegyenlítése. Ám mi van akkor, ha nincsenek ilyen mozgósítható pénzügyi eszközök?

Egyik lehetőség például az adóemelés a hazai magánszektor megtakarításainak bevonására. Az adófizetési kötelezettségek növelése azonban a megtakarítások csökkenését eredményezi, ez növeli a kamatlábakat, ami visszaveti a beruházásokat, s mindez a gazdasági növekedést mérsékli.

A másik lehetőség az állampapírok forgalomba hozatala. Az adósságráta növekedésének hatására az állampapír-piac hozamai is növekedésnek indulnak, mivel a növekvő adósságráta a csődkockázatot is fokozza, így a hitelezők csak drágábban, magasabb kamatok mellett hajlandók finanszírozni az állam adósságát. Mindez az ily módon finanszírozott adósságtömeg kamatterheit is növeli.

Az adósságkezelés egy – a gazdasági szakemberek által legkevésbé ajánlott – módja lehet az infláció felpörgetése, például bankóprés útján. Azonban ekkor is számítani kell a beruházások és a gazdasági növekedés visszaesésére. Közös vonás a fenti eszközökben, hogy mindegyik csökkenti a befektetők számára a gazdasági környezet kiszámíthatóságát, s mivel kockázatonövelő faktoroknak számítanak, visszafogják a befektetéseket. Lehetőség van továbbá külföldi hitelek felvételére. Egy nyitott kis gazdaság eladósodása érdemben nincs hatással a nemzetközi pénzpiac kamatlábra. Ha a kamatláb változatlan, akkor a beruházások és a megtakarítások szintje sem változik. Az államnak nem kell a kamatláb-emelkedés miatt előálló GDP csökkenéstől tartania. Ugyanakkor a gazdasági kibocsátás korábbihoz képest nagyobb aránya kerül külföldre a felvett adósság fizetésére, így csökkentve a jövő nemzedék fogyasztásra fordítható forrásait.^[12]

Nem szabad továbbá megfélemlkezni arról a körülményről, hogy amennyiben az államadósság nő, akkor az tovább szűkíti az anticiklikus gazdaságpolitika mozgásterét, vagyis az állam kisebb mértékű gazdaságélénkítésre lesz képes fiskális politikai eszközei segítségével.^[13]

Az államadósságot érintően az elméleti közgazdasági irodalomban három irányzat létezik. A neoklasszikus iskola képviselői szerint az államadósság emelése negatívan hat a gazdasági növekedésre oly módon, hogy a laza fiskális politika (pl. az állami vásárlások, adócsökkentés, támogatások stb.) felpörgeti a fogyasztást és mérsékli a megtakarításokat, ami megemeli a kamatszintet, a megnövekedett kamatok pedig visszafogják a beruházásokat. A keynesi elmélet szerint gazdasági visszaesés idején az expanzív fiskális politika növeli az aggregált

[12] Stiglitz, i. m., 689–693.

[13] Szabó, 2013, 256–257.

keresletet, és a beruházások ösztönzése révén az aggregált kínálatot is. Előbbiek okán pedig gazdasági növekedés áll elő. A Ricardó-féle ekvivalencia modell értelmében azonban az adósság emelkedése nincs hatással a gazdasági növekedésre, semleges a viszonyuk. Ez annak tudható be, hogy a deficités költségvetési gazdálkodás, illetve az állam eladósodása idején a piaci szereplők beruházások helyett megtakarításokat halmoznak fel, készülve a későbbi megszorításokra, adóemelésekre. A piaci szereplők előbbi magatartása semlegesíti a keresletélénkítő fiskális politika hatását.^[14]

A kérdés a legtöbbször nem az, hogy vegyen-e fel hitelt az állam, hanem az, hogy kitől, mennyit és milyen feltételek mellett vegyen fel a saját forrásokból nem rendezhető deficit finanszírozására. A 2008-as pénzügyi válságot követően egyre többen vizsgálják az eladósodás és a gazdasági növekedés, valamint az eladósodás és a pénzügyi válságok közti kapcsolatot, ám máig nem sikerült a gazdaságtudományi szakembereknek megválaszolni azt a kérdést, hogy mi tekinthető fenntartható, illetve optimális adósságszintnek. Az feltételezhető, hogy az optimális adósságszint nem lehet nagyobb, mint a fenntartható. Továbbá abban is egyetértés van, hogy a fennálló államadósság értékelése során, illetve fenntarthatósága kapcsán nem csak az államadósság-ráta értéke, hanem az adósságállomány szerkezete, illetve kamatterhei is lényeges faktorok.^[15]

IV. AZ ÁLLAMADÓSSÁG SZABÁLYOZÁSA A RENDSZERVÁLTÁSTÓL 2011-IG

A rendszerváltást követően már az 1991. évi költségvetési törvény^[16] elfogadása is előrelépésnek számított, mely felsorolta az 1990 végéig keletkezett államadósság elemeit, ezzel megszüntetve az államadósságügy titkosságát.^[17] Az ekkor hatályban lévő, korábbi Alkotmányunk direkt rendelkezéseket nem tartalmazott az államadósságra, illetve annak kezelésére. A Országgyűlés feladatául jelölte meg, hogy az megállapítja az államháztartás mérlegét, jóváhagyja az állami költségvetést és annak végrehajtását. Az Országgyűlés mellett az Állami Számvevőszék hatásköre kapcsán tett említést az államadósságról, amikor kimondta, hogy az Állami Számvevőszék mint az Országgyűlés pénzügyi-gazdasági ellenőrző szerve feladatkörében eljárva ellenőrzi az államháztartás gazdálkodását, ennek keretében pedig többek között ellenjegyzi a költségvetés hitelfelvételét.^[18] Ám kifejezetten közpénzügyi fejezetet, illetve olyan rendelkezéseket korábbi Alkotmányunk nem tartalmazott, melyek célja a fennálló adósságtömeg csökkentése, növekedésének megakadályozása lett volna.

[14] Szabó, 2013, 255–256.

[15] Barcza, i. m., 444–457.

[16] 1990. évi CIV. törvény 24–33. §.

[17] Földes, i. m., 183.

[18] 1949. évi XX. törvény Magyar Köztársaság Alkotmánya 19. § (2) bek. c) pont, 32/C. § (1) bek.

Az államadósságra vonatkozó hazai szabályozás gerincét sokáig a korábbi államháztartásról szóló 1992. évi XXXVIII. törvényünk (továbbiakban korábbi Áht.) jelentette. A korábbi Áht. szerint államadósság minden hitelviszonyon alapuló fizetési kötelezettség, amely valamely államháztartási alrendszer terhel. Az alrendszereket önálló felelősséggel ruházta fel az őket terhelő adósság kezelésére, teljesítésére és nyilvántartására. Kimondta, hogy az egyes alrendszereket terhelő államadósságot alrendszerenként elkülönítve kell nyilvántartani és kezelni. A korábbi Áht. elfogadását követően 2001. március 1-ig a pénzügyminiszter a Kincstár útján, 2001. március 1-jét követően pedig az Államadósság Kezelő Zrt. útján gondoskodott az éves költségvetés fizetőképességének fenntartásáról; a központi költségvetést terhelő adósság és hiány finanszírozásáról; az államadósság kezeléséről és az azzal való gazdálkodásról; a központi költségvetést terhelő adósság és az állam követelések nyilvántartásáról. 2001-ig a Kincstár 2001. március 1. után pedig az ÁKK Zrt. volt az, amely kidolgozta az államadósság finanszírozási stratégiáját, gondoskodott az államadósság törlesztéséről, szervezte az állampapír-kibocsátásokat, hitelfelvételeket, a másodlagos állampapírpiacot; elemezte az állami adósságszolgálatot és az állampapír-piaci folyamatokat, és tájékoztatott az államadósság alakulásáról és az állampapírpiac folyamatairól.^[19]

Az államadósság kezelés kapcsán komoly fordulat volt a Magyar Nemzeti Bankról szóló törvény 1997-ben hatályba lépő rendelkezése, amely megtiltotta, hogy az MNB hitelt nyújtson a központi költségvetés számára.^[20] Hazánk Európai Unióhoz való 2004-es csatlakozása is említésre érdemes lépés a vizsgált téma kapcsán, hisz az Unióhoz való csatlakozásunk miatt az Uniót alapító szerződések, azok módosításai, a másodlagos jogi normák, valamint a bennünk foglalt tagállamok gazdaságpolitikai együttműködésére vonatkozó rendelkezések^[21] is alkalmazandóvá, illetve alkalmazhatóvá váltak. Ezek részletezésére terjedelmi korlátok miatt azonban nem térnék most ki.

Az 1990 és 2011 között időszakban látott napvilágot a 2008. évi LXXV. törvény a takarékos állami gazdálkodásról és költségvetési felelősségről. E 2008 novemberében hatályba lépő norma a felelős költségvetési politika segítségével kívánta az államadósság hosszú távú fenntarthatóságát biztosítani, a költségvetés tartósan egyensúlyközeli állapotban tartása révén.^[22] E felelős költségvetési gazdálkodást a középtávú központi költségvetési tervezés részletszabályainak kidolgozása és alkalmazása útján kívánta a gyakorlatban megvalósítani. A korábbi Áht. – ahogy a most hatályos is – előírta a központi költségvetés középtávú finanszírozási tervének kidolgozását, ám további instrukcióval nem szolgált. A 2008. évi LXXV. törvény a tárgyévet követő két évre írta elő az egyenlegcélok meghatározásának kötelezettségét, valamint arra is kitért, hogy a célzott egyenlegnek

[19] 1992. évi XXXVIII. törvény 110-113/A. §.

[20] 1996. évi CXXIX. törvény 2. § (1) bek.

[21] Csűrös, 2015, 183-202.

[22] 2008. évi LXXV. törvény 1. § (1) bek.

milyen viszonyban kell állnia a jövőbeli és múltbeli államadósság reálértékével.^[23] A 2008-as törvény az államadósság fenntarthatóságára, növekedésének megakadályozására törekedett. Csökkentési céljai nem voltak. A költségvetési fegyelem előmozdítása érdekében előírta a jogszabályok előkészítői számára, hogy előzetes költségvetési hatásvizsgálat révén mérjék fel a tervezet szabályozás költségvetésre gyakorolt várható hatásait. E hatásvizsgálatoknak a tervezett jogszabályok hatályba lépésétől legalább négy költségvetési évre kiterjedően kellett (volna) a szabályozás költségvetési bevételekre és kiadásokra várható hatásait becsléssel számszerűsíteniük. A 2008-as takarékos állami gazdálkodásról szóló törvény továbbá arról is nevezetes, hogy ez volt az a norma, mely felállította az Országgyűlés törvényhozási tevékenységét támogató, a Kormány által elkészített költségvetési törvény tervezetéről véleményt mondó Költségvetési Tanácsot. A 2008. évi LXXV. törvényt a 2012. január 1-jén hatályba lépett, Magyarország gazdasági stabilitásáról szóló 2011. évi CXCV. törvény helyezte hatályon kívül.

V. AZ ÁLLAMADÓSSÁG SZABÁLYOZÁSA 2012-TŐL – AZ ÁLLAMI ÖNKORLÁTOZÁS ESZKÖZEI

A 2012. január 1-jén hatályba lépő Alaptörvényünk korábbi Alkotmányunkhoz hasonlóan tartalmaz az államadósságot közvetett módon meghatározó rendelkezéseket. Így az 1. cikk (2) bekezdése kimondja, hogy az Országgyűlés törvényt alkot, s mint ilyen elfogadja a központi költségvetést, és jóváhagyja annak végrehajtását. Továbbá alkotmányos szinten rögzítve van, hogy a Kormány a végrehajtás általános szerve, ebből következik, hogy eme intézmény tartozik felelősséggel a költségvetési törvény végrehajtásáért. Tevékenységéért az Országgyűlésnek felelős, annak beszámol.^[24] Az Állami Számvevőszék mint az Országgyűlés pénzügyi és gazdasági ellenőrző szerve pedig ellenőrzi a központi költségvetés végrehajtását, az államháztartás gazdálkodását, az onnan származó források felhasználását.^[25] A témához kapcsolódóan lényeges, hogy az országos népszavazás tárgyköréből a központi költségvetésről, annak végrehajtásáról szóló törvények, ahogy a központi adónemekről, illetékekről, járulékokról, vámokról és helyi adók központi feltételeiről szóló törvények ki vannak emelve.^[26] Azaz a központi költségvetés kiadásairól, bevételeiről, valamint a költségvetési egyenlegről döntési kompetenciája kizárólag az Országgyűlésnek van. A költségvetési törvény végrehajtásának mikéntjéről pedig a Kormány határoz, melyet az Országgyűlés a zárszámadási törvény elfogadásakor utóbb jóvá hagy. Amennyiben az Országgyűlés a tárgyév kezdetéig nem fogadja el a központi költségvetésről szóló

[23] 2008. évi LXXV. törvény 3. §.

[24] Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) 15. cikk.

[25] Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) 43. cikk (1) bek.

[26] Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) 8. cikk 3. bek. b) pont.

törvényt, a Kormány jogosult lesz a hatályban lévő jogszabályok alapján a bevételeket beszedni és korábbi évre vonatkozó költségvetési törvényben meghatározott kiadási előirányzatokat időarányosan teljesíteni.^[27] Vagyis a költségvetési hiányról (illetve többletről), valamint annak finanszírozásáról (illetve az esetleges többlet felhasználásáról), s így az államadósság alakulásáról szóló döntések az előbbi két intézmény hatáskörébe tartoznak. Alaptörvényünk nagy újítása a korábbi időszakhoz képest, hogy az Országgyűlés, illetve a Kormány döntési kompetenciái nem korlátlanok az államadóssággal összefüggésben. Alaptörvényünk 36. és 37. cikkében az államadósság csökkentése, illetve növekedésének megakadályozása érdekében az alkotmányozó hatalom korlátozza az Országgyűlést, a Kormányt, sőt egy olyan intézményt – az Alkotmánybíróságot – hatáskörét is, amely szerv feladatkörébe sem a költségvetési egyenlegről, sem a költségvetés végrehajtásáról, így az adósságot keletkeztető ügyletekről való döntések sem tartoznak bele. Előbbi három intézmény hatáskörét – az államadósság kezeléssel összefüggésben – korlátozó rendelkezéseket adósságszabályként, illetve adósságfékeként emlegeti a szakirodalom. Nézzük meg előbbi állami önkorlátozó rendelkezések tartalmát!

Vannak olyan hatáskör-korlátozó rendelkezések, melyek állandó jelleggel kerültek bevezetésre, s olyanok, melyek ideiglenes jellegűnek tekinthetők. Az állandó jellegű hatáskör-korlátozó előírások lényege, hogy azok alkalmazása mindig kötelező, míg az ideiglenes jellegű hatáskör-korlátozó rendelkezések addig alkalmazandók, míg az államadósság meghaladja a GDP 50%-át. Amint az államadósság szintje eléri a GDP 50%-át, vagy az alá süllyed, az ideiglenes hatáskör-korlátozó rendelkezések alkalmazási kötelezettsége megszűnik. Állandó jellegű hatáskör-korlátozással az Országgyűlés és a Kormány vonatkozásában találkozunk, ideiglenes jellegű hatáskör-korlátozó rendelkezések azonban mindhárom előbb említett intézményt: az Országgyűlést, a Kormányt és az Alkotmánybíróságot illetően is hatályban vannak.

Az Alaptörvény 36. cikk (4) bekezdése értelmében az Országgyűlés nem fogadhat el olyan központi költségvetésről szóló törvényt, amelynek következtében az államadósság meghaladná a GDP 50%-át. Ez egy állandó jellegű hatásköri korlát, hisz az államadósság aktuális szintjétől függetlenül az Országgyűlés számára tiltott olyan költségvetési törvény elfogadása, amelynek eredményeként az államadósság a GDP 50%-a fölé emelkedne. A 36. cikk (5) bekezdése értelmében pedig addig, amíg az államadósság nagyobb, mint a GDP 50%-a, az Országgyűlés csak olyan központi költségvetésről szóló törvényt fogadhat el, amely az államadósság GDP-hez viszonyított arányának csökkenését tartalmazza. A 36. cikk (5) bekezdése ideiglenes hatáskör-korlátozás, hisz az csak addig köti az Országgyűlést, míg az államadósság meghaladja a GDP 50%-át. Amint eléri, vagy az 50%-os küszöb alá csökken az adósság, az Országgyűlést nem köti az Alaptörvény 36. cikk (5) bekezdése.

[27] Magyarország Alaptörvény (2011. április 25.) 36. cikk (7) bekezdés szabályozza az ex lex állapotot. Indemnitásra 2012 óta hatályban lévő szabályok nem tartalmaznak rendelkezést.

A Kormány kapcsán állandó hatáskör-korlátozásként az Alaptörvény 37. cikk (2) bekezdése kimondja, hogy a Kormány a központi költségvetés végrehajtása során nem vehet fel olyan kölcsönt, illetve nem vállalhat más pénzügyi kötelezettséget, amelynek eredményeként az államadósság meghaladná a GDP 50%-át. Ideiglenes korlátként pedig az alkotmányozó rögzíti, hogy amíg az államadósság meghaladja a GDP 50%-át, a Kormány nem vállalhat olyan pénzügyi kötelezettséget, amely miatt az államadósság GDP-hez viszonyított aránya a korábbi évhez képest növekedést mutatna.^[28] Lényeges azonban, hogy az állam által megkötött pénzügyi kötelezettség vállalására irányuló szerződés érvényességét nem érinti, ha valamilyen a kötelezettségvállaláskor nem ismert okból a költségvetési év utolsó napján az államadósság meghaladná a viszonyítási év (megelőző költségvetési év) adósságtömegét.^[29]

Az Alaptörvény 36. cikk (6) bekezdése azonban az Országgyűlésre és a Kormányra vonatkozó állandó és ideiglenes hatáskör-korlátozó rendelkezésektől két esetben enged „a szükséges mértékben” eltérni: különleges jogrend idején, illetve a nemzetgazdaság tartós és jelentős visszaesésekor. A nemzetgazdaság tartós és jelentős visszaesése alatt – a Magyarország gazdasági stabilitásáról szóló törvény értelmében – azt kell érteni, amikor az éves bruttó hazai termék reálértéke csökken,^[30] vagyis a hazai reál GDP csökkenése esetén valamennyi eddig említett hatáskör-korlátozó rendelkezéstől el lehet tekinteni.

Az alkotmányozó azonban nemcsak a fiskális politika alakítására (döntés és végrehajtás) hatáskörrel rendelkező intézmények mozgáskörét szűkítette, hanem egy attól független intézmény: az Alkotmánybíróság vonatkozásában is beiktatott ideiglenes hatáskör-korlátozó rendelkezéseket. Az Alaptörvény 37. cikk (4) bekezdése értelmében addig, amíg az államadósság meghaladja a GDP 50%-át az Alkotmánybíróság nem vizsgálhatja a központi költségvetésről, a központi költségvetés végrehajtásáról, a központi adónemekről, az illetékekről és járulékokról, a vámokról, valamint a helyi adók központi feltételeiről szóló törvények Alaptörvénnyel való összhangját főszabály szerint. Előbbi törvényeket csak az élethez és az emberi méltósághoz való joggal, a személyes adatok védelméhez való joggal, a gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadsághoz való joggal, valamint a magyar állampolgársághoz kapcsolódó jogokkal összefüggésben vizsgálhatja felül és semmisítheti meg. A törvények megalkotásuk, kihirdetésük során elkövetett Alaptörvényben foglalt eljárási szabályok megsértése esetén, korlátozás nélkül megsemmisíthetők. Az Alaptörvény ezzel a pénzügyi tárgyú törvények alkotmányos kontrollját néhány alapjogra korlátozta abban az időszakban, amíg az államadósság a GDP 50%-át meghaladja. Talán említésre érdemes körülmény, hogy a pénzügyi tárgyú törvények az alkotmányossági kontroll tilalma alól kivételt képező alapjogokat ritkán sértik. Az Alkotmánybíróság hatáskör-korlátozásának indokoltsága megítélésem szerint

[28] Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) 37. cikk (3) bek.

[29] 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról 4. § (3b) bek.

[30] 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról 7. § (1) bek.

kérdéses, tekintve, hogy a költségvetési egyensúlyra, illetve az államadósság aktuális szintjére egy-egy pénzügyi tárgyú, a demokratikus jogállamiság feltételeinek eleget tevő jogi normával összefüggésben esetlegesen születő alkotmánybírósági határozat elhanyagolható hatást képest gyakorolni.

Az Alaptörvény államadósság csökkentése, illetve kívánt szinten tartására vonatkozó rendelkezéseit részletesebben a Magyarország gazdasági stabilitásáról szóló 2011. évi CXCV. törvény (továbbiakban Gst.) bontja ki. A Gst. az a sarkalatos törvény, amely tartalmazza az államadósság fogalmát, számítását; rendszerbe iktat államadósság csökkentésére irányuló, keletkezését és növekedését korlátozó rendelkezéseket; és rögzíti az államadósság kezelésével összefüggésben tevékenységet kifejtő két jelentős intézmény: az Államadósság Kezelő Központ (ÁKK Zrt.) és a Költségvetési Tanácsra vonatkozó alapvető előírásokat. A terjedelmi korlátokra való tekintettel, ragaszkodva az eredeti célomhoz, a stabilitási törvényből az államadósságra vonatkozó fogalmi előírásokat, illetve az Alaptörvényben foglalt adósságcél elérése érdekében bevezetett, a törvényhozó és végrehajtó hatalom döntési és cselekvési autonómiájának korlátait jelentő rendelkezéseket tekintem át.

A Gst. az államadóssággal összefüggésben négy fogalommal operál: mindenkori államadósság, államháztartás központi alrendszerének adóssága, államháztartás önkormányzati alrendszerének adóssága és a kormányzati szektorba sorolt egyéb szervezetek adóssága. A *mindenkori államadósság* alatt, mondja a törvény, egy tizedesig kerekített hányadost kell érteni, amelynek számlálójában az államháztartás központi alrendszerének, az államháztartás önkormányzati alrendszerének és a kormányzati szektorba sorolt egyéb szervezetek adósságának kumulált értéke áll, előbbi szektorba sorolt szervezetek egymással szembeni kötelezettségei kiszűrésével (konszolidált adósság), nevezőjében pedig a bruttó hazai termék^[31] foglal helyet. Az *államháztartás központi alrendszerének adóssága* az államháztartás központi alrendszerébe tartozó^[32] jogi személyek konszolidált adósságát, azaz az általuk vállalat adósság-keletkeztető ügyletek értékét takarja az egymással szemben fennálló kötelezettségek szűrésével. Az államháztartás önkormányzati alrendszerének adóssága a helyi önkormányzatok, a nemzetiségi önkormányzatok, a térségi fejlesztési tanácsok, valamint az önkormányzati társulások által vállalt adósságot keletkeztető ügyletek konszolidált értéke. Kormányzati szektorba tartoznak azok a nem piaci termeléssel foglalkozó szervezetek, amelyek tevékenységének finanszírozása más szektorokhoz tartozó egységek kötelező befizetéseiből valósul meg. A kormányzati szektorba tartozó szervezetek alaptevékenysége a nemzeti jövedelem, illetve vagyon újraelosztása, így ide tartozik a köz, vagy közösség javát szolgáló termékek, szolgáltatások előállítás is.^[33]

[31] A bruttó hazai terméket az Európai Unió elvárásainak megfelelően, a vonatkozó tanácsi rendelet alapján kell számolni.

[32] Lásd őket 2011. évi CXCV. törvény Áht. 3. § (2) bek.

[33] ESA 95-Kézikönyv 8. o. <http://vmek.oszk.hu/06200/06256/06256.pdf> (2017.10.05.)

Mindez a hazai jogrendszerben értelmezve tehát azt jelenti, hogy a kormányzati szektorba sorolt egyéb szervezetek nem részei az államháztartásnak, de a 479/2009/EK rendelet szerint a kormányzati szektorba tartoznak, melyre való tekintettel gazdálkodásukkal összefüggő bevételek, illetve kiadások megjelennek a költségvetés főösszegeiben, így egyenlegében; deficitese gazdálkodásuk esetén pedig akár az államadósság-mutatóban is. A kormányzati szektorba sorolt egyéb szervezetek adóssága így nem más, mint előbbi szervezetek által, saját nevükben vállalat adósságot keletkeztető ügyletek konszolidált értéke.^[34] A Gst. meghatározza, hogy mely ügyleteket kell adósság-keletkeztetőnek tekinteni, illetve, azok értéke miként számítandó ki. Adósság-keletkeztető ügyletnek számítanak a hitel, kölcsön felvétele; a hitelviszonyt megtestesítő értékpapír forgalomba hozatala; váltó kibocsátása; pénzügyi-lízing megkötése lízingbevevőként; adásvételi szerződés visszavásárlási kötelezettség kikötésével; a legalább 365 nap, vagy ennél hosszabb időtartamú halasztott fizetés, részletfizetés, valamint az ÁKK Zrt.-nél hitelintézetek által, származékos műveletek különbözeteként elhelyezett fedezeti betétek.^[35] Azonban a törvény későbbi szakasza két kivételt tartalmaz, mely tételeket nem kell a költségvetési törvényben az államadósság-mutató számítása során figyelembe venni. Egyrészt nem kell feltüntetni az adósságtömegben az államadósság ama növekedését, melyek az uniós források utólagos visszatérítésének időigényéből, az EU költségvetésének likviditáshiányából, vagy azért keletkezett, mert a felmerült kiadásra jutó uniós támogatás nem került elszámolásra. Másrészt figyelmen kívül kell hagyni a Magyarország területén székhellyel rendelkező hitelintézetnek nyújtott kölcsönt, annak visszafizetése kapcsán felmerülő többletfinanszírozási igényt, és a finanszírozási igény csökkenéséből fakadó adósságváltozást is.^[36]

A Gst. az államadósságra, illetve számítására vonatkozó általános rendelkezéseket követően azokat az előírásokat veszi sorra, amelyeket a jogalkotó a meglévő államadósság csökkentése érdekében fogadott el. Ilyen, a már meglévő adósságtömeg csökkentését célzó rendelkezés, hogy az Országgyűlés a központi költségvetési törvény elfogadása, a kormányzati szektor egyenlegéről való döntés során köteles az Alaptörvény és az Európai Unió vonatkozó szabályaival összhangban eljárni. Előbbi egyenlegnek összhangban kell állnia a Kormány által meghatározott középtávú költségvetési céllal,^[37] valamint a deficit nem lehet több, mint a GDP 3 %-a. A költségvetési törvényben meg kell határozni a tárgyévre tervezett államadósság költségvetési év utolsó napjára tervezett értékét, s amennyiben a költségvetési évre előre jelzett infláció és a reál GDP növekedési üteme is több volna 3%-nál, akkor módosítani kell az év végére tervezett államadósság összegét oly módon, hogy az államadósság megelőző évhez viszonyított növekedési üteme

[34] 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról 2. §.

[35] 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról 3. §.

[36] 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról 6. § (2) bek.

[37] 2011. évi CXCV. törvény az államháztartásról 29. §.

ne legyen több, mint a költségvetési évre várható infláció és a GDP reál növekedési üteme felének különbsége. Ha az infláció, vagy a reál GDP növekedése közül az egyik nem haladja meg a 3%-ot, akkor oly módon kell módosítani a költségvetési évre tervezett adósság összegét, hogy az a megelőző évben fennálló adósságtömeghez képest legalább 0,1 százalékpontos csökkenést realizáljon.^[38] A Kormány feladata, hogy a költségvetés végrehajtása során, az év közepén, a féléves adatok alapján felülvizsgálja az adósság-szabály érvényesülését, és ha az adatok alapján az év végén várható államadósság több, mint a központi költségvetési törvényben tárgyévre tervezett érték, akkor a központi költségvetésről szóló törvény módosítására irányuló törvényjavaslatot nyújt be az Országgyűlésnek.

A már meglévő adósságállomány csökkentését célzó szabályokat követően a Gst. olyan előírásokat fogalmaz meg, melyek rendeltetése az államadósság keletkezésének, azaz újabb adósság-keletkeztető ügyletek aláírásának a korlátozása, s ezzel együtt a már meglévő adósságállomány növekedésének akadályozása. Előbbi céllal elfogadott rendelkezések közül az egyik legfontosabb, hogy főszabállyá vált az adósságot keletkeztető ügyletek engedélykötelessége. A Gst. kimondja egyrészt, hogy az állam nevében – a szöveg kontextusból arra következtethetünk, hogy az állam a központi kormányzatra utal – érvényesen adósság-keletkeztető ügylet csak törvényi felhatalmazással, azaz az Országgyűlés hozzájárulásával köthető. Kormányzati szektorba sorolt egyéb szervezetek adósságot keletkeztető ügyletéhez az államháztartásért felelős miniszter előzetes hozzájárulására van szükség. Az államháztartás helyi szintjén helyet foglaló helyi önkormányzatok pedig csak a Kormány előzetes hozzájárulásával írhatnak alá adósság-keletkeztető ügyletet.^[39] A helyi önkormányzatok vonatkozásában további korlátozásokkal is él a jogalkotó, ám mielőtt ezek áttekintésébe kezdenénk, nézzük meg, hogy a kormányzati szektorba sorolt szervezetek mikor mentesülnek a miniszteri hozzájárulás megszerzésének terhéért, illetve, milyen feltételek egyidejű fennállása esetén járul hozzá a felelős miniszter adósságot keletkeztető ügyleteikhez.

A kormányzati szektorba sorolt egyéb szervezetek számára nincs szükség előzetes miniszteri hozzájárulásra, ha az adósságot keletkeztető ügylet futamideje a naptári éven belül lejár, illetve ha az ügyletben jelen lévő valamennyi fél az államháztartás valamely alrendszerébe sorolt jogi személy, vagy kormányzati szektorba sorolt egyéb szervezet. Amennyiben előbbi feltételek egyike sem áll fent, akkor a kormányzati szektorba sorolt egyéb szervezetek adósságot keletkeztető ügyleteihez szükség van a felelős miniszter előzetes hozzájárulásához, aki azt abban az esetben adja meg, ha három konjunktív feltétel egyidejűleg érvényesül: (1) az engedély megadása nem veszélyezteti a költségvetési törvényben év végére betervezett államadósság mértékének teljesítését; (2) az adósságot keletkeztető ügyletre a szervezet jogszabályban rögzített kötelező feladatának ellátásához van

[38] 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról 3/A. § és 4. §.

[39] 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról 8-10. §.

szükség^[40] és (3) hitelből finanszírozott fejlesztés esetén a fejlesztés kiadásai megtérülnek, s ez valószínűsíti a hitel visszafizetését.^[41]

A helyi önkormányzatok adósságot keletkeztető ügyleteihez a Kormány előzetes hozzájárulására van szükség néhány kivételtől eltekintve. Nincs szükség a Kormány hozzájárulására

- jogszabályon alapuló, kötelező kezesség- és/vagy garanciavállaláshoz;
- naptári éven belül lejáró adósságot keletkeztető ügylethez;
- olyan adósságot keletkeztető ügylethez:
 - amelyet a központi költségvetés nyújt európai uniós vagy más nemzetközi szervezettől elnyert támogatás előfinanszírozására, vagy
 - amelyet adósságrendezési eljárás során a hitelezői egyezség létrehozása végett reorganizációs hitelre vesznek igénybe, vagy
 - amely nem lép túl egy bizonyos összeghatárt^[42] és fejlesztési célt szolgál.^[43]

Helyi önkormányzatok esetén az adósság keletkeztető ügyletek aláírásához a Kormány előzetes hozzájárulása mellett arra is szükség van, hogy az önkormányzat éljen adókimutató jogával, s hatályos rendeletében vesse ki legalább az egyik vagyoni típusú helyi adót (építményadó, telekadó), vagy a helyi iparűzési adót, vagy a magánszemélyek kommunális adóját.^[44] A második követelmény alól az önkormányzat akkor mentesül, ha a megkötni kívánt adósság-keletkeztető ügylethez eleve nincs szükség a Kormány előzetes hozzájárulásához, vagy az ügylet célja a meglévő adósság visszafizetése.^[45]

A helyi önkormányzatoknak az eddig tárgyalt két követelményen (Kormány hozzájárulása, helyi adó kimutató) kívül egy harmadik feltételnek is eleget kell tenniük, ha adósságot keletkeztető ügyletet kívánnak aláírni. Az egyes önkormányzatoknak ugyanis az adósságot keletkeztető ügyleteikből származó tárgyévi fizetési kötelezettség^[46] az ügyletek futamideje alatt egyik évben sem lehet több mint a helyi önkormányzat adott évi saját bevételeinek 50%-a.^[47] Az előírás célja, hogy a helyi önkormányzatok központi költségvetési segítség nélkül, önerőből, saját bevétel-szerző képességükre építve is képesek legyenek, illetve képesek maradjanak az ügylet futamideje alatt, az abból származó fizetési kötelezettségek teljesítésére.

[40] Az működési és/vagy fejlesztési kiadások fedezésére is fordíthatják.

[41] 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról 9. §.

[42] Fővárosi önkormányzat és megyei jogú város önkormányzata esetén a 100 millió forintot, országos nemzeti önkormányzat esetén a 20 millió forintot, más önkormányzat esetén az önkormányzat adott évi saját bevételeinek 20 %-át, de maximum 10 millió forintot.

[43] 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról 10. § (3) bek.

[44] 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról 10. § (2) bek.

[45] Ha az adósságot keletkeztető ügylet célja már fennálló adósság visszafizetése, akkor további kitétel, hogy az adósság-keletkeztető ügylet összege nem haladhatja meg a vele rendezni kívánt adósság mértékét.

[46] E fizetési kötelezettségekbe azonban bizonyos tételeket a Gst. szerint nem kell beszámítani. Ezeket lásd Gst. 10. § (6) bek.

[47] 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról 10. § (5) bek.

Kérdés maradt még az, hogy milyen feltételek egyidejű fennállása esetén adja a Kormány hozzájárulását a helyi önkormányzatok adósságot keletkeztető ügyleteihez? Főszabály szerint – ha a Gst. eltérően nem rendelkezik^[48] – akkor, ha (1) a helyi önkormányzat adósságot keletkeztető ügylete nem veszélyezteti a központi költségvetési törvényben év végére betervezett államadósság mértékének teljesítését és (2) az ügylet az önkormányzat törvényben meghatározott feladatának ellátásához szükséges kapacitás létrehozását eredményezi a működési kiadások folyamatos biztosítása mellett, valamint (3) az önkormányzat élt a helyi adó kivetés jogával, illetve (4) az önkormányzat adósságot keletkeztető ügyleteiből származó tárgyévi fizetési kötelezettsége az ügyletek futamideje alatt egyik évben sem haladja meg az adott évi saját bevételeinek 50%-át.^[49] Nagyon fontos azonban, hogy a Kormányt mérlegelési jog illeti meg a Gst.-ben foglalt feltételek fennállása esetén is, azaz az egyes adósságot keletkeztető ügyletekhez részben is hozzájárulhat, de azokat el is utasíthatja.^[50]

Az adósságot keletkeztető ügyletek szerződéseinek módosításához (így az adósságmegújításhoz is), akkor van szükség a Kormány előzetes hozzájárulásához, ha az adósságot keletkeztető ügylet maga is engedélyköteles a szerződésmódosítás időpontjában. A Kormány hozzájárulására akkor is szükség van, ha a módosított szerződés az eredetihez képest hosszabb futamidejű, ha megváltozik az adósságot keletkeztető ügylet célja, ha az önkormányzatot terhelő fizetési kötelezettség a futamidő alatt akár egy évben is meghaladja az eredeti szerződés szerinti értéket, illetve akkor is, ha a módosított szerződés nagyobb ügyletértékű.^[51]

Sajátos helyzetben vannak azok az önkormányzati tulajdonban lévő gazdasági társaságok, amelyek nem minősülnek kormányzati szektorba sorolt egyéb szervezetnek. E társaságok nyeresége gazdagíthatja az önkormányzati költségvetést, vesztesége pedig kiadást jelenthet az önkormányzati költségvetés számára. Ugyanakkor az önkormányzatoknak mint tulajdonosoknak lehetőségük van arra, hogy e társaságok útján jussanak a pénzüpiacról hitelhez. Eme lehetőséget a jogalkotó korlátok közé kívánja szorítani, amikor is kimondja, hogy a kormányzati szektorba sorolt egyéb szervezetnek nem minősülő 100%-os önkormányzati tulajdonban lévő gazdasági társaság, vagy ilyen gazdasági társaság 100%-os tulajdonában álló gazdasági társaság adósságot keletkeztető ügyletét is az önkormányzat adósságot keletkeztető ügyletének kell tekinteni, s mint ilyen, eme ügyletek is a Kormány előzetes hozzájárulásához kötöttek. A hozzájárulás iránti kérelmet pedig az az önkormányzat nyújtja be, amely a gazdasági társaságban a legnagyobb tulajdoni részesedéssel (hányaddal) rendelkezik. Egyenlő tulajdoni részesedés (hányad) esetén az érintett önkormányzatok megállapodása szerinti önkormányzat nyújtja be. A Kormány pedig

[48] A főszabály alóli kivételeket a Gst. 10/B. § (2)-(6) bekezdések tartalmazzák.

[49] 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról 10/B. § (1) bek.

[50] 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról 10/B. § (4) bek.

[51] 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról 10/D. §.

akkor adja e társaságok által megkötött ügylethez hozzájárulását, ha fejlesztési célú ügylet esetén biztosított (akár az önkormányzat támogatásával is), működési célú ügylet esetén pedig a társaságot tulajdonló önkormányzat támogatása nélkül biztosított a keletkező kötelezettség visszafizetése.^[52] Felmerül kérdésként, hogy mi a helyzet azon kormányzati szektorba tartozó egyéb szervezetnek nem minősülő önkormányzati tulajdonban álló gazdasági társasággal, amelyben az önkormányzatok részesedése vagy tulajdonosi hányada nem 100%, csupán többségi? Illetve kérdés, hogy az 100%-os önkormányzati tulajdonban álló gazdasági társaságokra nézve bevezetett korlátozás miért nem került rögzítésre azon kormányzati szektorba tartozó egyéb szervezetnek nem minősülő gazdasági társaságok vonatkozásában, amelyek a központi kormányzat (állam) 100%-os tulajdonában állnak?

A Gst. rendelkezéseit megerősíti az államháztartásról szóló törvény (továbbiakban Áht.) több szakasza is,^[53] s további részletszabályokat fogalmaz meg, mikor kimondja, hogy az államháztartás központi alrendszerében fennálló költségvetési hiány finanszírozásáért, valamint az államadósság kezeléséért az államháztartásért felelős miniszter, a helyi (önkormányzati) alrendszerben fennálló költségvetési hiány finanszírozásáról a költségvetési rendelet (határozat) útján a képviselő testület rendelkezik. Helyi államháztartási alrendszer vonatkozásában az adósságtömeg kezelésének felelősét az Áht. nem jelöli meg direkt módon.^[54] A kiegyensúlyozott költségvetési gazdálkodás, így a deficit elkerülése és az államadósság keletkezésének megakadályozása vagy a meglévő adósság kezelése érdekében integrálta az Áht.-be a jogalkotó a középtávú költségvetési tervezés elvét. Mind központi, mind helyi szinten születő költségvetési döntésekben rögzíteni kell a következő három évre tervezett költségvetési bevételi, kiadási összegeket, ahogy a tervezett egyenleget és adósságállományt is.^[55]

VI. ZÁRÓ GONDOLATOK

Az államadósság kezelésére vonatkozó hazai jogi előírások vizsgálatát követően megállapítható, hogy a rendszerváltást követő, 2011-ig tartó időszakhoz képest 2012 után a vonatkozó szabályozás kiterjedtté, részletgazdagabbá vált. A jogalkotó több esetben élt az önkorlátozás lehetőségével a fiskális politika területén ama céltól vezérelten, hogy biztosítsa a fennálló adósságtömeg csökkenését, illetve megakadályozza annak növekedését. Ám csaknem ilyen tág körben lehetőséget ad az önkorlátozástól való eltérésre is: gondoljunk itt a „nemzetgazdaság

[52] 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról 10/E. §.

[53] Lásd: Áht. 14. § (4) bek., 23. § (2) bek., 32. §, 41. § (4) bek., 84. § (4) bek., 90. § (3) bek., 91. § (2) bek.,

[54] 2011. évi CXCV. törvény az államháztartásról 5. § (2) bek.

[55] 2011. évi CXCV. törvény az államháztartásról 29. §.

tartós és jelentős” visszaesésének esetére. Mindez arra enged következtetni, hogy a gazdasági teljesítmény, s így a magyar állam gazdasági prosperitása elsőbbséget élvez az adósságcsökkentéshez képest. Vagyis nem az államadósság minden áron, s mindenek előtti csökkentése a cél, hanem annak a gazdasági növekedés biztosítása melletti redukálása. A célok előbbi sorrendisége gazdasági értelemben racionális. Ugyanakkor az Alkotmánybíróság államadósság kezelése érdekében bevezetett hatáskör korlátozása kapcsán felmerül kérdésként: vajon a cél szentese-e a választott eszközt?

IRODALOM

- Barcza György (2015): Az államadósság szerepének változása a közgazdaságtanban és a magyar adósságkezelés alapelvei. *Pénzügyi Szemle* 60. évf. 4. sz. 444–457.
 - Csűrös Gabriella (2015): *Uniós pénzügyek. Az európai integráció fejlődésének pénzügyi jogi vizsgálata*. Budapest, HVG-ORAC.
 - Földes Gábor (2003): *Pénzügyi jog*. Budapest, Osiris.
 - Stiglitz, E. Joseph (2000): *A kormányzati szektor gazdaságtana*. Budapest, KJK KERSZÖV.
 - Szabó Zsolt (2013): Az államadósság gazdasági növekedésre és gazdasági fejlettségre gyakorolt hatása. *Pénzügyi Szemle* 58. évf. 3. sz. 255–273.
 - Zsugyel János (szerk.) (2009): *A közpénzügyek nagy kézikönyve*. Budapest, CompLex.
-
- 1949. évi XX. törvény Magyar Köztársaság Alkotmánya
 - Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.)
 - 1992. évi XXXVIII. törvény az államháztartásról a Magyar Nemzeti Bankról szóló 1991. évi LX. törvény módosításáról
 - 2008. évi LXXV. törvény a takarékos állami gazdálkodásról és a költségvetési felelősségről
 - 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról
 - 2011. évi CXCV. törvény az államháztartásról
 - ESA 95–Kézikönyv Forrás: <http://vmek.oszk.hu/06200/06256/06256.pdf> (2017.10.05.)

A (rendőr)képmás és kerete: az alkotmánybírósági határozatok helye a jogrendszerben

I. BEVEZETŐ

Írásom kiindulópontja az utóbbi idők egyik kiemelt alkotmánybírósági ügye: a rendőrképmás kérdésének alkotmányos megítélése. Nem feltétlenül a téma súlyossága okán kiemelt jelentőségű a kérdés, hanem annak több körös, eltérő rendes bírósági és alkotmánybírósági megközelítése miatt.^[1] Jelen tanulmány nem szorosan a témához kapcsolódó ügyeket kívánja értékelni, hanem a döntések sorozatának jelenségét, amelyből jól látszik, hogy a rendőrképmásos ügyekre a valódi panasz bevezetésével létrejött új közjogi hatalommegosztás szimbolikus döntéseiként tekinthetünk.^[2] Ezen túlmenően, a rendőrök képmásával kapcsolatos döntések ún. „ügyön túlmutató” kérdésekre is ráirányítják a figyelmet, amelyet a *Law and Literature* irányzathoz^[3] nyúlva Antigoné-dilemmaként^[4] jellemezhetünk. Ebből, mintegy a rendőrképmás kereteként, egy további, jogforrástani kérdés absztrahálható: jelesül vizsgálandó a jogegységi határozatok és az alkotmánybírósági határozatok jogrendszerben elfoglalt helye, ami egyúttal felveti az alkotmányellenes alkotmánymódosítások örökzöldnek számító kérdéskörét, illetve legújabbban az alkotmányos identitás és az alkotmánymódosítások lehetséges viszonyrendszerének problematikáját is.

[*] A tanulmány az Alkotmánybíróság, a Kúria és az Igazságügyi Minisztérium 2017-ben megrendezett szakmai konferenciáján elhangzott előadás írásos változata. A szöveghez fűzött értékes megjegyzéseikért köszönet illeti Chronowski Nórát, Csink Lórántot, Detre Lászlót, Gárdos-Orosz Fruzsínát és Sulyok Tamást.

[1] A rendes bíróság részéről mindenek előtt az 1/2012. BKM/PJE jogegységi határozat, illetve konkrétan a Fővárosi Ítéletábla 2.Pf.20.656/2012/7. számú ítélete, Fővárosi Törvényszék 56.Pf.632.194/2015/3. számú ítélete, Fővárosi Ítéletábla 2.Pf.20.186/2014/4. számú ítélete, Kúria Pfv.IV.20.283/2015/4. számú ítélete, valamint a Kúria Pfv.IV.20.121/2016/3. számú ítélete. Az Alkotmánybíróság részéről lásd: 28/2014. (IX. 29.) AB határozat, 16/2016. (X. 20.) AB határozat, 17/2016. (X. 20.) AB határozat, és végül a 3/2017. (II. 25.) AB határozat.

[2] Hasonló álláspontot fejtett ki Hörcherné Marosi Ildikó alkotmánybíró a 3/2017. (II. 21.) AB határozathoz fűzött párhuzamos indokolásában, ld. Indokolás [31].

[3] H. Szilágyi, 2010, 5–27.

[4] Szophoklész, 2000.

II. A RENDŐRKÉPMÁS-ÜGYEK AZ ÚJ HATALOMMEGOSZTÁS SZIMBOLIKUS ÜGYEI

A hatalommegosztás elve nem szerepelt a korábbi Alkotmányban, azonban az Alkotmánybíróság azt levezette az Alkotmány szövegéből.^[5] A testület már a 31/1990. (XII. 18.) AB határozatában rögzítette, hogy a hatalmi ágak megosztásának elve „a magyar államszervezet legfontosabb szervezeti és működési alapelve.”^[6] A 28/1995. (V. 19.) AB határozatban az Alkotmánybíróság önmaga és a rendes bíróságok államszervezetben elfoglalt helyét is értelmezte, mégpedig úgy, hogy „[a]z Alkotmánybíróság mind a törvényhozó, mind a végrehajtó hatalom, továbbá a köztársasági elnök és az önkormányzatok hatalmi jogosítványainak korlátjaként jelenik meg. Hasonlóképpen a bíróságok tevékenysége – az Alkotmány 50. §-ának (2) bekezdésére figyelemmel – korlátok közé szorítja a végrehajtó hatalom működését.”^[7]

Az Alaptörvény hatályba lépése erőteljesen érintette az Alkotmánybíróság közjogi helyzetét. E ponton nem az általános kritikával illetett hatáskör korlátozásra gondolok,^[8] vagy az egyes hatáskörökhöz kapcsolódó eljárési változásokra,^[9] hanem az Alkotmánybíróságnak a hatalommegosztás rendszerében elfoglalt helyére. Az Alaptörvény egyik legjelentősebb változtatása ugyanis az Alkotmánybíróság hatásköreiben véghezvitt paradigmaváltás volt: míg 2012. január 1-jét megelőzően az Alkotmánybíróság jellegadó hatásköre az absztrakt utólagos normakontroll, az ún. *actio popularis* volt, amelynek keretében bármely jogszabály alkotmányossági vizsgálatát bárki, jogi érdekeltségre hivatkozás nélkül kezdeményezhette, az Alaptörvény hatálybalépésével az Alkotmánybíróság jellegadó hatáskörévé az érintettséghez kötött alkotmányjogi panasz vált, amelynek típusai kibővültek. Mindez az alkotmánybíráskodás szubjektív jogvédelmi funkciójának felértékelődéséhez vezetett.^[10]

Témánk szempontjából kiemelt, és egyúttal államszervezeti jelentőségű változás, az Abtv. 27. §-a szerinti „valódi” panasz bevezetése volt. Ennek eredményeként a fenti, 28/1995. (V. 19.) AB határozatból vett idézet kiegészíthető a bíróságokkal is, hiszen ebben az eljárásban az Alkotmánybíróság alkotmányossági szempontból felülvizsgálatnak veti alá az érdemi bírósági döntéseket. Az új hatáskörrel nem vált az Alkotmánybíróság „szuperbírósággá”,^[11] ugyanakkor míg korábban, a „rég” típusú panasz révén, csak *közvetett* jellegű jogorvoslati kapcsolat létezett

[5] A hatalommegosztás hazai irodalmához ld. Csink, 2014, 19–20.; Györfi – Jakab, 2009, 206–207.; Chronowski – Drinóczi – Zeller, 2010, 8. Az alfejezet bővebb változatát lásd: Orbán, 2016, 577–581.

[6] 31/1990. (XII. 18.) AB határozat, ABH 1991, 136, 137.

[7] 28/1995. (V. 19.) AB határozat, ABH 1995, 142, 143.

[8] Alaptörvény 37. cikk (4) és (5) bekezdései. Sólyom László szerint mindez „alkotmánymentes szabad szférának” tekinthető. (Sólyom, 2014, 6.; Bragyova – Gárdos-Orosz, 2016, 49–50.)

[9] Áttekintéséhez lásd Naszladi – Tilk, 2015, 41–74.

[10] Zakariás, 2015, 149.

[11] Ezt többféle módon megfogalmazta már a testület, lásd: Tóth J., 2014, 231–232.

az Alkotmánybíróság és a rendes bíróságok között, az új hatásköri szabályok ezt *közvetlen* jogorvoslati kapcsolatra módosították. Ettől függetlenül az Alkotmánybíróság és a rendes bíróságok, amelynek legfőbb szerve az Alaptörvény 25. cikk (1) bekezdése értelmében a Kúria, továbbra is elkülönült alkotmányos intézmények maradtak.^[12]

Az Alkotmánybíróság új hatásköre mindazonáltal lehetőséget teremt arra, hogy az alkotmányossági szempontok a jogalkotás mellett a jogalkalmazás tere-nyében is nagyobb súlyt kapjanak, és erre a fokozott alapjogi érzékenység elvárására utal az Alaptörvény 28. cikke is, amely a bíróságok alkotmánykonform értelmezési kötelezettségét rögzíti.^[13] E hatáskörében eljárva az Alkotmánybíróság nem a bírói döntések törvényességét vizsgálja, csupán a bírói döntés során alkalmazott jogszabály, vagy a bírói döntés alapjául szolgáló jogértelmezés vagy jogalkalmazás alapjogokkal való összeegyeztethetőségét.^[14] Ezzel együtt, amikor az Alkotmánybíróság az Alaptörvény rendelkezéseit értelmezi és érvényesíti, egyúttal a szakjogági kérdések megválaszolásához nyújt alkotmányos keretet. Mindez pedig lényegében az alapjogi szemlélet kikényszerítését jelenti, ami pedig csak úgy valósulhat meg, hogy az alapjogi dogmatika rátüremkedik az egyes szakjogi kérdésekre, mintegy helyet és súlyt követel magának a döntések meghozatala során.^[15]

Az Alkotmánybíróság alkotmányjogi panasz hatáskörei elsősorban az érintett panaszosok alkotmányos jogvédelmét biztosítják. A hatáskör előzményének tekinthető ún. Jánosi-ügyben, az 57/1991. (XI. 8.) AB határozatban, az Alkotmánybíróság már kifejtette, hogy az alkotmányjogi panasz intézményét annak jogorvoslati funkciója különbözteti meg az absztrakt utólagos normakontrolltól.^[16] Az Alaptörvény hatályba lépése előtt ez a jogorvoslati funkció csupán korlátozottan tudott érvényesülni,^[17] így a valódi panasz bevezetése ennek kiterjesztési lehetőségeként értelmezhető. Ennek megfelelően a 3367/2012. (XII. 15.) AB végzésben a testület megállapította: „[a]z Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés c) és d) pontja szerinti alkotmányjogi panasz jogintézményének egyaránt elsődleges célja ugyanis az egyéni, szubjektív jogvédelem: a ténylegesen jogsérelmet okozó alaptörvény-ellenes jogszabály, illetve alaptörvény-ellenes bírói döntés által okozott jogsérelem orvosolása.”^[18] Ezzel együtt, az Alkotmánybíróság e hatásköreiben eljárva a „szubjektív” alkotmányos jogvédelem mellett az Alaptörvény egyedi ügyben történő értelmezése révén „objektív” alkotmányos jogvédelmet is nyújt. E kettős funkcióra a testület értelme-

[12] Varga Zs., 2012, 108.

[13] „A bíróságok a jogalkalmazás során a jogszabályok szövegét elsősorban azok céljával és az Alaptörvénnyel összhangban értelmezik.” Az alkotmánykonform értelmezésről lásd: Chronowski, 2017, 7–15.

[14] A helyzet komplexitását ugyanakkor jelzi: Somody, 2016, 103–112.; Orbán 2016, 586–587.

[15] Az irány ugyanakkor fordított jellegű is lehet, ahogy azt Sólyom László kifejti az általános személyiségi jog kialakulásáról, hiszen az szerinte „a *Polgári Jogban* már készen állt”, csupán alkotmányos szintre kellett emelni azt, lásd: Sólyom, i.m., 3.

[16] ABH 1991, 272, 282.

[17] Zakariás, i.m., 151–153.

[18] 3367/2012. (XII. 15.) AB végzés, Indokolás [13].

zése is ráirányítja a figyelmet: „[e]hhez [a szubjektív jogvédelemhez] kapcsolódik a jogszabály felülvizsgálatára irányuló alkotmányjogi panaszok esetén másodlagos célként a későbbiekben előforduló hasonló jogsértések megelőzése és ennek révén egyben az alkotmányos jogrend objektív védelme.”^[19]

Az objektív jogvédelemnek több megnyilvánulási lehetősége van. *Egyrészt*, az Abtv. 28. § (1) bekezdése „átjárási lehetőséget” biztosít a panaszfajták között, így az Alkotmánybíróság az alaptörvény-ellenes normát is megsemmisítheti. *Másrészt*, a bírói döntésben foglalt jogértelmezés megsemmisítésének is van objektív jogvédelmi vetülete. Ahogy Somody Bernadette – éppen a rendőrképmásos ügyekről írt tanulmányában – fogalmaz: „az alkotmánybírói döntésnek az ad kiemelkedő jelentőséget, hogy annak alapján elvárjuk: a rendes bírósági jogalkalmazás számára adott iránymutatást ne csak a konkrét ügyben, hanem valamennyi rendőrképmás-ügyben (illetve, a hasonló alapjogi relevanciájú személyiségi jogi perekben) eljáró bíróság kövesse. Az Alkotmánybíróság tehát az alkotmányjogi panasz révén sem lép a rendes bíróságok helyébe, nem pótolja – hanem elsősorban általános jelleggel fejleszti – a rendes bíróságok ítélkezését.”^[20] *Harmadrészt*, az objektív alkotmányvédelmi oldalt erősíthetik az Alkotmánybíróság által meghatározható egyéb jogkövetkezmények is: ilyen az alapjogi garanciarendszer hiányára rámutató, és a jogalkotót cselekvésre felszólító mulasztás^[21] megállapítása; és ilyen a jogalkalmazónak szóló alkotmányos követelmény^[22] is, amely egyfajta preventív objektív alkotmányos jogvédelmet nyújt a jövőbeli potenciális panaszosoknak, és elősegíti, illetve biztosítja azt, hogy a bíróságok az Alaptörvény 28. cikkében foglalt alaptörvényi kötelezettségüket, az Alaptörvénnyel összhangban álló jogértelmezést teljesítsék. Mindkét jogkövetkezményt a „hatáskörei gyakorlása során folytatott eljárásában” állapíthatja meg az Alkotmánybíróság, így tehát a valódi panasz hatáskörében is.

[19] Uo.

[20] Somody, i. m., 105. Mindazonáltal a támadott határozat megsemmisítése nem feltétlenül alkalmas minden esetben arra, hogy a bekövetkezett alapjogi sérelmet orvosolja, így bizonyos alapjogok esetében az Alkotmánybíróság által nyújtható jogvédelem nem tud hatékonyan realizálódni, amire jó példa az észszerű idő követelménye: az eljárás elhúzódásakor az alaptörvény-ellenes bírói döntés megsemmisítése nemhogy nem orvosolná, de éppen hogy súlyosbítaná az alapjogi sérelmet. Lásd: 3024/2016. (II. 23.) AB határozat, Indokolás [20]. „Nem áll ugyanis az Alkotmánybíróság rendelkezésére olyan törvényi lehetőség, amelynek alkalmazása révén egy adott bírósági eljárás jelentős elhúzódásából eredő következményeket enyhíteni vagy orvosolni tudná.” Lásd: 2/2017. (II. 10.) AB határozat, Indokolás [56].

Ehhez hasonlóan különleges jellegű a békés gyülekezéshez való jog is, hiszen annak gyakorlása időhöz kötött. Az alapjoggal összefüggésben az Alkotmánybíróság már többször megállapította, hogy a bírósági végzés és a rendőrségi határozat megsemmisítésével az indítványozó jogsérelmének reparálására az időmúlásra tekintettel már nem kerülhet sor és a határozat és a végzés megsemmisítése legfeljebb morális elégtételt jelent a jogsérelmet szenvedetteknek. Ezzel együtt a jövőre nézve, mintegy az objektív jogvédelem megnyilvánulásaként, az alkotmánybírói határozatban ismertetett szempontok iránymutatatóul szolgálnak a további gyülekezési jogvitákban eljáró bíróságok számára. 3/2013. (II. 14.) AB határozat, Indokolás [71].

[21] Abtv. 46. § (1) és (2) bekezdés.

[22] Abtv. 46. § (3) bekezdés.

A szubjektív és az objektív jogvédelmi funkció elhatárolására az alkotmányjogi panasz befogadási feltételrendszerére is ráirányítja a figyelmet. A befogadási követelményeket az Abtv. sorolja fel, amelyek között az Abtv. 56. § (2) bekezdése tartalmi kritériumként nevesíti a 29. § szerinti feltételeket. Ennek értelmében „[a]z Alkotmánybíróság az alkotmányjogi panaszt a bírói döntést érdemben befolyásoló alaptörvény-ellenesség, vagy alapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdés esetén fogadja be.”^[23] E két, vagyis feltétel kiemelt jelentőséggel bír a szubjektív és objektív funkció elhatárolása szempontjából, hiszen bármelyikük teljesülése megalapozza a panasz befogadását: miközben az „alapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdés” az objektív, alkotmányvédő funkciót biztosítja, addig „a bírói döntést érdemben befolyásoló alaptörvény-ellenesség” a szubjektív jogvédelmi funkciónak feleltethető meg. Intuitíve arra gondolhatnánk, hogy a valódi panasz eljárásban leginkább az Abtv. 29. §-nak „a bírói döntést érdemben befolyásoló alaptörvény-ellenesség” játszik nagyobb szerepet – tekintve, hogy a valódi panasz fő funkciója a konkrét ügyben felmerült alapjogi sérelemre biztosítható jogorvoslat – előfordulhat azonban az is, hogy az Alkotmánybíróság az ügyben felmerülő, de a konkrét ügyön túlmutató objektív alapjogvédelmi okokból fogad be egy ügyet. Egy 2015-ös kutatás alapján,^[24] amely az addig valódi panasz hatáskörben elfogadott negyvennégy érdemben elbírált határozatot tekintette át, huszonhárom megsemmisítő rendelkezés mellett három alkalommal mulasztás, és nyolc alkalommal alkotmányos követelmény is megállapításra került. Ezek közül két alkalommal a mulasztás és három alkalommal az alkotmányos követelmény megállapítására a konkrét bírói döntés ellen benyújtott panasz elutasítása mellett került sor. Márpedig ezek a jogkövetkezmények tipikusan a konkrét ügyön túlmutató jelentőségű problémára, azaz „alapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdésre” adhatnak választ. Adódik tehát a kérdés, hogy volt-e olyan befogadott valódi panasz, ahol az Alkotmánybíróság a befogadás során az Abtv. 29. § szerinti feltételek közül csak az alapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdést vizsgálta, és arra tekintettel fogadta be. A vizsgálat alapján több ilyen eset volt.^[25] Vagyis, bár az indítványozók a valódi

[23] A két alternatív feltétel közül a bírói döntést érdemben befolyásoló alaptörvény-ellenesség kételye a szubjektív jogvédelmi, az egyéni jogsérelem helyreállítását célzó befogadhatósági szempont, míg az alapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdésnek a konkrét ügyön túlmutató objektív alkotmányvédelmi funkciója van. Naszladi, 2014, 55-56.

[24] Orbán, i. m., 585-586.

[25] Az alkotmányvédelem címén befogadott ügyek közül csak követelményt állapított meg elutasítás mellett a 25/2013. (X. 4.) AB határozat és a 34/2013. (XI. 22.) AB határozat. Mindkét ügy a büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény egy-egy szabályához állapított meg alkotmányos követelményt, és mindkét esetben az Alaptörvény XXVIII. cikk (1) bekezdésében szereplő tisztességes eljárásból való jogból következően. A telekalakítási eljárásban indult ügyben hozott 12/2015. (V. 14.) AB határozatban azonban az alkotmányos követelmény megállapítása mellett az Alkotmánybíróság a konkrét bírói döntést is megsemmisítette; a bizonyítási indítvány elutasítása ügyében született 19/2015. (VI. 15.) AB határozat pedig mulasztás jogkövetkezményének megállapítása mellett megsemmisítette a konkrét bírói döntést is.

alkotmányjogi panaszt tipikusan a bírói döntést vitatva, jogorvoslati cézzal nyújtják be, mégis előfordult már olyan eset, hogy az indítvány a benne rejlő alapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdés miatt került befogadásra; sőt, volt olyan eset is, hogy az objektív alapon befogadott ügyben végül a konkrét bírói döntés is megsemmisítésre került.

Mindez azért kiemelten jelentős, mivel ebbe a körbe sorolhatók a rendőr-képmásos ügyek is. Az első, a 28/2014-es határozat a képmáshoz való jog ügyön túlmutató jellegét hangsúlyozta: „[a]lapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdés (Abtv. 29. §) az, hogy az Alaptörvény ama szabálya, amely szerint Magyarország elismeri és védi a sajtó szabadságát és sokszínűségét, továbbá biztosítja a demokratikus közvélemény kialakulásához szükséges szabad tájékoztatás feltételeit, érvényesült-e a konkrét esetben, amikor egy a rendezvény biztosításában részt vett rendőrökről készített fényképnek a tüntetésről szóló tudósításban való nyilvánosságra hozatala miatt a hírportálként működő sajtószervet a bíróság elmarasztalta.”^[26] Ezt követően pedig a későbbi ügyek az alkotmánybírói határozatok védelmét jelölték meg, mint alapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdését: „[j]elen ügy alapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdése: a bíróság eleget tett-e annak az alkotmánybírói felszólításnak, hogy „a sajtószabadság és a méltóságvédelmen alapuló képmáshoz való jog közötti érdekütközést egyedi mérlegeléssel” feloldja (Abh., Indokolás [44]).”^[27] Utóbbi megfogalmazás egy lehetséges magyarázata az ún. Antigoné dilemma lehet, amely az alkotmánybírói határozatok és a jogegységi határozatok jogrendszerben elfoglalt helyére irányítja rá a figyelmet.

III. AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGI HATÁROZATOK ÉS A JOGEGYSÉGI HATÁROZATOK HELYE A JOGRENDSZERBEN

A rendőr-képmás-ügyek megítélése során az eljáró bírónak valójában egy antik problémával kellett szembesülniük, amit Antigoné-dilemmának nevezhetünk. A közismert drámának több olvasata is adható. Ilyen az érdekvezérelt és az önzetlen ember konfliktusa, mint két értékrend drámája; tekinthető politikai drámának, mint az önkény ellen történő lázadó szabadság drámájának; és olvasható sorsdrámaként is, mint az isteni végzettel és a törvényekkel szembe szálló hős tragédiája. Mindemellett adható a drámának egy további, jogi olvasat is. A központi kérdés – Antigoné eltemeti a testvérét vagy sem – feltehető úgy is, hogy Antigoné a belső parancsnak, ha úgy tetszik a természetjognak, vagy az isteni íratlan törvénynek, vagy pedig Kreón parancsának engedelmeskedik, és a pozitív jog előírásait követi. Az Antigoné tehát lényegében jogforrási hierarchia problémaként is olvasható. A rendőr-képmás-ügyek esetében persze nem

[26] 28/2014. (IX. 29.) AB határozat Indokolás [4]. A „képmáshoz való jog” levezetéséhez lásd Zakariás, 2017, 108.

[27] 16/2016. (X. 20.) AB határozat, Indokolás [16].

beszélhetünk írott és íratlan jogforrásokról, de félretéve a jogforrások eltérő attribútumait, be kell látnunk: hasonlóan szorult helyzetbe kerültek az eljáró bírók, amikor egy jogegységi határozat és egy alkotmánybíróági határozat eltérő iránymutatásai közé szorultak.

A helyzet érdekessége ugyanakkor az, hogy a két iránymutatás valójában nem áll egymásnak ellentmondó viszonyban.^[28] A Kúria jogegységi határozatával, amely szerint az intézkedő rendőrök nem minősülnek közszereplőnek,^[29] nem áll egymást tagadó, kizáró viszonyban az alkotmánybíróági határozatok szempont-rendszere. Valójában az alkotmánybíróági határozatok nem is említik a „közsze-replő” fogalmát, hanem egy minőségileg más szempontra helyezik a hangsúlyt: a közügy jellegre, illetve konkrétan a demonstráción való részvétel kontextusára.^[30] Ennek megfelelően az 1/2012. BKMPJE határozatot hatályon kívül helyező 1/2015. BKMPJE határozat is úgy foglal állást, hogy elismerte: „az 1/2012. BKMPJE számú jogegységi határozat a közszereplő fogalom-meghatározására összpontosító indokolása nem vizsgálta a rendőr meghatározott helyzetéhez kötött intézkedésének, fellépésének hatását a rendőr képmáshoz fűződő személyiségi jogaira nézve.”^[31] E mellett azonban továbbra is azt hangsúlyozza a jogegységi határozat indokolása, hogy „az autonóm döntésen alapuló, a politikai közösség érdekében való fellépés hiányában, a közhatalom birtokában történő feladatteljesítés önmagában

[28] Papp, 2016, 10.

[29] A rendőrképmások megítélése régi és egységes gyakorlatot tudhat magának a rendes bíróságok joggyakorlatában. A régi Ptk. 80. § (1)-(2) bekezdéseire alapított gyakorlat a közszereplő fogalmából indult ki, és néhány kivételtől eltekintve nem látott okot arra, hogy miért lehetne lehetővé tenni a rendőrök arcképmásának médiabeli megjelenését. Ennek oka, hogy a közszereplőség fogalma önkéntességet feltételez, ami semmiképp sem mondható el a közhatalmat gyakorló, de utasításokat követő rendőrök esetében. E szempontot, vagyis a közszereplőség középpontba helyezését végül jogegységi döntés kívánta megszilárdítani, mindezt pedig az Alkotmánybíróóság korai gyakorlata is alátámasztani látszott, amely a közszereplők és nem közszereplők között jelölte ki a bírálatokkal szembeni tűrési kötelezettség fokozatbeli különbségét. (Sepsi, 2016, 3-5.; Papp, i. m., 5-11.) A jogegységi határozat chilling effect, illetve dermesztő hatására hívták fel a figyelmet: Balogh - Hegyi, 2014, 35.; Balogh, 2014, 3-11.

[30] „A közügyek megvitatása körében elhangzó véleménynyilvánítás és a rá vonatkozó védelem fókuszában elsődlegesen nem a szózással érintett személyek státusza áll, hanem az, hogy a megszólaló valamely társadalmi, politikai kérdésben fejtette ki nézeteit.” 7/2014. (III. 7.) AB határozat, Indokolás [47]. Az Alkotmánybíróóság lényegében egy minimális védelmi szintet jelölt ki a szolgálatot teljesítő rendőrök képmásának védelme esetére. A kérdés megítélésének ugyanakkor előfeltétele a közügy jelleg, azaz hogy a jelenkor eseményeiről szóló vagy a közhatalom gyakorlása szempontjából közérdeklődésre számot tartó tájékoztatásról legyen szó, tehát „közügyet érintő képi tudósítás” legyen, és tipikusan ilyen egy gyülekezés. Mindez ugyanis az állam nevében fellépő erők elszámoltathatóságával, ha úgy tetszik az állami erőszak-monopólium ellenőrizhetőségével áll kapcsolatban. (Weber, 1987, 77-78.) Ennek megfelelően már a 28/2014-es alkotmánybíróági határozat kijelentette: „Rendőri bevetés demonstrációkon minden esetben a jelenkor eseményének minősül.” 28/2014. (IX. 29.) AB határozat, Indokolás [44]. Majtényi László a rendőrképmások ügyét nem a sajtószabadság, hanem az információs szabadság, illetve az állam átláthatósága felől közelítette volna meg: Szávuly, 2015a, <http://jogaszvilag.hu/rovatok/szakma/a-rendorfoto-ugyrol-i-resz>

[31] 1/2015. BKMPJE határozat. Elérhető: <http://www.kuria-birosag.hu/hu/joghat/12015-szamu-bkmpje-hatarozat>.

nem teszi a rendőrt közszereplővé.”^[32] Logikai értelemben tehát a két jogforrás állításai nem kontradiktórius, hanem szubkontrárius viszonyban állnak egymással: nem kizárják egymást, hanem mindkettő igaz kijelentés lehet egyszerre.

A látszólag eltérő iránymutatások kérdése azonban két okból is releváns. Egyrészt, maguk az eljáró bíróságok is észlelték, hogy két, ellentétes következtetésre lehetőséget adó iránymutatásnak is meg kellene felelniük, és ennek az Alkotmánybíróság is jelentőséget tulajdonított: „[b]ár a bíróság elsődleges érve az volt, hogy eljárásában a Kúria 1/2012. Büntető-közigazgatási-munkaügyi-Polgári Jogegységi (a továbbiakban: BKMPJE) határozata az irányadó reá nézve, az Abh. pedig – mivel a jogegységi határozatot nem érintette és egy konkrét egyedi döntést semmisített meg –, nem köti a bíróságot, mégis mérlegelte az Abh.-ban foglalt elvi tételeket.”^[33] Sőt, a Fővárosi Ítélőtábla indokolása kifejezetten hangsúlyozza az általa elsődlegesnek tartott magánjogi dogmatika alapjogi szempontokkal szembeni rezisztenciáját: „a pert elsősorban a felperesek által érvényesített jogok magánjogi szabályai alapján szükséges eldönteni. A személyiségi jogok Ptk.-beli szabályai teljes egészében nem tehetők félre, még egy alapjogi érvrendszer mérlegelésének lehetősége esetén sem.”^[34]

Másrészt, az Alkotmánybíróság oldaláról is fókuszba került ez a normatani kérdés. A befogadás során felmerülő objektív alkotmányvédő szempontnak megfelelően az alkotmánybírósági határozatok erőteljesen tematizálták az alkotmánybírósági határozatok jogrendszerben elfoglalt helyét és azok kikényszerítését: „[a]z Alkotmánybíróság kiemeli: nem tartozik a bíróságok mérlegelési körébe, hogy érvényt szereznek-e az Alaptörvény 24. cikke (1) bekezdésében foglaltaknak, amely szerint 'Az Alkotmánybíróság az Alaptörvény védelmének legfőbb szerve'. Az Alkotmánybíróság hangsúlyozza: az Alaptörvény e cikke mérlegelést nem tűrően az Alkotmánybíróság kötelezettségévé teszi, hogy az Alaptörvénybe ütköző bírósági döntést megsemmisítse és ezáltal is érvényt szerezzen az Alaptörvény normahierarchiában betöltött legfőbb szerepének. Ezt az alkotmányos rendben betöltött kiemelkedő szerepet bontja ki az Abtv. mint sarkalatos törvény 39. § (1) bekezdése, amely az alkotmánybírósági határozat mindenkire nézve kötelező erejét állapítja meg. Ezt vonná kétségbe az, ha az alkotmánybírósági határozatot akár a jogalkotó, akár – mint jelen esetben – a jogalkalmazó szelektíven, megszorítóan alkalmazná, illetve más módon nem érvényesítené megfelelően.”^[35]

Az alkotmánydogmatikai kérdés megvilágításához Jakab Andrásnak a *Magyar Jogrendszer szerkezetéről* írt értekezését hívom segítségül.^[36] Az Alkotmány Alaptörvényre „cserélésén”, illetve a Legfelsőbb Bíróság Kúriára történő

[32] Uo.

[33] 16/2016. (X. 20.) AB határozat, Indokolás [3].

[34] Fővárosi Ítélőtábla 2.Pf.20.112/2015/4/I. számú ítélete.

[35] 3/2017. (II. 25.) AB határozat, Indokolás [27].

[36] Jakab, 2007.

átnevezésén kívül a jelen ügyben releváns kérdések tekintetében az elemzés továbbra is érvényesnek tekinthető.

Kiindulópontként rögzíthető, hogy mind az alkotmánybíróvási határozatok csakúgy, mint a jogegységi határozatok normatív aktusok, de a jogrendszerben elfoglalt helyük különbözik. A Kúria a bíróságokra kötelező jogegységi határozatok révén biztosítja a bíróságok jogalkalmazásának egységét.^[37] Habár csak a bíróságokra kötelezőek, azok kihatnak a polgárookra is az ítéleteken keresztül, és lényegében ez indokolja azt, hogy a Közlönyben is közzé kell tenni azokat.^[38] A jogegységi határozat a törvény szintje alatt helyezkedik el, mivel törvényt értelmez, törvényt pedig felülírhatja azt.

Ezzel szemben az alkotmánybíróvási határozatok a törvények felett állnak a jogrendszerben, amit az indokol elsősorban, hogy hatályon kívül helyezők erejük van a törvényekre nézve, hiszen megsemmisíthetik azokat. Sőt, az alkotmánybíróvási határozatok minden alattuk lévő normatív aktust megsemmisíthetnek, így a jogegységi határozatokat is,^[39] kivéve azt – tehetjük hozzá –, amit maga az Alaptörvény von el az Alkotmánybíróvási hatásköréből.^[40]

Miközben törvény nem helyezheti hatályon kívül az Alkotmánybíróvási határozatát, az Alaptörvény azonban igen,^[41] tehát az alkotmánybíróvási határozatok az alkotmány szintje alatt állnak. És megfordítva: alkotmánybíróvási határozat nem helyezheti hatályon kívül az alkotmányt; a helyzetet bonyolítandó azonban más kérdés az, hogy az Alaptörvény módosításait hogyan érinthetik. Az Alaptörvény szerint egy aspektusból mindenképpen: eljárási hiba esetén.^[42]

Összegezve az alkotmánydogmatikai tételt azt mondhatjuk, az értelmező norma mindig az értelmezett norma alatt helyezkedik el: az alkotmánybíróvási határozatok az értelmezett alkotmány alatt, a jogegységi határozatok pedig az értelmezett törvény alatt.

Amennyiben tehát a bíró szembesül az Antigoné-dilemmával, nehéz helyzetbe kerül, hiszen két, a jogforrási hierarchiában máshol elhelyezkedő, látszólag eltérő, és egyaránt kötelező iránymutatásnak kell megfelelnie. Ilyen esetben úgy vélem, a bírónak fel kell függesztenie az eljárást, és a jogegységi határozat normakontrollját kell kérnie. A rendőrképmás-ügyekben azonban nem ez történt, hanem döntések sorozata látott napvilágot. Tekintettel arra, hogy az Alkotmánybíróvási iránymutatása egyértelmű és határozott volt, ezért aztán a Kúria maga vonta le

[37] Alaptörvény 25. cikk (3) bekezdés.

[38] Jakab, i. m., 187–188.

[39] Potje – Zakariás, 2010, 482–492.; Karsai, 2006, 103–110.

[40] Ld. 9. lj.

[41] Lásd az Alaptörvény Záró és Vegyes Rendelkezések 5. pontját: Az Alaptörvény hatálybalépése előtt meghozott alkotmánybíróvási határozatok hatályukat veszítik. E rendelkezés nem érinti az ezen határozatok által kifejtett joghatásokat.

[42] Alaptörvény 24. cikk (5) bekezdés: Az Alkotmánybíróvási határozat az Alaptörvényt és az Alaptörvény módosítását csak a megalkotására és kihirdetésére vonatkozó, az Alaptörvényben foglalt eljárási követelmények tekintetében vizsgálhatja felül.

a szükséges következtetést^[43] a jogegységi határozat hatályon kívül helyezésével.^[44] Ezzel az Antigoné-dilemma a rendőrképmás vonatkozásában a jövőre nézve megszűnt. Marad viszont a jogági dogmatikák szorításának kérdése, és az alkotmányjog *Polgári Jog*i betüremkedése.^[45] Mindennek feloldásához Szalay és Marosi alkotmánybírók párhuzamos indokolásai nyújthatnak további fogódzókat. Mindkettlen a közszereplő mint alanyi ismérv helyett a tárgyi ismérv, a közügy jelleg megközelítésének fontosságát hangsúlyozzák,^[46] Marosi bírónő megfogalmazása szerint pedig *“a bírói jogértelmezésnek el kell jutnia oda, hogy a kérdéses esetekben az esemény felől közelítve vizsgálja a közhatalmat képviselő személy személyiségvédelmét a sajtószabadság viszonylatában – egyéb esetekben azonban a magánjogi személyiségvédelem bírói joggyakorlatban kimunkált értékeit kell fenntartaniuk.”*^[47]

IV. AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGI HATÁROZATOK ÉS AZ ALKOTMÁNYMÓDOSÍTÁSOK VISZONYA

Az előbbieken összegzett, egyszerűnek látszó normatani képlethez megannyi további lábjegyzet toldható, itt csupán egyetlen témát említek: az alkotmánybíró-sági határozatok és az alkotmánymódosítások viszonyának problematikusságát.^[48]

Az ismertetett képlet megállapításait relativizálandó néhány külföldi példa említhető. A hatályban lévő alkotmány alapvető sajátosságait felülíró alkotmánymódosítást nem fogadta el az ún. „alapstruktúra” (*basic structure*) doktrínára építve az indiai Legfelsőbb Bíróság,^[49] és ezt követte a kolumbiai Alkotmánybíróság,^[50] és a maláj szövetségi bíróság is,^[51] az osztrák Alkotmánybíróság lényegében tartalmi vizsgálat alapján megállapíthatja, hogy a módosítás az alkotmány egészét illeti-e, és ekkor már népszavazást is szükséges tartani,

[43] Kérdés azonban, hogy ez elégséges-e is egyben. Pesszimista a jövőt illetően Majtényi László véleménye, in: Szávuly, 2015b, <http://jogaszvilag.hu/rovatok/szakma/a-rendorfoto-ugyrol-ii-resz> Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a Kúria indokolása csupán részben utal az alkotmánybíró-sági határozatra. A hatályon kívül helyezés fő indokaként a Kúria kollégiumainak együttes ülése az új Ptk.-t jelölte meg, illetve azt, hogy nem kívánja korlátozni az új szabályozás alapján kialakuló bírói gyakorlat formálódását. 1/2015. BKMPJE határozat, 5. pont.

[44] 1/2015. számú BKMPJE határozat.

[45] Áttekintéshez lásd: Sajó, 2006.

[46] 3/2017. (II. 21.) AB határozat, Indokolás [41], illetve Indokolás [44]-[51].

[47] Uo. Indokolás [41].

[48] A kapcsolódó szakirodalomból lásd: Chronowski – Drinóczi – Zeller, i. m., 112., Sente – Jakab – Patyi – Sulyok, 2009, 562–564.; Stumpf, 2014, 244–254.; Bragyova – Gárdos-Orosz, i. m.; Sólyom, i. m.; Bakó, 2017, 102–116.

[49] Halmái, 2013, 41.

[50] Benítez-R., 2017, <https://iacl-aidc-blog.org/2017/04/26/analysis-judicial-review-of-constitutional-amendments-in-times-of-peace-the-colombian-case/>

[51] Anbalagan, 2017, <http://www.constitutionnet.org/news/malaysias-federal-court-1988-amendment-against-constitution>

nem elegendő a parlamenti kétharmad;^[52] közelebbi példaként pedig Romániában a regionális reformról szóló alkotmánymódosítást utasította el az Alkotmánybíróság.^[53]

Ezzel szemben a magyar Alkotmánybíróságnak az alkotmány módosításai-val kapcsolatos távolságtartó álláspontja már a testület működésének kezdete óta meghatározó volt. A 23/1994. (IV. 29.) AB végzésben^[54] és a 293/B/1994. AB végzésben^[55] a testület rögzítette az ún. inkorporációs szabályt, amelynek értelmében az Országgyűlés által kétharmaddal elfogadott szabályok beépülnek az alkotmányba, az Alkotmánybíróságnak pedig nincs hatásköre ennek felülbírálatára.^[56] 2011 után azonban változni látszott az Alkotmánybíróság attitűdje,^[57] és – az Alaptörvénynek az alkotmánymódosításokat explicit módon formális, eljárási kontrollra korlátozó negyedik módosításával bezárólag – három alkalommal foglalkozott érdemben az alkotmánymódosítással kapcsolatos dilemmával a testület,^[58] majd a 22/2016. (XII. 5.) AB határozathoz fűzött egyik párhuzamos indokolásban ismét előkerült a kérdés.^[59]

Először, álláspontja fenntartása mellett, a végkielégítések 98%-os adójáról szóló 61/2011. (VII. 13.) AB határozatban a nemzetközi *ius cogens* alkotmányozót is korlátozó jellegére hívta fel a figyelmet a testület.^[60] Az ügy érdekessége, hogy az alkotmánymódosítás egy korábbi alkotmánybírói döntést írt felül, amelyre tekintettel a testület leszögezte: „[h]a az alkotmányozó hatalom egy korábban az Alkotmánybíróság által megsemmisített törvényszöveget úgy kíván ismét elfogadtatni, hogy azt beemeli az Alkotmányba, kivonva ezzel annak felülvizsgálatát az Alkotmánybíróság hatásköréből, ez az alkotmányozó és törvényhozó hatalomnak olyan beavatkozása a hatalmi ágak egyensúlyát biztosító rendszerébe, amely alkotmányos alapjogok súlyos sérelmével jár/járhat. Az alkotmányozó és a törvényhozó hatalom ilyen „együttműködése” esetén az Alkotmánybíróság hatalma vészesen meggyengül, és nem tudja alapjogvédelmi feladatait ellátni, sérül az alkotmányos alapjogok védelme, a társadalom tagjai – alkotmányos

[52] Sólyom, i. m., 5.

[53] Decisia nr. 80. (16.02.2014.) http://www.ccr.ro/files/products/Decizie_80_2014.pdf (Letöltve: 2014.10.28.). Megjelent a Monitorul Oficial (Hivatalos Közlöny) 246-os számában (2014.04.07.). Orbán, 2014, 70–81.

[54] ABH 1994, 375, 376.

[55] ABH 1994, 862, 862.

[56] Chronowski – Drinóczi – Zeller, i. m., 9.; Halmi, i. m., 48–49.

[57] Sente Zoltán szerint a gyakorlat egységességre történő hivatkozás ellenére az Alkotmánybíróság valójában elmozdult korábbi felfogásától, lásd Sente, 2013, 16–17.

[58] 61/2011. (VII. 13.) AB határozat, 45/2012. (XII. 29.) AB határozat, 12/2013. (V. 24.) AB határozat.

[59] „Mivel az önazonosságot alkotó értékek a történeti alkotmányfejlődés alapján jöttek létre, olyan jogi tények, amelyekről nemcsak nemzetközi szerződéssel, de még az Alaptörvény módosításával sem lehetne lemondani, mivel jogi tények jogalkotás útján nem változtathatók meg.” Varga Zs. András párhuzamos indokolása, 22/2016. (XII. 5.) AB határozat, Indokolás [112].

[60] „A *ius cogens* normái, alapelvei és alapvető értékei együttesen olyan mércét alkotnak, amelynek minden következő alkotmánymódosítás és Alkotmány meg kell, hogy feleljen.” 61/2011. (VII. 13.) AB határozat, ABH 2011, 290, 321.

jogaik védelmére szolgáló eszközök híján – kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek.”^[61]

Rokonítható mindez a kanadai alkotmány 33. cikkéből ismert ún. *nothwithstanding* klauzulával, amely egyes alapjogok esetére felhatalmazza a parlamentet a bírósági döntések fételtételére, illetve megsemmisítésére, és ezzel az alkotmányellenesnek talált jogalkotási aktus hatályban tartására. Analógia azért mégsem áll fenn: Kanadában ugyanis nem válik az alkotmány részévé a bíróság által alkotmányellenesnek talált jogszabály, és az alapjogok védelme érdekében, az eredetileg a parlamenti szuverenitást védő aktus hatálya csupán öt évig biztosított, amely után ismét szavaznia kell róla a parlamentnek. Végül, de nem utolsósorban pedig az is jelentőségre tarthat számot, hogy a szövetségi parlament még sosem élt ezzel a jogkörével, az egyes területi egységek pedig csupán kevés alkalommal. Mindez azonban már az alkotmányos kultúra területére továbbvezető kérdés.^[62]

Másodszor, az Átmeneti Rendelkezésekről szóló 45/2012. (XII. 29.) AB határozatban, az Alkotmánybíróság érvényesítette az inkorporációs követelményt és szembement az alkotmányozó szándékával: megsemmisítette az Átmeneti Rendelkezéseket (Ár.). A testület szerint nem annak van jelentősége, hogy a vizsgált jogszabály és az Alaptörvény is kölcsönösen utaltak az Ár. alkotmányos rangjára, hanem annak, hogy az „első, egységes Alaptörvénybe” az Ár. inkorporálódott-e.^[63] Még szigorúbb álláspontot fogalmazott meg Stumpf István párhuzamos indoklásában, mivel szerinte az inkorporációs parancs lényegében tartalmi felülvizsgálatot tesz szükségessé és az értelmezéssel feloldhatatlan ellentmondásban álló alkotmánymódosító rendelkezés nem válhat az alkotmány részévé, ezért azt meg kell semmisíteni.

Harmadszor, az Alaptörvény negyedik módosításáról szóló 12/2013. (V. 24.) AB határozatban kellett foglalkoznia a testületnek az alkotmánymódosítások felülvizsgálhatóságával. Az Alkotmánybíróság azonban a vizsgálat tárgyát képező negyedik módosításban szereplő korlátozást elfogadva^[64] csupán formai szempontú vizsgálatot folytatott le, amely mellett a „koherens értelmezés” útját jelölte meg a testület,^[65] mint amely kezelni hivatott a meglévő normaszöveget esetlegesen

[61] Uo. 323.

[62] Rosenfeld – Sajó, 2012, 713, 798–799. Az alkotmánybírósági döntéseket felülről klauzulák „nyugalmi állapota” fel-felbukkanó kérdés: Mailey, 2018, <http://www.iconnectblog.com/2018/02/weak-form-judicial-review-as-a-way-of-legally-facilitating-constitutional-moments/>

[63] Szente, i. m., 13., 17.

[64] Az alkalmazott mércét több különvélemény is kifogásolta. Álláspontjuk szerint az Alaptörvény módosítását csak a módosítás előtti szöveg alapján lehetett volna felülvizsgálni, nem pedig az Alaptörvénybe iktatott 24. cikk (5) bekezdésében foglalt korlátozó szabály alapulvételével. Sőt, Bragyova András szerint az új tiltó szabály léte éppen arra enged következtetni, hogy a negyedik módosítás előtt lehetőség volt a tartalmi vizsgálat lefolytatására.

[65] „...egyetlen szabálynak sem lehet olyan tartalmat tulajdonítani, amellyel egy másik kiüresedhetne. Az Alaptörvény zárt, ellentmondásmentes rendszer. [...] Ugyanazon alkotmányi rendelkezésre vonatkozóan az értelmezés súlypontja eltérő lehet, de az értelmezéseknek ellentmondásmentes rendszert kell képezniük. [...] Az Alaptörvény szabályait is csak egymásra tekintettel lehet és kell értelmezni [33/2012. (VII. 17.) AB határozat, Indokolás [94].] 12/2013. (V. 24.) AB határozat, Indokolás [47].

lerontó alkotmánymódosítások problematikáját.^[66] Ezen kívül a testület ismét utalt a nemzetközi jog *ius cogens* normáira, Magyarország nemzetközi kötelezettségvállalásaira és az uniós jogra.^[67]

Legújabbán, az Alaptörvény E) cikk (2) bekezdését értelmező 22/2016. (XII. 5.) AB határozat nyomán vethető fel a kérdés, hogy az alkotmánybíró-sági határozatok milyen viszonyban állhatnak az alkotmánymódosító hatalommal.^[68] Bár a döntés maga az Alaptörvény E) cikk (2) bekezdését értelmezi, vagyis uniós jogi kontextusban bír relevanciával, egyik párhuzamos indokolás mégis arra utal, hogy még az Alaptörvény módosításával sem lehet lemondani az alkotmányos önazonosságról.^[69] E kérdésfelvetés azért is releváns lehet, mert Németországban, ahol örökkévalósági klauzula „áll ellen” az alkotmánymódosításoknak, szintén egyféle átkontextualizálódás történt: az eredetileg alkotmánymódosítások ellenében megfogalmazott örökkévalósági klauzulák alkotmányos identitássá értek, és mint identitásvétő, az uniós jogot lerontó hivatkozási alappá váltak.^[70] Ehhez hasonlóan vethető fel az átkontextualizálódás lehetősége a 22/2016. (XII. 5.) AB határozat kontrollrendszere vonatkozásában is:^[71] mennyiben alkalmazható az az uniós jog helyett az Alaptörvény módosításaival szemben?

Összegzésként tehát megállapítható, hogy az alkotmányellenes alkotmánymódosítások kérdésköre releváns alkotmányjogi dilemma maradt. Miközben szigorúan textualista értelemben az Alaptörvény S) cikk (2) bekezdése alapján amellet is lehet érvelni, hogy ez az elméleti kérdésfelvetés a magyar közjogi rendszerben eleve problematikus, hiszen az Alaptörvény alapján az alkotmányozó és az alkotmánymódosító hatalom egybeesik,^[72] mégis idekívánkozik a fentiek továbbgondolásaként néhány további megjegyzés.

Egyrészt, az Alaptörvény negyedik módosításával alkotmányos rangra emelt „formai korlát” bevezetését megelőző gyakorlatból kiemelendő, hogy az Alkotmánybíró-ság az alkotmánymódosításokkal kapcsolatosan feladta a kilencvenes években kialakult tartózkodó álláspontját. Az Átmeneti rendelkezések megsemmisítése

[66] Vincze, 2013, 3–12.

[67] Indokolás [48]. Vincze Attila ugyanakkor mindezt hiteltelen lebegtetésnek tartja: szerinte a döntésbe foglalt *obiter dictum*ban megszólalt ugyan az Alkotmánybíró-ság „lelküismerete”, de azt a testület „azonnal el is hallgattatja”. (Vincze, 2014, 8.)

[68] Chronowski Nóra és Vincze Attila szerint a döntéssel az Alkotmánybíró-ság *de facto* Alaptörvény-módosítást vitt véghez. (Chronowski - Vincze, 2017, 122.)

[69] „Mivel az önazonosságot alkotó értékek a történeti alkotmányfejlődés alapján jöttek létre, olyan jogi tények, amelyekről nemcsak nemzetközi szerződéssel, de még az Alaptörvény módosításával sem lehetne lemondani, mivel jogi tények jogalkotás útján nem változtathatók meg.” Varga Zs. András párhuzamos indokolása, Indokolás [112].

[70] BverfG vom 15.12.2015., 2 BvR 2735/14.

[71] A határozat az alábbiakat említi: identitáskontroll és szuverenitáskontroll, valamint az alapjogok lényeges tartalma tiszteletben tartásának kontrollja.

[72] S) cikk (2) bekezdés: Alaptörvény elfogadásához vagy az Alaptörvény módosításához az országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges.

esetén az Alkotmánybíróság valójában eltekintett az Alaptörvény Záró rendelkezések 5. cikkétől, amely szerint az ÁR. „az Alaptörvény részét képezi”,^[73] az alkotmánymódosítás felülbírálatát jelentette továbbá az Alaptörvény második módosításának megsemmisítése is, amely az ÁR. rendelkezései közé kívánta beiktatni a választási regisztrációt;^[74] és végső soron, a régi ABH-k hatályvesztését kimondó záró rendelkezés értelmezése^[75] szintén tartalmi felülvizsgálatként értékelhető.

Másrészt, a 22/2016. (XII. 5.) AB határozat kontrollrendszeréből kiemelt jelentősége lehet az alapvető jogok lényeges tartalma kiemelésének.^[76] A határozat elsőként arra hívja fel a figyelmet, hogy az alapvető jogokat tiszteletben kell tartani és védelmük minden más megelőző, elsőrendű állami kötelezettség, majd a lényeges tartalom elvét, mint az alapvető jogok minimumkorlátját jelöli ki elvárásként az uniós jogalkotási aktusokkal szemben,^[77] mint amely *ultima ratio* jelleggel és az alkotmányos párbeszéd tiszteletben tartása mellett vizsgálati mércéként hívható fel.^[78] Ehhez kapcsolódóan úgy vélem, hogy a 12/2013. (V. 24.) AB határozatban megfogalmazott koherenciaigény sérelme legkézenfekvőbb módon a lényeges tartalom sérelme esetén lenne belátható. Ehhez nem szükséges az Alaptörvény I. cikk (3) bekezdését örökkévalósági klauzulának tételezni,^[79] hanem csupán a meglévő alkotmányos rendszer olyan sarokpontjának,^[80] ami végső határként szolgál az alkotmánymódosító hatalom számára, és mint ilyen, nem üresíthető ki.^[81] Ez összhangban állna a koherens

[73] Chronowski – Drinóczi – Zeller, i. m., 9.. Lásd a szerzők „radikális megközelítés”-nek nevezett módszerét.

[74] Szente, i. m., 18.

[75] A hatályvesztés egyértelmű rögzítése ellenére az Alkotmánybíróság a 13/2013. (VI. 17.) AB határozatban úgy foglalt állást, hogy a régi és az új alkotmányszöveg kontextuális egyezősége esetén felhasználhatja a korábbi alkotmánybírói határozatokban foglaltakat.

[76] A kontrollmechanizmus másik eleme, az egymásra tekintettel elvégezhető szuverenitáskontroll és identitáskontroll több kritikus szakirodalmi visszajelzést kapott, mondván, hogy az Alkotmánybíróság valamilyen alkotmányon kívüli (láthatatlan?) mércét alkalmaz. Minderre Vincze Attila már a 12/2013-as AB határozat aporóján felhívta a figyelmet, ld. Vincze, i. m., 11. Lásd továbbá: Chronowski – Vincze, 2017, 117–132.; Drinóczi, 2017; Kéri – Pozsár-Szentmiklósy, 2017, 5–15.

[77] Sonnevend, 2003, 33–34.

[78] Az alkotmányos párbeszéd intézményesített útjának az előzetes döntéshozatal kérése tekinthető. Kérdés, hogy több másik, így a német Szövetségi Alkotmánybírósághoz hasonlóan, a magyar testület az Európai Unió Bíróságához fordul-e majd. A 22/2016. (XII. 5.) AB határozat erről az opcióról nem beszél, de ki sem zárja azt.

[79] Az alkotmánymódosítások felülbíráhatóságához kapcsolódóan a szakirodalomban megváltoztathatalan rendelkezésekre [Alaptörvény I. cikk (1) és (2) bekezdései] is található javaslat: Bragyova – Gárdos-Orosz, i.m., 53–56. Minderre az Alkotmánybíróság is utalt egyik döntésében „A nemzetközi szerződésekre foglalt alapelvek alapján a magyar Alkotmánynak vannak olyan megváltoztathatatlan részei, amelyek megváltoztathatatlansága nem az alkotmányozó hatalom akaratán, hanem leginkább a *ius cogens* és azokon a nemzetközi szerződéseken alapulnak, amelyeknek a Magyar Köztársaság is részese.” 61/2011. (VII. 13.) AB határozat, ABH 2011, 290, 320.

[80] Még több elemet javasolnak az alkotmány „lényeges magjához” tartozónak: Chronowski – Drinóczi – Zeller, i. m., 9.

[81] Egy példával illusztrálva: elképzelhetetlen egy esetleges halálbüntetésről szóló alkotmánymódosítás és a lényeges tartalom elvének összebékíthetősége.

értelmezés követelményének későbbi megjelenésével is. A 30/2017. (XI. 14.) AB határozatban ugyanis a testület hangsúlyozta, hogy a közfoglalkoztatási jogviszonyra vonatkozóan az Alaptörvény XIX. cikk (3) bekezdésére tekintettel előírt feltételek „nem vezethetnek az Alaptörvényben biztosított jogok aránytalan sérelmére. Ennek megengedhetősége ugyanis oda vezetne, hogy egyes alaptörvényi rendelkezések egymást kiüresíthetnék. Az Alaptörvény koherens értelmezése [...] ugyanakkor azt követeli meg, hogy a XIX. cikk (3) bekezdése alapján előírható feltétel egyrészt nem üresítheti ki az Alaptörvény XV. cikk (2) bekezdését (8.1.), amely az alapjogok egyenlőségét biztosító szabály, másrészt pedig alapjog korlátozására a XIX. cikk (3) bekezdése szerinti feltétel előírása során is csak az I. cikk (3) bekezdésébe foglaltaknak megfelelően kerülhet sor (8.2.).”^[82]

Végül, a „formai” és a „tartalmi” vizsgálat kérdését is érdemes kritikai olvasat alá vetni. A rendelkezésre álló ügyek alapján ugyanis úgy tűnhet: bizonyos fokig az Alkotmánybíróság szabadon értelmezheti (minősítheti) egyes kérdések vizsgálatát formainak, illetve tartalminak. Így annak megállapítását, hogy az Ár. egyes szabályai nem átmeneti jellegűek voltak, az AB formai vizsgálatnak tekintette, valójában azonban kérdéses, hogy azt tartalmi vizsgálat nélkül el lehetett-e dönteni; ezzel szemben az Alaptörvény negyedik módosítása tekintetében az indítványozó ombudsman a „felülalkotmányozás” jelenségének vizsgálatát állította be formai vizsgálatként, de azt a testület tartalminak minősítette, és elutasító döntést hozott. A teljes képhez hozzátartozik, hogy az Alaptörvény S) cikk (3) bekezdése valójában az „eljárási követelmények” vizsgálhatóságát fogalmazza meg, szemben az alkotmánybírósági gyakorlatban bevett „formai érvénytelenség”, illetve „közjogi érvénytelenség” kategóriáival. Utóbbi terminusok azonban olyan műhelykifejezések, amelyek a szigorúan vett eljárási kérdéseknél több, illetőleg a későbbiek során kifejleszthető dimenziókat, jelentésrétegeket hordozhatnak magukban.^[83]

[82] 30/2017. (XI. 14.) AB határozat, Indokolás [62].

[83] Ezt a nyitott szövedékű szóhasználatot, mint „fogalmi pongyolaságot” utasítja el Pokol Béla a 12/2013-as döntéshez fűzött párhuzamos indokolásában: „Egy másik problémát abban látok az indokolásban, hogy az eljárási érvénytelenségnek a korábbi alkotmánybírósági gyakorlatban kialakult hibás elnevezését „közjogi érvénytelenségnek” nevezve változatlanul fenntartja. Az alapjogi biztos épp e kitégítés révén létrejött fogalmi homályosságot használta fel arra, hogy a „szűkebb” formai érvénytelenség mellett a „közjogi érvénytelenség tágabb fogalmát” megalkossa, és ebbe burkolja bele érvelését az Alaptörvény és az alaptörvény-módosítás tartalmi felülvizsgálatának lehetőségéről.” 12/2013. (V. 24.) AB határozat, Indokolás [69].

V. ZÁRSZÓ

Mint látható, a rendőrképmás-ügyeknek a szigorúan dogmatikai kérdéseken túlmutató értelmezési tartománya is megnyitható. A döntések sorozata az ügy érdemén túl tanúskodik az Alkotmánybíróság és a rendes bíróságok viszonyrendszerének a valódi alkotmányjogi panasz bevezetésével kialakult megváltozásáról, ráirányítja a figyelmet a valódi alkotmányjogi panasz objektív alkotmányvédő szerepére, továbbá a jogegységi határozatok és az alkotmánybírósági határozatok jogrendszerbeli helyére is. Mindez pedig végső soron arra is lehetőséget biztosít, hogy átgondoljuk az alkotmánymódosítások és az alkotmánybírósági határozatok viszonyrendszerét, az Alkotmánybíróság lehetséges mozgásterét, és rávilágítsunk a hazai közjogban nemrég megjelent „alkotmányos identitás” lehetséges mellékhatására is.^[84]

IRODALOM

- Anbalagan, V. (2017): *Malaysia's Federal court: 1988 amendment is against the Constitution*. <http://www.constitutionnet.org/news/malaysias-federal-court-1988-amendment-against-constitution>
- Bakó Beáta (2017): Láthatatlan után inkoherens alkotmány. A korlátlan alkotmánymódosító hatalomról. *Magyar Jog* 64. évf. 2. sz. 102–116.
- Balogh Adrienn – Hegyi Szabolcs (2014): A Kúria jogegységi határozata a közhatalmat gyakorlókról készült képmás és hangfelvétel nyilvánosságáról. *JeMa* 5. évf. 2. sz. 29–35.
- Balogh Éva (2014): Az Alkotmánybíróság határozata a közéleti szereplők bírálhatóságáról. *JeMa* 5. évf. 3. sz. 3–11.
- Benítez-R., Vicente F. (2017): *Analysis: Judicial Review of Constitutional Amendments in Times of Peace: The Colombian Case*. <https://iacl-aicd-blog.org/2017/04/26/analysis-judicial-review-of-constitutional-amendments-in-times-of-peace-the-colombian-case/>
- Bragyova András – Gárdos-Orosz Fruzsina (2016): Vannak-e megváltoztathatatlan normák az Alaptörvényben? *Állam- és Jogtudomány*, 57. évf. 3. sz. 35–63.
- Chronowski Nóra – Drinóczi Tímea – Zeller Judit (2010): Túl az alkotmányon. *Közjogi Szemle* 3. évf. 4. sz. 1–12.
- Chronowski Nóra – Vincze Attila (2017): Önazonosság és európai integráció – az Alkotmánybíróság az identitáskeresés útján. *Jogtudományi Közöny* 72. évf. 3. sz. 117–132.
- Chronowski Nóra (2017): Az Alkotmánykonform értelmezés és az Alaptörvény. *Közjogi Szemle* 10. évf. 4. sz. 7–16.
- Csink Lóránt (2014): *Mozaikok a hatalommegosztáshoz*. Pázmány Press, Budapest.
- Drinóczi Tímea (2017): A 22/2016. (XII. 5.) AB határozat: mit (nem) tartalmaz, és mi következik belőle. Az identitásvizsgálat és az ultra vires közös hatáskörgyakorlás összehasonlító elemzésben. *MTA Law Working Papers* 1. sz.

[84] Kéri, 2017, 402–403.

- Győrfi Tamás – Jakab András (2009): „2. §” [Alkotmányos alapelvek; ellenállási jog]. In: Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja. Századvég*, Budapest, 127–237.
- H. Szilágyi István (2010): Jog és irodalom: Habilitációs előadás. *Iustum Aequum Salutare*, 6. évf. 1. sz. 5–28.
- Halmai Gábor (2013): *Alkotmányjog, emberi jogok, globalizáció: az alkotmányos eszmék migrációja*. L'Harmattan, Budapest.
- Jakab András (2007): *A Magyar Jogrendszer szerkezete*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Karsai Dániel (2006): A jogegységi határozatok alkotmányossági vizsgálata. *Fundamentum* 10. évf. 1. sz. 103–110.
- Kéri Veronika (2017): Gondolatok az alkotmányos identitásról. *Magyar Jog* 64. évf. 7. sz. 396–404.
- Kéri Veronika – Pozsár-Szentmiklósy Zoltán (2017): Az Alkotmánybíróság határozata az Alaptörvény E) cikkének értelmezéséről. *JeMa* 8. évf. 1–2. sz. 5–15.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1.* KJK, Budapest.
- Mailey, Richard (2018): *Weak-Form Judicial Review as a Way of Legally Facilitating Constitutional Moments?* <http://www.iconnectblog.com/2018/02/weak-form-judicial-review-as-a-way-of-legally-facilitating-constitutional-moments/>
- Naszladi Georgina (2014): Válogatás vagy szűrés? Az „alapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdés” az alkotmányjogi panasz eljárásban. In: Törő Csaba et al. (szerk.): 9. *Jogász Doktoranduszok Országos Szakmai Találkozója 2013*. KRE-ÁJK, Budapest, 55–56.
- Naszladi Georgina – Tilk Péter (2015): Az Alkotmánybíróságra vonatkozó szabályozás átalakulása 2010 után. In: Gárdos-Orosz Fruzsina – Sente Zoltán (szerk.): *Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után*. HVG-ORAC, Budapest, 41–74.
- Orbán Endre (2014): Hiába érvelt – Interjú Puskás Bálint Zoltánnal. *Ars Boni* 2. évf. 3. sz. 70–81.
- Orbán Endre (2016): A bírói döntések ellen benyújtott alkotmányjogi panaszok tapasztalatai. *Magyar Jog* 63. évf. 10. sz. 577–581.
- Papp János Tamás (2016): Az Alkotmánybíróság két újabb határozata a rendvédelmi dolgozók képmásának nyilvánosságáról. *JeMa* 7. évf. 4. sz. 5–11.
- Potje László – Zakariás Kinga (2010): A jogegységi határozatok alkotmánybírósági felülvizsgálata. *Jogtudományi Közlöny* 65. évf. 10. sz. 482–492.
- Rosenfeld, Michel – Sajó András (szerk.) (2012): *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford University Press, Oxford.
- Sajó András (szerk.) (2006): *Alkotmányosság a magánjogban*. Complex Kiadó, Budapest.
- Sepsi Tibor (2016): Egy elvétett ugrás – A Fővárosi Ítéltábla 2.Pf.20.112/2015/4. számú ítélete az intézkedő rendőrök képmáshoz való jogáról az alkotmánybírósági döntés után. *Polgári Jog* 1. évf. 1. sz. 1–12.
- Sólyom László (2014): Normahierarchia az alkotmányban. *Közjogi Szemle* 7. évf. 1. sz. 1–7.
- Somody Bernadette (2016): A rendőrcépmás-ügy mint az alapjogi ítélezés próbája. *Fundamentum* 20. évf. 1. sz. 103–112.
- Sonnevend Pál (2003): Alapvető jogaink a csatlakozás után. *Fundamentum* 7. évf. 2. sz. 27–37.
- Stumpf István (2014): *Erős állam – alkotmányos korlátok*. Századvég, Budapest.
- Szávuly Aranka (2015a): A „rendőrfotó-ügyről” – I. rész. [http://jogaszvilag.hu/rovatok/szakma/a-rendorfotó-ügyről-i-resz](http://jogaszvilag.hu/rovatok/szakma/a-rendorfoto-ugyrol-i-resz)

- Szávuly Aranka (2015b): A „rendőrfotó-ügyről” – II. rész. <http://jogaszvilag.hu/rovatok/szakma/a-rendorfoto-ugyrol-ii-resz>
- Sente Zoltán – Jakab András – Patyi András – Sulyok Gábor (2009): 19. § Az Országgyűlés. In: Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja*. Századvég, Budapest, 562–564.
- Sente Zoltán (2013): Az Alkotmánybíróság döntése Magyarország Alaptörvényének Átmeneti rendelkezései alkotmányosságáról. *JeMa* 4. évf. 2. sz., 11–21.
- Szophoklész (2000): *Antigoné*. (Matúra klasszikusok) Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Tóth J. Zoltán (2014): A „valódi” alkotmányjogi panasz használatba vétele: az Abtv. 27. §-a szerinti panasz első két éve az Alkotmánybíróság gyakorlatában. *Jogtudományi Közöny* 69. évf. 5. sz. 224–238.
- Varga Zs. András (2012): *Ombudsman, ügyész, magánjogi felelősség. Alternatív közigazgatási kontroll Magyarországon*. Pázmány Press, Budapest.
- Vincze Attila (2013): Az Alkotmánybíróság határozata az Alaptörvény negyedik módosításáról. *JeMa* 4. évf. 3. sz. 3–12.
- Vincze Attila (2014): Odahull az eszme és a valóság közé az árnyék. *MTA Law Working Papers* 23. sz.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* 1. KJK, Budapest.
- Zakariás Kinga (2017): A képmáshoz való alapjog. A bírói döntések alkotmánybírósági felülvizsgálatának terjedelme a rendőr képmás ügyekben. *Alkotmánybírósági Szemle* 8. évf. 2. sz. 108–114.
- Zakariás Kinga (2015): Az alkotmányjogi panasz objektív és szubjektív funkciója. *Forum. Acta Juridica et Politica* 5. évf. 2. sz. 149–162.

A nemzetállam fogalmának változásai^[1]

Ebben az írásban először rámutatok a „nemzet” és az „állam” fogalmi kapcsolatának erejére, majd a nemzetállamok két fő történeti típusa között teszek különbséget. Ezt követően megvizsgálom, hogy milyen viszonyban állhat a nemzet és az etnikum, s hogy annak milyen következményei lehetnek a nemzetállamra nézve. Végül azt vetem fel, hogy a XXI. század elején van-e összefüggés a „multietnikus” és a „multikulturális” jelenségek között, s ha igen, azok érintik-e a nemzetállam kérdéseit. Mindhárom síkon azt a kérdést tartom szem előtt, hogy a nemzetállam miként viszonyul a társadalmak sokféleségéhez és homogenitásához. A három elemzési sík és a kiemelt fókuszpont a nemzetállam jelenével és jövőjével áll kapcsolatban, ám úgy vélem, hogy azt érdemben csak múltja figyelembevétele mellett lehet megítélni.

I. NEMZET ÉS ÁLLAM – EGY MEGBONTHATATLANNAK TÚNŐ KAPCSOLAT

A nemzetállam lehetséges jövője több évtizede viták tárgya. Az egyik oldalon azt állítják, hogy a globalizáció és a regionalizmus miatt „a nemzetállamnak vége!” – amire a másikon azzal válaszolnak, hogy épp ellenkezőleg: az állam e formája, ahogyan kétszáz éve, ma is a politika legfontosabb intézményesült kerete, és a jelek szerint az is marad.^[2] Mint lenni szokott, mindkét szélső álláspont túloz: az előbbi ugyanolyan naivan hangzik, mint Fukuyamának „történelem végéről” alkotott elharmarkodott, majd gyorsan vissza is vont híres tétele. A „semmi sem változott” állítást pedig megkérdőjelezte a globalizáció, a nemzetközi integráció, újabban pedig a tömeges migráció. Itt most nem az az érdekes, hogy pontosan hol is van az igazság a két álláspont között, hanem az, hogy e

[1] Ez az írás a KÖFOP 2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült. A szerző doktorjelölt, kutató (NKE Államtudományi és Közigazgatási Kar).

[2] A „nemzetállam vége”-konceptiót illetően lásd Ohmae, 1995 (gazdasági elemzésekkel) és Guéhenno, 1995 (nemzetközi-diplomáciai elemzésekkel). A másik oldal álláspontjához lásd Hirst – Thompson – Bromley, 1996, 3. (átd. kiad. 2009). Mértéktartó, köztes álláspont Seymour, 2004, 19–37. és 153–172.

vita a nemzetállam természetével és belső logikájával áll összefüggésben. E logika szerint a nemzet és az állam kapcsolata szükségszerű. Ennek megkérdőjeleződése esetén ugyanakkor nem csupán azt kell felvetni, hogy milyen a nacionalizmus és a nemzetállam közötti viszony,^[3] hanem azt is, hogy lényegi vagy másodlagos, illetőleg szükségszerű vagy kontingens-e a nemzet és az állam kapcsolata.

Annak megítélése, hogy az állam és a nemzet közötti kapcsolat mennyire szükségszerű, s azok mennyire képeznek megbonthatatlan egységet,^[4] részben attól függ, hogy milyen tartalommal bír a nemzeti eszme érvényesítésére irányuló mozgalom, a nacionalizmus.^[5] A nemzetelvű politikai gondolkodás alaptételei közül, melyeket Anthony D. Smith megfogalmazásában szokás idézni, az egyik azt hangsúlyozza, hogy „a világ nemzetek mozaikjából áll”, egy másik pedig azt, hogy „a nemzetek csak saját szuverén államaikban lehetnek »szabadok«,”^[6] csak saját államaikban élvezhetik a szabadságukat. Szabadságukhoz tehát államban kell létezniük.^[7]

Az ilyen és ehhez hasonló gondolatok elterjedt és általánosan elfogadott volta miatt az állam és a nemzet fogalmi összekapcsolódását ma már annak ellenére is szükségszerűnek, létrejötté után pedig sokan megbonthatatlannak is tartják, hogy e kapcsolat olykor kifejezetten *töredezett*, hogy a nemzet mint történelmi közösség sok esetben „csak” etnikumot, azaz származási közösséget jelent, vagy hogy egy nemzet számára közjogi kereteket adó állami formákat kellő *rugalmasság* esetén más kultúrákból származó népek is felhasználhatják.

Bár ma is vannak nemzet nélküli államok (például Vatikán, Grenada), azok kivételszámba mennek. A nemzeti alapon regionálissá alakuló ún. aszimmetrikus szövetségi állam (Belgium) és az etnikai alapon a szövetségi államiság felé közeledő, bár abba az állapotba a közeljövőben vélhetően el nem jutó regionális állam (Spanyolország) ma már ugyanolyan magától értetődő, mint a több népet és nemzetet organikusan egyesítő régi föderációk (például Svájc). Arra, hogy a nemzet és az állam fogalma milyen szorosan tartozik össze, jó példa az Amerikai

[3] Vö. Papp, 2007, 40–52.

[4] A kifejezés („megbonthatatlannak tűnő kapcsolat”) az 1982-es, ma is hatályos, bár többször módosított török alkotmányra utal. Eszerint „a török állam megbonthatatlan egységet képez területével és nemzetével” (Törökország 1982. évi, azóta többször módosított alkotmánya, 3. cikk).

[5] A nacionalizmusról lásd Bihari, 2013. 189–209.

[6] Vö. Bihari: *i. m.*, 190. (6. pont), A. D. Smithre hivatkozva. Lásd még Egedy, 2007, 74. (4. pont), a következő forrásra hivatkozva: Smith, 1995, 149.

[7] Érdeemes megjegyezni, hogy a szóban forgó alaptételek szövegét a vonatkozó szakirodalom is, s maga Anthony D. Smith is gyakran variálja. A *Nationalism*című mű 2. kiadásában (2010) például így fogalmaz: „(1) a világ nemzetekre oszlik, mindegyik saját jellemzőkkel, történelemmel és sorssal rendelkezik, (2) a politikai hatalom egyedüli forrása a nemzet, (3) a nemzet iránti hűség minden más lojalitás felett áll, (4) ahhoz, hogy szabad legyen, mindenkinek egy nemzethez kell tartoznia, (5) minden nemzet teljes önkifejezést és autonómiát kíván, és (6) a világ békéje és az igazságosság autonóm nemzeteket kíván”. Vö. Smith, 2010, 74. E folklorisztikus változatosság általában véve nem okoz problémát. Érdekes viszont, hogy az 1995-ös és a 2010-es szöveg épp a nemzetállam tekintetében tér el: a 2010-es változat nem tartalmazza, hogy a nemzetek csak saját szuverén *államaikban* lehetnek szabadok. E tételek egyes elemei egyébként Elie Kedourie híres könyvének első, 1960-as kiadásáig vezethetők vissza; például először ebben olvasható, hogy „a világnak államok mozaikjából kell állnia” stb. Lásd Kedourie, 1960, 53.

Egyesült Államok, amely – bár eredetileg nem nemzeti alapon jött létre, és később sem így határozta meg történeti előzményeit – létezésének első évszázada során maga teremtette meg saját nemzetét, az amerikai, melyet olykor a világ „első új nemzetének”^[8] mondanak. E nemzet-teremtő politika sikerét látva nem kell csodálkoznunk azon, ha más államok is valami hasonlóval kísérletezgetnek. Bolívia például 2009-es alkotmányának elfogadása óta „plurinacionális”, azaz „többnemzetiségű” államnak nevezi magát, miközben népessége nagyobbrészt indiánokból és meszticekből, kisebb részben pedig kreolnak és „fehéreknek” mondott csoportokból áll. A mesztic és kreol – bolíviai kontextusban – nemzetnek számít, vagy legalábbis használói arra számítanak, hogy az lesz belőle. Azt, hogy mire való a „plurinacionális” kifejezés – a szó eredeti koncepcionális háttérét jelentősen módosítva^[9] –, plasztikusan érzékelteti (Ecuador tekintetében, ahol az ugyancsak elterjedt gondolat) egy emberi jogokról szóló munka: „Valódi ecuadori nemzet nem létezik. Csak annyit tudunk tenni, hogy megkonstruáljuk. Azaz meghatározzuk. A nemzetet valójában akkor leszünk képesek meghatározni, amikor ezt [ti. az ecuadori nemzet] minden Ecuadort alkotó népcsoportra tekintettel határoztuk meg.”^[10] S történik ez mindannak ellenére, hogy a *nemzeti* elv ma már minden további nélkül meghatározható *etnikai* kontextusban is, akár hagyományos módon önállóan (amikor például egy államot „arab államnak” tekintünk; vö. Egyesült Arab Emírségek), akár valamilyen kombinációban (például amikor egy államot „zsidó államnak”^[11] nevezünk; Izrael).

S nemcsak a nemzet és az etnikum fogalmak határai változnak, hanem az azokkal kapcsolatos közjogi formák funkciói is. Ma már azon sem lepődünk meg, ha a lényegében unitárius közjogi egységek – például „Nagy-Britannia” vagy „Egyesült Királyság” – speciális formák keretében helyet adnak a nemzetek, nemzetiségek, etnikumok és népek elasztikus halmazának. Az egyiknek (a skótoknak) így, a másíknak (a walesieknek) úgy, a harmadiknak (Észak-Írország lakossága) pedig amúgy, hogy a negyediket (a nagyvárosokban koncentrálódó, etnikailag igen változatos eredetű népességet) itt ne is említsem. Anglia, Nagy-Britannia és az Egyesült Királyság nemzetállam voltát illetően olykor eltérnek a vélemények. Amíg például Hannah Arendt 1963-ban így fogalmazott: „Anglia

[8] Vö. Lipset, 1979.

[9] A kifejezés eredetileg európai gyökerű, és pusztán *soknemzetiségűt* jelentett. Ismereteim szerint először Michael Keating fejtette ki a ma már inkább „regionálisnak” nevezett államok nemzeti és etnikai viszonyainak leírásakor. Lásd Keating, 2002, később átdolgozva: Keating, 2004. E kötet az Egyesült Királyság, Belgium, Spanyolország és Franciaország állítólag „állam nélküli nemzeteinek” politikai viszonyait mutatja be.

[10] Viteri, 1983, idézi Pallares, 2002. 184.

[11] Izrael nemzetállami jellege olykor viták tárgya. Egy mértékadó nyilatkozat szerint Izrael zsidó állam, s „a »zsidó állam« kifejezés elsősorban nemzetiségre és nem vallásra vonatkozik”; vö. Izrael budapesti Nagykövetségének nyilatkozata, 2011. október 24. Amikor viszont 2014 novemberében Izrael kormánya (14-6 arányú szavazás mellett) elfogadta azt a törvényjavaslatot, amely szerint Izrael „zsidó nemzetállam”, az a nemzetállami jelleg miatt heves politikai viták tárgya lett, melyek során a javaslat már a Knesszethez való beterjesztése előtt elbukott.

nem nemzetállam a francia forradalom által meghatározott modell értelmében”, addig a ma uralkodó álláspont az, hogy az Egyesült Királyság nemzetállam. Így fogalmaz például a Brexit kapcsán az Európai Parlament 2017/2593 (RSP) állásfoglalása is, sőt Roger Scruton már 2015-ben azt fejtegette, hogy azért Brexit-párti, mert sürgető feladatnak tekinti „újra megállapítani a nemzetállam határait”.^[12]

Az állam és nemzet ilyen szétválaszthatatlannak tűnő kapcsolatának árnyékában a valóban állam nélküli népekről (cigányok, beludzsok, kurdok, tamilok) politika- és államelméleti kontextusban alig esik szó, vagy csak akkor, ha törekvéseik világpolitikai konfliktusok részei.

Összességében tehát a nacionalizmus két évszázada után szükségszerűnek tűnik, hogy a (valamilyen értelemben vett) „nemzet” és a (valamilyen értelemben vett) „állam” legalább egy eleme összekapcsolódjon egymással. Ha ez megtörténik, nemzetállamokról beszélünk. Ilyen körülmények között tehát az a valószínű, hogy a nemzetállam nem eltűnik, hanem – ha más területeken, például a gazdaságban vagy a népesedés terén elkerülhetetlenek a változások, akkor – új ruhát ölt magára, vagy jelentősen átalakul és átértelmeződik: etnicizálódik, multikulturalizálódik, nemzetközibbé vagy éppen lokálisabbá válik^[13] és így tovább.

II. A NEMZETÁLLAMI FEJLŐDÉS ELSŐ KORSZAKA

A nemzet és az állam közötti szoros, megbonthatatlan tűnő kapcsolatnak több oka van; én kettőre utalok itt. Az egyik „logikai”, a másik történeti.

Az előbbi abban áll, hogy komplex jellege miatt mindkét fogalom lehetőséget ad a többféle összekapcsolódásra. Mindkettőnek számos „szabad vegyértéke” van, ezért könnyen kapcsolódnak a környezetükben lévő másik, erre alkalmas elemeihez. A legegyszerűbb hagyományos kapcsolódási pontok például a terület (államterület és a nép letelepedési területe), a népesség (állampolgárság a *ius sanguinis* vagy a *ius soli* alapján) és a nyelv (nemzeti nyelv és az állam hivatalos nyelve). Ezekhez számos újabb „reakcióképes” kapcsolódási pont is társulhat, például a kultúra vagy a gazdasági érdekek terén. A nemzet és az állam kapcsolata állhat azon funkciók meghatározásában is, amelyet az állam láthat el egy vagy több nemzet számára: egy már létező nemzet politikai kereteinek kialakításában, a nemzetépítésben, a nemzet valós vagy vélt érdekeinek érvényesítésében, területének védelmében, a „nemzetgazdaság” megteremtésében, és annak fejlődése előmozdításában, a nemzet kultúrájának gazdagításában, vagy egyszerűen csak abban, hogy az állam egy vagy több nemzet nyelvén kommunikál.

[12] Lásd Arendt, 2008, 152. Scruton álláspontját idézi Egedy, 2016b, 9. A kérdésről lásd még Parekh, 2000.

[13] A szakirodalom folyamatosan „rajta tartja a szemét” e folyamatokon, ezért az átalakulás nyilvánvaló, bár annak irányát illetően nincs egyetértés. Lásd e tekintetben – példaként – Majtényi 2007, mely elsősorban a kisebbségvédelem jelentőségét hangsúlyozza; valamint Goldmann, 2001, ami a nemzetközi integrációkra helyezi a hangsúlyt, továbbá Kersbergen, 1999 több tanulmányát.

Bonyolultabb ennél a történeti ok meghatározása. E kérdésben egy amerikai kutató, Walker Connor így fogalmazott: „Nagyon valószínű, hogy a nemzet és az állam fogalmának szinonimaként való használata összefügg a nemzetállam kifejezés megjelenésével. A nemzetállam fogalmának megalkotásakor éppen azokat az alapvető különbségeket akarták kifejezni, amelyek a nemzet és az állam között fennállnak. A nemzetállam fogalma egy olyan területi-politikai egységet (állam) hivatott jelölni, melynek határai egybeesnek (vagy majdnem egybeesnek) egy nemzet területi elterjedtségének a határaival. Még rövidebben: azt a helyzetet fejezi ki, amelyben egy nemzetnek *saját állama van*. Sajnos azonban a *nemzetállam* fogalmát minden megkülönböztetés nélkül valamennyi államra elkezdték alkalmazni.”^[14] Connor tehát azt hangsúlyozza, hogy a nemzetállam szónak van egy hagyományos jelentése, s ez történelmileg esetleges módon alakult ki. Eszerint egy nemzet alkot egy államot, és megfordítva: egy adott állam egyetlen nemzetnek az állama. Ez a *homogén nemzetállam* fogalma. E fogalomban az államhatalom, az államterület és a nemzet szerves egységet képezett, sőt egymás nélkülözhetetlen feltételei voltak. E fogalom a francia forradalom idején született, de a „nacionalizmus évszázada” folyamán, vagyis a XIX. században vált dominánssá. Egyszerre voltak francia, német és angol gyökerei; leghangosabban persze a németek visszhangozták.

A franciáknál a nemzetállamiság elvont megfelelője lett. „A modern »nemzetállam«, ahogyan a XVIII. század végén Franciaországban létrejött, s a XIX. század folyamán Nyugat-Európában elterjedt, azon az eszmén nyugszik, mely szerint a nép nemzetként saját államában jelenik meg: »Minden nemzet egy állam«, »Minden állam egy nemzet«.”^[15] A francia elgondolás a nép-, illetve a nemzetszuverenitás tanával függött össze: a nép ugyanis a franciáknál formátlan tömeg, mely az állam (alkotmány) általi megszervezése révén nemzetté lesz. A németeknél a dolog másként alakult: azzal kezdődött, hogy amikor Leopold von Ranke 1824-ben először három „latin” és három „germán” nemzet viszonyában akarta értelmezni az európai történelmet, az nem mindenben sikerült neki. Ennek okát keresve azt találta, hogy amíg a „latin nemzetek” (a franciák, olaszok és spanyolok) kulturálisan homogének, addig a „germán nemzetek” (németek, angolok és skandinávok) fragmentáltak, s különösen politikai-állami vonatkozásban azok. Ezért aztán áttért a „nagy hatalmak” szerinti elemzésre: Európa történetét 1833 után már nem nemzetek, hanem nagy hatalmak rendszereként értelmezte.^[16] Ebből sok német politikus és véleményformáló arra következtetett, hogy a fragmentált nemzeteket

[14] Lásd Connor, 1998, 645–646., megjegyezve, hogy Connor ezt *sajnálatos* tendenciaként írta le. Írása eredetileg egy különös című tanulmányként jelent meg: Connor, 1978, 377–400. (ennek részletén alapul a magyarul is megjelent szemelvény), amit aztán egy gyűjteményes kötetben „Terminológiai káosz” cím alatt közölt újra; vö. Connor, 1994, 95–96.

[15] Brunner, 1995, 12.

[16] Lásd Ranke, 1884 és Ranke, 2011. Lásd ugyanott Friedrich Meinecke bevezetőjét. A kérdéssel kapcsolatban lásd még Georg G. Iggers bevezetőjét Ranke műveinek angol kiadásához: Ranke, 2011, XI–XLVII., különösen XXXI–XXXVII.

is egységesíteni kell, s ha a németek fel akarják venni a versenyt a franciákkal és az angolokkal, mindenekelőtt homogénné kell válniuk.^[17] A homogén nemzetállam elgondolását mellesleg a XIX. század végi és XX. századi eleji német államelméleti irodalom is erősítette, amely szerint az állam nélkülözhetetlen feltétele az „államnép” (*Staatsvolk*). Egy „államnép” esetén ugyanis természetes feltételezés, hogy az egységes. Végül, a XX. századi általános demokratizálódási tendencia is hozzájárult ehhez, amennyiben a *démoszt* etnikai alapon, tehát *ethnoszként* határozták meg.^[18] Ne gondoljuk azonban, hogy a homogén nemzetállam víziója csak a nacionalista német gondolkodásban volt jelen. John Stuart Mill például (akit egyébként angol filozófusnak tartanak, miközben édesapját skótközgazdászként ismerik) így fogalmazott: „Szabad intézmények majdhogynem lehetetlenek a többnemzetiségű államban. A képviselői kormányzat működéséhez szükséges egységes közvélemény (*united publicopinion*) olyan emberek között, akikből hiányzik a kölcsönös vonzalom, különösen akkor, ha más nyelveket beszélnek, és más nyelveken olvasnak, nem létezhet. A véleményt kialakító és a politikai cselekvést elhatározó befolyás az ország különböző területein így különböző lesz.” Ezért – vonta le végkövetkeztetését, egyébként az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségeire utalva és velük is példálózva – a szabad intézmények „általános és szükségszerű feltétele”, hogy „a kormányzat határai és a nemzetiségek határai nagyjából egybeessenek”.^[19]

Teljesen homogén nemzetállam persze a valóságban sosem, vagy csak nagyon szűk körben létezett, hiszen a ténylegesen létező államoknak csak mintegy 5–7%-a, más becslések szerint mintegy 10%-a ilyen.^[20]

A fent idézett írásában W. Connor is utalt arra, hogy egy régi, 1971-es felmérés szerint, amelynek keretében az egy milliót meghaladó népességű államokat vizsgálták, az államok többsége nemzetileg heterogén. E felmérés a következő képet mutatta: a 132 megvizsgált állam közül „(a) csupán 12 állam (9,1%) tekinthető bizonyítottan [homogén] nemzetállamnak, (b) 25 állam (18,9%) esetében az állam teljes lakosságának több mint 90 százaléka tartozott a nemzethez vagy potenciális nemzethez, ugyanakkor jelentős számú kisebbség is élt az államhatárokon belül. (c) További 25 államban (18,9%) a lakosság 75–89 százaléka tartozott a nemzethez vagy potenciális nemzethez, (d) 31 államban (23,5%) a lakosság 50–75 százaléka tartozott a legnagyobb etnikai csoporthoz, (e) 39 államban (29,5%) a lakoságnak kevesebb, mint a fele tartozott a legnagyobb etnikai csoporthoz.”^[21]

Ezen a ponton több irányban folytathatjuk az elemzést. Megvizsgálhatjuk, hogy miként reagáltak erre a helyzetre a nemzetállammal foglalkozó ideológiai

[17] Ennek ideológiai következményeit a statisztikus és népesedéspolitikus Ernst Hasse fogalmazta meg: a nemzetállam szerinte olyan állam, „amelyben teljes megegyezés van az állam határai és azon nemzet letelepedési határai között, amely ezt az államot létrehozta”. Idézi Takács, 2008, 337–338.

[18] Lásd ennek egynémely aspektusáról Demeter, 2006, 9–17.

[19] Mill, 1861, 296–301.

[20] Lásd erről például Gángó, 2003.

[21] Lásd Connor, 1998, 646. Eredetileg 1978, újraközölve Connor, 95–96.

és tudományos elméletek, valamint, hogy mi történt, illetve mi történik a gyakorlatban az államok fennmaradó 90%-a esetén.

1. Ami az ideológiákat illeti, azzal – tekintve ezen írás jellegét – nem kell sokat foglalkoznunk, elég annyit megjegyezni, hogy a nemzeti és az állami határok egybeesésére utaló rendszerekben a tényekkel szembesülve (ti. azon tényekkel szembesülve, hogy az államhatárokon belül több nép és nemzet is él), megjelenik a nemzetek rangsora, valamely nép kulturális fölénye („kultúrfölény”),^[22] „civilizációs hegemoniája” és hasonlók.

2. Az elméletek terén azt látjuk, hogy az „egy állam – több nép” problémát a különböző tudományok képviselői különbözőképpen akarják megoldani. Az egyik az, hogy a nemzetállamisághoz szükséges homogenitás *mértékéről* vitatkoznak. Ez annak hallgatólagos feltételezését jelenti, hogy a nemzetállamnak ideáltipikus értelemben homogénnek kellene lennie, de mivel nem az, számoljunk a valósággal, alakítsunk ki fokozatokat, s az eredetileg *duális* lehetőséget (nemzetállam – nem nemzetállam) alakítsuk át *skaláris*, fokozatokat elismerő (s az egyes fokozatok mentén új kategóriákat bevezető) típusokká. Ezzel próbálkoztott például Georg Brunner, aki úgy vélte, hogy *nemzetállam* az, ahol a kisebbség aránya a lakosság 10%-a alatt van. Ahol a kisebbségek aránya ennél nagyobb, az szerinte ún. *nemzetiségi állam*.^[23] Romsics Ignác, konkrét helyzetet (a közép- és délkelet-európai nemzetiségi viszonyokat) elemezve, vitatta ezt: „Az objektív és szubjektív faktorokra egyaránt tekintettel... ezért minden olyan államot nemzetállamnak tekintünk, amelyben az államalkotó domináns többség aránya eléri az össznépeség *legalább kétharmadát*, a másik *egyharmad* pedig kisebbségi és nem társnemzeti helyzetben van. A Brunner által javasolt 10%-os küszöbértéket annyiban fogadjuk el, hogy ha a nemzetállam fogalmán belül differenciálni akarunk, akkor a 90%-os homogenitást elérő vagy meghaladó államokat *homogén nemzetállamok*nak, a 37 és 10% közötti kisebbségeket magukba záró államokat viszont egyszerűen csak *nemzetállamok*nak illetve nemzeti államoknak nevezzük”.^[24]

Egy ugyanezen a vonalon haladó, bár azt némileg kiegészítő elemzésben a nemzetállam-típusok meghatározása során a következő kategóriákkal találkozunk. *Homogén nemzetállam*: amelyben a kisebbségek aránya nem éri el a 10%-ot és azok szétszórtan élnek, s az államban nincs olyan területi-közigazgatási egység, ahol valamely kisebbség lokálisan többségben lenne. *Nemzetállam*: ahol a kisebbségek aránya nem éri el a 10%-ot, de van olyan területi-közigazgatási egység, ahol többségben vannak. *Nemzetiségi állam*: ahol a kisebbségek aránya 10 és 25 % között van. Végül *több-*, illetve *soknemzetiségű állam*: ahol legalább két etnikai közösség él együtt s a „legnagyobb” számú közösség aránya nem haladja meg a lakosság 75 százalékát.^[25]

[22] Lásd például Klebelsberg Kunó munkásságát.

[23] Brunner, 1995, 12.

[24] Romsics, 1998, 15. (kiemelések tőlem – G. É.)

[25] Schönbaum, 2008, 595. Ilyen kritériumok alapján a szerző szerint Európában Ausztria, Dánia, °

Ezzel a „mennyiségi” módszerrel odáig is eljuthatunk, hogy „igazi” és „nem igazi” nemzetállamok között teszünk különbséget,^[26] kimondva vagy kimondatlanul az etnikailag homogén államot tekintve „igazi” nemzetállamnak. Ez azonban – nevezetesen az „igazi” és „nem igazi” nemzetállamok megkülönböztetése – e módszer kudarcának egyértelmű bevallása.

3. Ha nem az elméleteket vizsgáljuk, hanem az államok életére vetünk egy pillantást, akkor azt látjuk, hogy *homogén* nemzetállamok valóban csak elenyésző mértékben léteztek ugyan, ám a modern államok nagy része nemzetileg is egységesebbé tette saját társadalmait. Vagyis a homogén nemzetállamok aránya igen csekély, de a nemzetállamok valójában *homogenizáló államok* (voltak), melyek egyneműsítették az őket megalkotó népeket. Többségük ezzel a nemzet megteremtésén dolgozott. Amikor a nacionalizmus újabb szakirodalma a „nemzetállam” kifejezés helyett a „nemzetépítő állam” (*nation-building state*), vagy – miként Rogers Brubacker – a „nemzetesítő állam” (*nationalizing state*)^[27] kifejezéseket javasolja használni, ezt az összefüggést írja le.

E kifejezések persze egy viszonylag hosszú történelmi fejlődésnek csak az egyik – a nemzetállami – szakaszát írják le, s nem jelzik kifejezetten, hogy az egy korábbi, hasonló folyamat folytatása. Vagyis a nemzetépítés mint társadalmi homogenizáció egy korábbi egységösülés és egyneműsítés folytatása egy új szervező eszme, a nemzet alapján. Ez azt is jelenti, hogy minden nemzetesítő vagy nemzetépítő állam homogenizál, de nem minden homogenizálás a nemzetállamiság jegyében zajlik.

III. A HOMOGENIZÁLÓ ÁLLAM

Az emberek és szélesebb társadalmi környezetük – családjaik, szakmai csoportjaik, osztályaik – mindig sokfélék és sokszínűek, s a heterogenitás minden társadalom egyik fő jellemzője. Bizonyos fajta, s főleg: bizonyos *mértékű* heterogenitás

- Görögország, Izland, Írország, Málta, Németország, Norvégia, Svédország és Portugália, illetve Albánia, Szlovénia, Lengyel-, Cseh- és Magyarország minősülne *homogén* nemzetállamnak (vagyis jóval több, mint a 44 európai állam 10%-a). Ugyanott *nemzetállamnak* minősül Finnország, Franciaország, Hollandia és Olaszország, *nemzetiséginek* az Egyesült Királyság, valamint Románia, Szlovákia, Horvátország, Bulgária és Litvánia, végül *több-,* ill. *soknemzetiségű államnak* Belgium, Svájc, Spanyolország, Ciprus, valamint Bosznia-Hercegovina, Észtország, Lettország, Macedónia, Moldova, Montenegró és Szerbia. Meglehetősen különös csoportok! – tehetjük hozzá némileg kételkedve, mert a koncepció részletes kritikájára nincs itt helyünk.

[26] „Az igazi nemzetállamokat valószínűleg a két kezünkön megszámlálhatjuk – fogalmazott például J. J. Linz. Olyan államok világában élünk, melyek között csak néhány igazi nemzetállam akad, míg a többiek sikeres, *többszemélyes* vagy egy *domináns nemzetet alapuló* államok, amelyeket más nacionalizmusok kérdőjeleznek meg többé vagy kevésbé.” (Linz, 2002)

[27] Brubacker, 2006, 61–71., különösen 68–71. „Annak, hogy a »nemzetesítő állam« fogalmát használom »nemzetállam« helyett – fogalmaz Brubacker –, egy további oka is van [az általa korábban kifejtettken túl]: az utóbbi egy elért vagy teljessé tett állapotra utal, míg az előbbi azért is hasznos, mert arra utal, hogy ezt a teljessé tett állapotot még *nem* érték el”. (Uo., 68.)

azonban lehetetlenné teszi a közös cselekvést, vagy egy társadalmi rendezettség közös elfogadását. Bizonyos mértékű homogenitás nélkül lehetetlen politikai egységeket létrehozni. Ezt az összefüggést általános jelleggel és a nacionalizmus problémáitól függetlenül már Hermann Heller megfogalmazta a weimari köztársaság idején. „Egy bizonyos fokú homogenitásra – olvashatjuk egy ezzel kapcsolatos írásában – szükség van ahhoz, hogy a politikai egység kialakítása egyáltalán lehetővé váljon. Addig, amíg az efféle homogenitás létezésébe vetett hit és elfogadás létezik, az ellenféllel folytatott vita segítségével politikai megállapodásra lehet jutni, fel lehet hagyni a fizikai erőszakon keresztüli elnyomással, és párbeszédet lehet folytatni vele.”^[28] Ahhoz, hogy a modern államok keletkezésük idején megteremtésük a közös cselekvés feltételeit, lakosságukat nemcsak nézeteikben, de társadalmi jellemzőiket illetően is egységesebbé kellett tenni, mint amilyenek a korábbi időszakban – a középkori partikularizmus és sokféleség idején – voltak.

E folyamatnak valójában két jellegzetes, egymásból következő, de egyes országokban időben részben egymást fedő tendenciája volt. Az egyik a középkori partikularizmus és sokféleség felszámolása a *modern állam* létrehozásához szükséges, annak előfeltételét jelentő társadalmi egység megteremtése révén,^[29] a másik ennek egy aspektusa, a nemzeti egység megteremtése, amire – a már egymással versengő modern államok világában – a *nemzetállam* létrehozásához volt szükség. Az állam megszerveződéséhez szükséges homogenizáció, amint arra Daniel Thym rámutatott, legalább négy dimenzióban zajlott,^[30] évszázadokon keresztül, országonként különböző intenzitással és változó eszközökkel. Ezek közül kettő a nacionalizmus programjába (is) be volt kódolva.

Az egyik a *kulturális homogenitás* megteremtése volt, amely a XVII–XVIII. századtól kezdődően zajlott, s elméleti programját – mások mellett – Herder és Fichte fogalmazta meg klasszikus módon. Herdernek a nemzeti fejlődésben játszott szerepe közismert,^[31] de hasonló hatása volt Fichte gondolatainak is. A német nemzethez szóló beszédeinek egyikében például így fogalmazott: „Bárcsak venné a bátorságot az állam [...] és világosan belátná, hogy számára éppenséggel

[28] Heller, 1928, 39. Meg kell jegyezni, hogy az adott kontextusban Heller nem a *nemzeti*, hanem a *társadalmi* homogenitásról beszélt, és nem az általában vett állam, hanem a *demokrácia* lehetőségeit mérlegelte. Érvelése ugyanakkor, a megváltoztatandók megváltoztatásával, alighanem kiterjeszhető a nemzetállam problémájára is. Érdekes a teljesebb szöveget is felidézni: „A parlamentarizmus eszméjének alapja – fogalmazott a demokrácia-probléma vonatkozásban – valójában nem a nyílt vitába mint olyanba, hanem a közös vitaalap létezésébe vetett hitet, ezzel együtt a *fair play* lehetőségét jelenti egy olyan belpolitikai ellenfél számára, amellyel az ember a meztelen erőszak megszüntetése esetén egyet tud érteni. [...] A társadalmi homogenitásnak van egy bizonyos foka, amely nélkül a demokratikus egység kiépítése teljességgel lehetetlen. A demokratikus egység kiépítése ott szűnik meg, ahol a politikailag releváns néprészek már sehogy sem tudnak azonosulni a politikai egységgel, elhatárolódnak az állami jelképektől és képviselőktől. Abban a pillanatban felbomlik az egység, és adottá válik a lehetőség a polgárháborúra, diktatúrára, illetve idegen uralomra.” (Uo., 39–41.)

[29] Lásd erről Thym, 1997.

[30] Ugyanott, *passim*.

[31] Lásd Anderson, 2006, 66. Ugyanitt érdekes kiegészítés a magyar nyelvújítók és a magyar nacionalizmus összefüggését illetően: 70.

semmi más hatáskör nem maradt, melyben valóságos államként eredetien és önállóan mozoghatna és valamit határozhatna, mint a jövőendő nemzedékek nevelése... Ha immár ez a nevelés általában a németek nemzeti nevelése kell hogy legyen, és a német nyelvet beszélők nagy többségének kell új emberi nemként előállnia, és semmi esetre sem ennek vagy annak a különös német állam polgárságának, akkor valamennyi német államnak, mindegyiknek önmagában és a többitől függetlenül kell hozzájárnia e feladathoz.”^[32] A kulturális homogenitás gyakorlati megvalósulásai olyan intézkedések voltak, mint a nemzeti alapú *népiskolai oktatás* bevezetése, bizonyos *kulturális intézmények* – nemzeti színházak, nemzeti múzeumok, nemzeti tudományos és művészeti akadémiák – létrehozása, a népesség-nyilvánartás kialakítása (ideértve természetesen a lakosság rendszeres megszámolását is), az egyes országok feltérképezése és a modern *térképek* megrajzolása, valamint a *nyelv* megújítása (nyelvújítás).

A másik ilyen terület az *etnikai homogenizálás*, vagyis a hagyományos etnikumok nemzetekké formálása volt. Ennek egyik aspektusa a nyelvi egység megteremtése (*államépítő nyelvpolitika*). Közismertek e tekintetben Eugen Weber elemzései a francia egység egy évszázadnál is tovább tartó, lépésekben zajlott megteremtéséről, ahol az államilag kinevezett iskolamestereknek és a vezénylési nyelvében is egységesített hadseregnek döntő szerepe volt a hazafias érzések elterjesztésében.^[33] Az, hogy a nyelvi egység két területen, a kulturális és az etnikai homogenitás megteremtésében is szerepet játszott, azzal magyarázható, hogy a nyelvnek egy közösségletében – a kommunikáción túl – az is feladata, hogy biztosítsa az adott közösség önazonosságát („nyelvében él a nemzet” – szoktuk mondani). A nyelv a közoktatás nyelveként például hozzájárul a kultúra terjesztéséhez, de megfelelő nyelvtörvényekkel megtámogatva a nemzeti uralom, az etnokrácia megvalósításához is. Az etnikai homogenizálás során a modern államok a XIX–XX. században – a nyelvi egység előmozdításán túl – számos más eszközzel is élhettek. Ezek többsége az asszimiláció körül forgott: annak ösztönzésétől kezdve a kikényszerítéséig.^[34] Az egyik legismertebb XIX–XX. századi eszköz az „olvasztótégely”-politika volt. Ez metaforikusan a különböző eredetű népcsoportoknak egy *újnemzetté* való összeolvasztására utal, közismerten amerikai kontextusban, de többek szerint más országokban is megfigyelhető. Például Mexikóban a spanyol, indián és fekete bőrű lakosság összeolvadásával egy mesztic társadalom jött létre, s bizonyos értelemben ez az elv működött Európában is, ahol a francia nemzet a gascogne-iakból, provanszálókból, elzásziakból, bretonokból, korzikaikból, flamandokból stb., az olasz pedig a szárdokból, piemontiakból,

[32] Fichte, 1995, 138–141.

[33] Weber, E., 1976, 28–31. Az „államépítő nyelvpolitika” egyik érzékeny területe magyar vonatkozásban a hivatalos nyelv felvidéki és erdélyi bevezetése volt. Az utóbbiról lásd Pál, 2005, 3–26.

[34] Megjegyzem még, hogy az etnikai homogenitás megteremtésének szélsőséges eszközei a „faji homogenitást” teremteni szándékozó XIX–XX. századi fajelméletek és XX. századi faji törvények voltak; ezekkel azonban itt nem foglalkozok.

toszkanokból stb. állt össze. A XX. századi totalitárius államok – nem törődve az ezért fizetendő árral – ezen a területen is megszorozták az államok lehetőségeit.

A modern állam létrejöttéhez nemcsak nemzetileg és etnikailag kellett egységesíteni a társadalmakat, de *vallásilag* és *szociálisan* is. Ezek jelentették a homogenizálás harmadik és negyedik fő területét. Az előbbit a vallási keretben zajló háborúskodás, valamint az *államegyházak* megteremtése mozdította elő, az utóbbit pedig azok a mozgalmak, amelyek jelentősen lecsökkentették a nagy társadalmi egyenlőtlenségeket. Ez utóbbiak körében a XIX–XX. századi szociális-szocialista mozgalmak ugyanúgy csak folytatói voltak a korábbi egyenlősítő tendenciáknak és törekvéseknek,^[35] amint a XIX–XX. századi nacionalista politika is csak folytatta a korábbi kulturális homogenizálást.

A négy – kulturális, etnikai, vallási, szociális – homogenizálási tendencia között sok esetben észrevétlen *átmenetek* léteztek: a kulturális egységesítés egyben nyelvi homogenizáció is volt és viszont, a vallási összefüggött az etnikaival és megfordítva, a szociális pedig szinte minden területen jelen volt. Közismert, hogy az „akié a terület, azé a vallás” elve a XIX. század folyamán *cuius regio eius lingua* elvvé változott,^[36] a nemzet mint nyelvi közösség egyben kulturális közösség is volt, s a vallási és a nemzeti homogenizáció is kéz a kézben járt.

Néha az is előfordult, hogy a trendek megfordultak, és a hatás-ellenhatás egymást váltó folyamatai kiegészítették egymást. Például: amit az állam a nyelv révén homogenizált, azt az egyház „vissza-heterogenizálta”, vagyis az egységes nemzet mögött felerősítette az egykori, differenciált etnicitást. „Sok esetben, és különösen Bretagne-ban a nyelvi homogenizáció kérdése szorosan összekapcsolódott a szekularizáció problémájával – mutatott rá Paul A. Silverstein az etnikai identitások újjáéledése kapcsán. – Itt az 1789-es forradalom után létrehozott négy körzetet (département) pontosan a korábbi tartomány négy történeti katolikus egyházmegyéje vagy püspöksége alapján jelölték ki, amelyek maguk is négy különálló nyelvterületnek feleltek meg, s amelyekben a breton nyelv eltérő dialektusait beszélték. [...] Az iskolák mindenekelett a vallási katekizmusokat tanító intézményekké váltak, és a törvénykezés kétértelműségei miatt a tanítás a megfelelő breton dialektusokban zajlott... Ekképpen a breton kulturális identitás újratermelését az egyház közvetítésével az iskolarendszer végezte el.”^[37]

[35] E több évszázados társadalmi egyenlősítést nagy elokvenciával, s kisebb túlzásoktól sem mentesen írta le Alexis de Tocqueville az *Amerikai demokráciában*. „Átfutva történelmünk lapjain – fogalmazott –, az elmúlt hétszáz évben úgyszólván egyetlen eseménnyel sem találkoztunk, amely ne vált volna az egyenlőség javára. ...ha a tizenegyedik századtól kezdve ötven évenként megvizsgáljuk mi történt Franciaországban, szembetűnik, hogy minden periódus végére kettős forradalom megy végbe a társadalom állapotában. A nemes alábbszáll a társadalmi ranglétrán, a közrendű pedig emelkedik; az egyik hanyatlik, a másik magasabbra jut.” (Tocqueville, 1983, 16–17.)

[36] Lásd erről részletesen Kamusella, 2011, 41–57.

[37] Silverstein, 1999, 155. Hasonló fejleményeket jelzett más vonatkozásban Szűcs Jenő is: „A mai nyugat-európai »etnikai reneszánsz« részeseinek tekintélyes hányada egykori feudális-territoriális autonómiák háttérbázisának köszönheti, hogy – ha nagy veszteségekkel is – úgy-ahogy átvészelte az etnikai lét igazi pestiseit: az újkori állami centralizációt és az államnacionalizmust.” (Szűcs, 2008, 1399.)

A fő tendencia mindazonáltal a homogenizáció volt. A modern, egyre jobban centralizált állam egységesítő politikáját követte és felerősítette a modern állam egyik későbbi fejlődési szakaszán fellépő nemzetállam a maga homogenizáló politikájával. Ahol a nemzetállami fejlődés után még a totalitárius fejlődés is következett, ott a homogenizálás korábban ismeretlen formákat öltött: a többé-kevésbé békés asszimilációt felváltotta a népek erőszakos ki-, be- és áttelepítése (eufemikus kifejezéssel az ún. népességmozgatás), bizonyos csoportok tagjainak a polgári és állampolgári jogoktól való nyílt megfosztása, az „etnikai tisztogatás”, a határok átrajzolása, a népek kultúrájának tudatos felszámolása (*etnocídium*), sőt maguknak a népeknek az eltüntetése (*genocídium*) is.

Azt, hogy itt az etnikai homogenizáció két szakaszáról volt szó, jól szemlélteti, hogy az előbbi folyamat sikeres volt, az utóbbi viszont – emberileg fájdalmas és társadalmilag kártékony volta ellenére – nem. Ezt Romsics Ignác így magyarázza: „A modern tömegtársadalmak megszületése előtti állami homogenizáció – például Franciaországban, ahol már 1539-ben királyi rendelet tiltotta meg a nem francia nyelvek és a standardizált francián kívüli dialektusok használatát a közigazgatás minden szintjén – általában sikeres volt. A XIX–XX. századi kísérletek azonban – például a német nyelv erőltetése a Habsburg Monarchiában, a magyar nyelv Magyarországon vagy az orosz és porosz nyelv a lengyel területeken, illetve a két világháború közötti és utáni, különösen megkésett próbálkozások az új nemzetállamokban – kivétel nélkül csődöt mondtak. Közel két évszázad ilyen jellegű kudarcai alapján szabályként állapíthatjuk meg, hogy kulturálisan integrált, nemzetileg tudatos és politikailag mobilizált vagy mobilizálható kisebbségek – s a legtöbb kelet-közép- és délkelet-európai nemzetiség ma már ilyen – identitásának megváltoztatására az erőszakos asszimiláció politikája nem alkalmas.”^[38]

A XX. század deledője mindazonáltal nem egyszerűen az erőszakos asszimiláció sikertelenségétől vált emlékezetessé, hanem a totalitárius államok nemzetpolitikájának pusztításától, ideértve a II. világháború során egyértelművé vált nemzeti katasztrófákat is. A nyugat-európai államok ebben a történelmi helyzetben lemondtak a nemzeti homogenizációról, és áttértek egy másfajta nemzetpolitikát követő állami gyakorlatra. Ez a változás nem jelentette a nemzetállami fejlődés végét.

IV. A POLIETNIKUS POLITIKÁT FOLYTATÓ NEMZETÁLLAM

1945 után Nyugat-Európában és általában a Nyugat országaiiban nemcsak a politikai rendszer és az állam struktúrája változott meg jelentősen (az előbbi például demokratizálódott, az utóbbi területén kialakult a jóléti állam és így tovább), de mindez a nemzet és a nemzetállamiság szempontjából is változott. Nem egyszerűen a demokrácia terjedt el, hanem a demokráciának új formái és változatai

[38] Romsics 2013, 235. Hasonló következtetések levonására ad alkalmat Anderson: *i. m.*, 162–164.

alakultak ki vagy erősödtek meg.^[39] Ezekben fokozatosan a nemzeti elv is helyet kapott, sőt, egyes elméletekben a „nemzeti önrendelkezés” olykor a demokrácia egyik esetévé szublimálódott.^[40]

A legfontosabb változás a *konszenzusos demokrácia* elterjedése volt, amelynek intézményei – koalícióalkotás gyakori nagykoalíciókkal, a politikai befolyás viszonylag arányos elosztása, a különböző közösségek autonómiája – közül több nemzeti elvek alapján is értelmezhető volt, ahogyan az például Belgiumban történt. A kölcsönös *vétójogok* egyes esetekben (Belgium, Ciprus) ugyancsak nemzeti alapon nyertek meghatározást. Elterjedt a föderalizmus, majd a regionalizmus eszméje, ha másként nem, hát az államok föderalizálására irányuló ideológiaként. Ha Nyugaton nem is vált általánossá, de jelentősen előrehaladt a kollektív jogok elismerése, a kisebbségi jogok és a *kisebbségvédelem* különböző intézményei pedig sok esetben erősítették ezt.^[41] Alkotmányos megerősítést nyertek a kisebbségvédelem intézményei, s különböző *területi önkormányzatok* alakultak ki (Åland-szigetek, Dél-Tirol, Korzika),^[42] amelyek megtörték az egységállamok unitárius szerkezetét. S végül, kialakultak a regionális államok (például Spanyolország, Nagy-Britannia),^[43] amelyek több önállóságot biztosítottak belső, néhány esetben nemzeti-etnikai alapon szerveződő területi egységeiknek, mint az unitárius államok, bár kevesebbet, mint a föderációk.

Ez az új helyzet, főleg pedig a *regionális állam* kialakulása az 1980-as években a nemzetállam számára is új politikai kontextust jelentett. A megváltozott politikai és közjogi szerkezet nemcsak összeegyeztethetetlen volt a homogénizáló nemzetállam fogalmával, de egyenesen azzal szemben fejtette ki hatásait. Nyilvánvaló lett, hogy *egy állam több népet is szolgálhat*, s amennyiben azok nem versengenek egymással, több nemzet számára is biztosíthatja a fent jelzett funkciókat – valamilyen arányban. Másfelől sokaknak úgy tűnt, hogy vannak (önálló) *állam nélküli* nemzetek, például a skótok és katalánok (ezek egy részét később etnikumoknak mondták), illetőleg úgy látták, főleg a harmadik világ országaira tekintve, hogy léteznek *nemzet nélküli* államok.^[44] Akik ragaszkodtak a nemzet és

[39] Lásd erről Lijphart, 1977 és 1984, valamint Ondré, 2012, 7–30.

[40] Lásd például Manent, 2003, 96–105. E műben ilyen tételek olvashatók: „Csakis a képviseleti rendszernek és a nemzetformának köszönhető, hogy a demokrácia nagy államokban is megvalósul”; 101. stb. A nemzeti elv és a demokrácia szoros összefüggéséről – más tartalmi kontextusban – lásd Ormos, 2013.: „A »nemzetállam« és a »többnemzeti állam« alternatívája más szóköztömbben ugyan, de szerves része a demokrácia problematikájának is.” A kérdésről lásd különösen a „Demokrácia és nemzetállam” fejezetet.

[41] Vö. Majtényi, 2007.

[42] Lásd például Bárdi, 1994; Halász, 2004, 36–59.; Steininger, 2017; Tabajdi – Barényi, 1997.

[43] A regionális államról lásd Sipos, 1993., a devolúcióról Egedy, 2015.

[44] E két kifejezés egyik lehetséges magyarázatát illetően lásd Guibernau, 1995, különösen 5. („*Nationswithoutstates*”) és 6. („*Stateswithoutnations*”) fejezetek. Lásd még, részben az amerikai kontinensre figyelve Guibernau, 2013. A régi típusú szeparatista hang több esetben nem az „állam nélküli nemzet”, hanem az „állam ellen fellépő nemzet” fogalmában jelent meg, nagyjából ugyanazokra a népekre gondolva; vö. például Keating, 1996, ahol a szerző Katalónia, Quebec és Skócia önállóságra törekvő népei szempontjából elemzi a nemzetállamot.

az állam szükségszerű kapcsolatához, azok a nemzetállam számára új értelmezést és új fogalmat kerestek. Ekkor született a *többnemzeti* vagy *többnemzetű* állam (*multination-state*, *multinational state*) kifejezés, ami azonban szélesebb körben nem terjedt el. A több államalkotó nemzetre épülő állam lehetőségét egyébként már Lord Acton felvetette a XIX. században, amikor John Stuart Mill-lel vitatkozott.^[45] A kortárs szakirodalomba a kifejezést mások mellett a kanadai politikai filozófus, Will Kymlicka próbálta bevezetni, a lehető legegyszerűbben határozva meg azt: ez olyan állam, amelynek „több nemzete vagy népe van”.^[46] A fogalom nem vált általánosan elfogadottá, aminek több oka lehet. Részen az, hogy nem volt képes jelezni azokat a tartalmi elemeket, amelyek a homogén nemzetállamhoz kötődtek, főleg abban az értelemben, hogy az állam milyen funkciókat teljesít a nemzet számára; részben pedig diszkrpanciát sejtetett egy idealizált elgondolás (például az államalkotó társnemzetek egyenjogúsága) és a történelmi tapasztalat (a nemzetek államon belüli egyenlőtlensége és versengése) között.

Ebben a helyzetben a fogalmi kérdés terén mintegy „kapóra jött” a nacionalizmus etnicizálódása, az ún. *etnonacionalizmus* kialakulása és terjedése, ami ugyancsak a homogenizáló nemzetállam ellenében hatott. E mozgalmat Anthony D. Smith így jellemezte. „1800 után sokkal több nemzetet hoztak létre mintegy tervszerűen, tudatos nacionalista programok részeként, de rendszerint korábban létező etnikai kötelékekre – a középkorra visszatekintő mítoszokra, emlékekre, szimbólumokra és hagyományokra – építve. A tizenkilencedik század folyamán a nacionalizmus egyesítő mozgalomként jelent meg Németországban és Olaszországban, szeparatista mozgalomként Magyarországon, Romániában, Bulgáriában, Lengyelországban, Szerbiában, Horvátországban, a csehek, a szlovákok, valamint Kelet-Európa és Oroszország más népei között. [...] [A II. világháború után] talán az ázsiai és afrikai gyarmati felszabadító mozgalmak hatására, az etnikai »neo-nacionalizmus« hulláma söpört végig a Nyugat régen megállapodott ipari országain, melynek során a quebeciek, a bretonok, a skótok, walesiek, a baszkok, a katalánok, a flamandok és a korzikaiak nagyobb autonómiát és saját területi közigazgatást követeltek. [...] E folyamatot etnikai újjászületésként jellemezték, de néhányan inkább az etno-nacionalizmus kiterjesztéseként vagy a fennmaradt etnikai kapcsolatok új erővel való feltöltődéseként értelmezik.”^[47] Az etnonacionalizmus születését tulajdonképpen minden nacionalizmus-kutató észrevette, de másként értelmezte. Eric Hobsbawm például a „nemzetben való gondolkodásnak” és

[45] Lásd Lord Acton, 1991, 1. k. 120–152. Megjegyzendő, hogy Acton inkább multinacionális, azaz többnemzeti föderalizmusról beszélt, semmint multinacionális (egység) államról.

[46] Kymlicka, 1997, 19. („which contains more nations or peoples”). Kymlicka itt nyilvánvalóan olyan államra gondolt, amely — mint Kis János fogalmazott (Kis, 2002, 34–48.) — „államalkotó társként ismeri el” a korábban kisebbségi csoportnak nevezett népeket, sőt, „biztosítja számukra a gyarapodásukhoz szükséges jogokat és erőforrásokat.”

[47] Smith, 1995, 20–21. Az etnikai újjászületésről lásd még Smith, 1981, Smith, 1986 (magyarul részlete: Smith, 2004, 204–229.) és Connor, 1994.

az „etnikumban való gondolkodásnak” *eltérő célokat* tulajdonított.^[48] Ha a katalán politikai elit 2017 őszére beérett törekvéseit vesszük, ebben tévedett.

A két tényező – az államok megváltozott politikai jellemzői és szerkezete, valamint az etnonacionalista mozgalmak sikerei – hatására a többnemzetű nemzetállamra gondolva többen *polietnikus nemzetállamról* beszéltek,^[49] tekintettel arra, hogy a szóban forgó államok a fenti értelemben vett polietnikus nemzetpolitikát folytattak. A „többnemzetű” és a „polietnikus” nemzetállam kifejezéseket hol egymás szinonimájaként használták, hol kisebb különbségeket állapítottak meg közöttük, olykor ugyanazon műben is, aszerint, hogy mit gondoltak a nemzet és az etnikum viszonyáról. WillKymlica az egyik helyen így fogalmazott: a szakirodalomban „a nemzetállam (*nationstate*) és a polietnikus (*polyethnic*) vagy többnemzetű állam (*multinational state*) közötti különbséget alig elemzik”; egy másik helyen pedig így: „az amerikai politikai gondolkodók az Egyesült Államokat inkább *polietnikus* nemzetállamnak tekintik, semmint valódi *többnemzetű* államnak”.^[50] Ő maga a generációk óta egy adott állam területén élő nemzetiségek vagy kisebbségek esetén rendszerint a *többnemzetű* (multinacionális), a sajátos etnokulturális identitással rendelkező bevándorlók esetén pedig a *polietnikus* nemzetállam kifejezést használta, ez a szigorú terminológia azonban nem vált általánossá. A *polietnikus* nemzetállam fogalma mindazonáltal – a fent vázolt tartalommal – viszonylag széles körben elterjedt.

A fogalmak tobzódása kiterjedt a *polietnikus* és *multietnikus* nemzetállam szinonimaként való használatára is, mind a külföldi, mind a hazai szakirodalomban.^[51] Ez a szóhasználat tartalmi elemekre tekintettel nem kifogásolható, bár az utóbbival képzett nemzetállam-fogalom mintha nem közvetítené azokat a politikai újdonságokat, amelyeket a II. világháború utáni nyugat-európai politika változása kapcsán fent említettem, s így nem érzékelteti a homogenizáló nemzetállam tudatos visszaszorítására irányuló szándékot. Az viszont igaz, hogy közép- és kelet-európai vonatkozásban – ahol a polietnikus politikát folytató nemzetállam (egy-két kivétellel) nem váltotta fel az egy nemzet érdekét szolgáló, vagy azt kikovácsoló homogenizációs nemzetállamot, s ahol az államok 1945 után is, sőt valamilyen mértékben 1990 után is kitartottak a homogernizációs politika mellett – mindkettő ugyanolyan különösen cseng.^[52]

[48] Hobsbawm, 1993, 20.

[49] A magyar nyelvű szakirodalomban a „polietnikus nemzetállam” fogalmát viszonylag kevesen használják, bár kezd meghonosodni; lásd például Romsics, 1998, 372–376. elsősorban a polietnikus nemzetiségpolitika kontextusában, valamint Kis, 2002, 34–48. Ez a kifejezés azért és annyiban több a „többnemzetiségű nemzetállam” vagy „soknemzetiségű nemzetállam” terminusoknál, mert arra is utal, hogy az állam kifejezetten fenn kívánja tartani az állam alapjául szolgáló társadalom sokszínűségét.

[50] Kymlicka, 2010³, 255. és 260. E megközelítés alapján nem kizárt egy olyan terminológia, amelyben a *többnemzeti* államot államalkotó minőségű társnemzetek alkotják, míg a *polietnikus* nemzetektől függetlenül konstituálják ugyan, de az számos népet és etnikumot elismer.

[51] Külföldi példaként lásd Ashmore – Jussim – Wilder, 2001, különösen 101–124., Lie, 2001, különösen 83–84. stb. Egy hazai példa: „a nemzetállami rend szempontjából a »polietnikus állam« ugyanolyan, mint a »multietnikus állam«” — fogalmazott Kymlicka elmélete kapcsán Kis János; vö. Kis, 2002, 34–48.

[52] Lásd például Szarka, 2016. E mű címének e különös csengését az okozza, hogy a szerző két

Az igazi kérdés azonban nem az, hogy a *poli* (több, sok) vagy a *multi* (sok) előtagot használjuk-e a XX. század második felében átalakult nemzetállamra, hanem az, hogy a nemzetállamhoz kötött szóhasználatban mit jelent az *etnikumra* történő utalás? Ha a nemzetállamot nemzetek és nemzetiségek alkotják, akkor mit alkotnak az etnikumok? Milyen nemzetállam az, ami etnikumokat jelenít meg, képvisel és szolgál? S egyáltalában, a nemzetekhez képest mik az etnikumok?

Az *ethnos* (eredetileg: törzs) mai fogalmában két tényező hangsúlyozódik: egy valódi vagy feltételezett közös származás gondolata, valamint az ennek alapján való összetartozás tudata, a közös identitásig elmenően. A társadalomantropológia az előbbit tartja fontosabbnak, a kulturális antropológia és az etnometodológia a másodikat. A nacionalizmus-elméletek, ha valamihez, inkább az utóbbihoz csatlakoznak, de az előbbit sem kerülhetik meg. Mivel azonban egyszer, a XX. század első felében már megégették magukat azzal, hogy közel sodródtak a biológiai tényezőket hangsúlyozó fajelméletekhez, érthető és helyes, hogy e tekintetben óvatosabban járnak el.

A kérdés klasszikusa, Fredrik Barth norvég társadalomantropológus szerint az *etnikai csoport* olyan csoport, amely (a) biológiailag továbbörökíti magát, (b) osztozik bizonyos kulturális értékekben, (c) sajátos kommunikációs és interakciós formákat alkot, s amelynek (d) tagjai mind önmaga, mind mások számára meghatározott kategóriák – társadalmilag differenciált kulturális jegyek – alapján azonosíthatók.^[53] Ennek és az ezt számos ponton kiegészítő-konkretizáló elemzéseknek az alapján akár azt is mondhatnánk, hogy az etnikumok az emberi rasszoknak, ideértve azok alfajainak, az ún. nagyraszok alcsoportjainak és keveredéseinek társadalmi értelemben vett folyamányai. A másik oldalon, a kultúrantropológia felé hajló nacionalizmus-elméletek terén az etnikum származás-eleme másodlagossá válik, s inkább a közös identitás hangsúlyozódik. Anthony D. Smith szerint például az *etnikai közösség* (*ethnie*) jellemzője a közös név, a közös ősök mítosza, a közösen osztott történeti emlékek, a közös kultúra valamilyen eleme, egy sajátos haza (otthon) eszméje, valamint bizonyos fokú szolidaritás a teljes népesség jelentős csoportjaiban.^[54] Ennek alapján az etnikumok olyan közösségek, akiknek a közös származáson és/vagy annak tudatán kívül szüksége van közös kultú-

- homogenizációs politikát folytató állam szövetségét (Csehszlovákia) nevezi multietnikusnak. Nincs itt hely arra, hogy részletesen bemutassam a homogenizációs nemzetpolitika melletti 1945 és 1990 utáni kitaratást Közép- és Kelet-Európa egyes államaiban, de jelzésszerűen utalok két körülményre. Románia saját alkotmánya szerint „szuverén és független, egységes és oszthatatlan nemzetállam”, ahol „a nemzeti szuverenitás a román nép sajátja”, s az „állam alapja a román nép egysége”; lásd az 1991. évi alkotmány 2003. évi módosítás szerinti 1. § (1) bek., 2. § (1) bek. és 4. § (1) bek. szövegét. Ez az alkotmány több helyen „román államként” határozza meg Romániát; például 3. § (4) bek. Szlovákia 1992. évi alkotmányának preambuluma szerint „Szlovákia nemzetállam”. Érdemes ezzel szemben utalni arra is, hogy a Cseh Köztársaság alkotmánya egy államról, de „három országról” — Csehországról, Morvaországról és Sziléziáról — beszél.

[53] Barth, 1998, 10–11.

[54] Smith, 1993, 21.

rára és történelemre is; például trójai háborúkra, Tell Vilmosokra és így tovább.^[55] Az etnikumok így nem az emberi rasszok folyamányai, hanem „népek” a nemzetek előszobájában, akik vagy azért vannak ott, mert nem jutottak tovább a szalonba, vagy azért, mert visszamentek onnan, vagy mert nem tudtak tájékozódni és eltévedtek. (Ezt a jellemzőjüket aknázza ki az elmélet kritikája, miszerint az „etnikum” pusztán a nép fogalma körüli „ködösítés”.^[56]) A bonyolultabb folyamatok megértéséhez mindkét megközelítésre szükség van, bár kétségtelen, hogy a mérleg nyelve hol erre, hol arra billen. Ha például arra keresünk választ, hogy az asztúriaiak, az aragóniaiak és az andalúzek miért olvadtak fel minden további nélkül a kasztíliai spanyol világban, és hogy miért érezhető még ma is a katalánok és a baszkok különállása, akkor azt e kétfókuszú megközelítéssel jól meg tudjuk magyarázni: az előbbieket ugyanis a biológiai leszármazás terén közelebbi, míg az utóbbiak távolabbi kapcsolatban állnak a kasztíliaiakkal.

A multi-, illetve polietnikus nemzetállam közegében az *etnikum* az előbbi – a valós vagy vélt származás-közösségtől a kulturális közösségig terjedő – skála valamely pontján álló, közösséggé formálódó, azonosítható *nép csoportot* jelent. Közösséggé szerveződésük jellegzetes erőterekben, vagy szervező erők körül zajlik, ami lényegi különbséget is teremt közöttük.

Az egyik ilyen erőter, aminek hatása elsősorban az európai etnikumok esetén mutatható ki, a *nemzet*, pontosabban az ahhoz való viszony. Vagyis az etnikumok az *európai nemzetfejlődés* folyamatában értelmezhető népcsoportok, akik vagy feloldódtak egy modern nemzetben (a fenti példánknál maradván az andalúzek, aragóniaiak, kasztíliaiak, de mondhatnánk bretonokat, gascogne-iakat és provanszátokat és így tovább), vagy beléptek ugyan a nemzetvé válás „előszobájába”, de valamilyen ok miatt onnan nem jutottak tovább (baszkok, katalánok, vagy korzikaiak). Az is lehet, hogy ebben valamilyen speciális történelmi tényező játszott szerepet (walesiek, vallonok, quebeciek), vagy tovább is léptek (például skótok), de egy hosszútávra szóló történelmi döntés nyomán később ezt másként élik meg, mint eredetileg. Ezek az etnikumok^[57] a nemzethez és a hagyományos európai nemzetállamokhoz viszonyítva értelmezik saját helyzetüket.

A népcsoportok közösséggé szerveződésének másik erőtere a *vallás*. Ennek elsősorban az Európán kívüli – ázsiai, afrikai, dél-amerikai és óceániai – népek esetén van jelentősége. Az etnikumok száma a világ e területein több ezerre tehető. Sokféleségük pusztán néhányuk felemlítésével is érzékeltethető: olyan népek ezek,

[55] *Uo.*, 22.

[56] Vö. Böttger, 2014.

[57] Itt szándékosan csak nyugat-európai példákat hoztam. A közép- és kelet-európai fejlődés során kialakult – nemzetvé váló vagy nem váló, egy nemzetbe beleerőltetett, vagy abból kiolvadt – etnikumok jellegzetes példáit (szlovénok, tótok, ruszinok, fehér oroszok, moldávok, bosnyákok, bunyevácok és így tovább) itt csak megemlítem, de nem tárgyalom, hogy elemzésük ne vegye el a figyelmet a fő kérdésektől. Ugyanígy: a nemzetállami fejlődés előtt „eltűnt”, más népekben felolvadt népcsoportokat (vendeket, jászokat és kunokat, varégokat, csuvasokat, cseremiszeket és így tovább), valamint az államfejlődés szempontjából speciális állású romákat ugyancsak futólag említem, hogy a fő kérdésekre irányíthassam a figyelmet.

mint a pastuk és oszétok, hinduk, bengáliak, szikhek és tamilok, gudzsarátiaiak, kasmíriak, rohingják, beludzsok, irániak, törökök, kurdok, hanok, hujok, tibetiek, csuangák, mandzsuk, maorik, a szamoaiak, filippínók, arabok, berberek, bantuk, eritreaiak, pigmeusok, tuaregek, moszik, hutuk és tuszik és így tovább. Minden nagyobb országban több száz etnikum él, sokszor olyanok is, akik közül milliók más államok területére vetődtek. Vannak közöttük az európai nemzetekre (például kurdok) emlékeztető, vagy már-már ahhoz hasonlóvá vált közösségek (törökök, hanok), s olyanok is, akik megfelelő feltételek mellett ilyenén alakulhatnának; többségük azonban történelmileg viszonylag képlékeny származási- és kulturális közösség, amit a már kialakult nemzetközi rendszerben a vallásuk sorol az államfejlődési koordinátarendszer valamely politikailag is értelmezhető pontjára. Aki például a „kétezer éves buddhista királyságban”, az egykori Burmában (a mai Mianmarban) nem théraváda-buddhista, „az nem lehet burmai”, mondják manapság a muzulmán rohingjáknak (rakinoknak), akiket el is üldöznek onnan. Milliós exodusukat látva néhány publicista „buddhista nacionalizmust” emleget, ami azért meglepő, mert figyelmen kívül hagyja, hogy a „nemzet”, a „nacionalizmus” vagy a „nemzetállam” szavakkal ebben a történelmi-társadalmi kontextusban körülbelül olyan hatást vált ki, mintha aranygombos klubzakót vagy nyári blézert adna a *londzsit* (férfiak és nők által egyaránt hordott végtelenített szoknyát) viselő *bamáro*kra. Szerencsénkre itt nem az etnikum és az állam problémáit kell áttekintenünk,^[58] hanem „csak” az etnikum és a nemzetállam viszonyát. Ez utóbbi kontextusban pedig – a nacionalizmus-szakirodalom egy részében az utóbbi időben elterjedt zsargontól^[59] – a szóban forgó etnikumok többnyire akkor bukkanak fel, amikor migránsként, bevándorlóként vagy menekültként a nyugati társadalmak polietnikus politikát folytató nemzetállamaiban telepednek le. Mivel azonban a bevándorlás következtében ezen államok, vagy legalábbis egy részük az elmúlt évtizedekben multikulturális politikára tért át, ez a nemzetállam szempont-

[58] Az előbbi példánál maradva Burmát — melyek népessége (a 7%-nyi keresztény *karen*, a 3–4%-nyi muzulmán *rohingja* és a 10%-nyi *thai*okkal rokon *san* lakosság mellett) mintegy kb. 70%-a buddhista *bamár* — *etnikai állammak mondhatjuk, s nem európai értelemben nemzetállammak. Az így értelmezett (államalkotó) etnikum és az európai (államalkotó) nemzet közötti különbség egyik leglényegesebb eleme a két közösségnek a valláshoz, s ennek közvetítésével az állammak a valláshoz való viszonya. A „nemzet” és az „állam” összekapcsolódásának rövid szakirodalmi összefoglalásaként lásd: Arday, 2016.*

[59] A nacionalizmus-szakirodalom egy része az utóbbi két-három évtizedben az *etnikumokat* globális szinten *nemzetként* kezeli. A régebbi szakirodalomban lásd például Kößler – Schiel, 1995, 1–23. Ugyanebben a kötetben a nemzet-építés etnikum-csinálás lesz; vö. Dittrich – Lentz, 1995, 24–44. Az újabb szakirodalomból lásd Breuilly, 2013, különösen 220–339. Az európai fül számára azonban — az etnonacionalizmus dominánssá válása ellenére is — különösen cseng, ha az „arab népek nacionalizmusáról” beszélnek (ugyanott, 435–452.) vagy ha „dél-ázsiai és délkelet-ázsiai nemzetépítést” tárgyalják (ugyanott, 472–535.). Hasonló problémákkal néz szembe a hazai szakirodalomban Balogh, Rošoványi, Búr és Anderle, 2002 is. Azt a problémát, hogy a világ különböző régióiban *nemzetállam-e az etnikumok által alkotott állam, vagy nem is exponálják* (ugyanott, 159–288. és 407–542.), vagy felvetik, például fejzetek-címként, de nem válaszolják meg (ugyanott, 321–337). Mindez nem vonatkozik a Rošoványi Zsolt által írottakra, aki meglehetősen elegánsan kezeli és meggyőző módon meg is oldja a problémát (ugyanott 102–118. és 155.), amikor „az iszlám világ” nemzetállamait *területi államoknak* mondja, s a *modern* állam fogalomrendszerében elemzi (lásd különösen 102–103.).

jából számos kérdés újragondolását igényli. A fő kérdés az, s az alábbiakban ennek megválaszolása felé fordulok, hogy *nemzetállam*-e még a multikulturális politikát folytató állam? Azért, hogy alább egyértelműbb legyek, a válasz egy részét már itt megelőlegezem: sokan attól tartottak, hogy a nemzetállami fejlődésre nézve a globalizáció és a nemzetközi integrációk felől, vagyis *kívülről* leselkedik a legnagyobb veszély.^[60] Az elmúlt évtizedekben kiderült azonban, hogy ugyanilyen, már ha nem komolyabb az a veszély, ami a nemzetállamot belülről fenyegeti: a multikulturalizmus ugyanis az állam „mögötti” társadalom nemzeti jellegét alakítja át.

V. A POLI- ÉS MULTIETNIKUS NEMZETÁLLAM A MULTIKULTURALIZMUS IDEJÉN

A multikulturalizmus híresen definiálatlan és definiálhatatlan fogalom.^[61] Ez annak következtében van így, hogy egyszerre utal a *tények* és az *értékek* (*normák*) bizonyos, bár pontosan nem meghatározott körére, s néhány országban egyszerre *valóság* és *ideológia*.^[62] E kettősség egyik látványos folyamánya, hogy a politikusok nem tudnak ellenállni a jelenét és jövőjét illető radikális kijelentések csábításának, amelyeket aztán „finomítaniuk” kell. A „multikulturális társadalom létrehozására irányuló kísérletek kudarcot vallottak” – állította Angela Merkel 2010-ben, amire David Cameron 2011-ben azzal kontrázott rá, hogy „a multikulturalizmus megbukott”. A Nyugatra történő bevándorlás azóta minden addigi mértéket meghaladott, s a nyugati társadalmak (egy-egy megtorpanás ellenére is)^[63] minden korábbi meghaladó mértékben multikulturálisabbá váltak. Az ún. multikulturalizmus-indexek^[64] legalábbis ezt mutatják. A multikulturalizmus Nyugaton nem csak demográfiai tény vagy a mindennapokban (például kulináris és fogyasztói értelemben)^[65] megtapasztalható élmény, hanem a társadalom politikai rendjének része.

Politikai értelemben elsősorban nem intézményeket, hanem bizonyos politikákat (*policies*) jelent. Azokban az országokban van jelen, ahol valamely területen kedvező lépéseket tesznek a bevándorlók és más, alább jelzett csoportok egyenjogúsítása és elfogadása terén. Valamilyen módon és mértékben (*a*) elismerik a

[60] Lásd például Osterhammel, 2013, 694–711.

[61] „A »multikulturális« és a »multikulturalizmus« kifejezéseknek „nincs egyértelmű és rögzített jelentése. Pusztán annak a ténynek a rögzítésére használhatók, hogy minden kortárs társadalmat, de legalábbis minden kortárs liberális demokráciát a különböző kulturális csoportok pluralitása jellemez, s e kulturális pluralizmus mindaddig létezni fog, ameddig ésszerűen előre láthatjuk a dolgokat” Miller, 1995, 130. A fogalom vitatott voltáról lásd Yildiz, 2008 és Egedy, 2001, 53–70. és Egedy, 2016, 73–86.

[62] Feischmidt, 1997, 8–9. A multikulturalizmus elsősorban Kanadában és Ausztráliában hivatalos ideológia, illetőleg — a *multi-racialnation* (több rasszból álló nemzet) és az *Einwanderungsland* (bevándorlóország) fogalmak révén — Nagy-Britanniában és Németországban része annak. Ideológiai elemeiről lásd Weterly, 2017, 325–360.

[63] Banting-Kymlicka, 2013, 577–598.

[64] A multikulturalizmus-indexről lásd Tolley, 2011.

[65] A fogyasztói élményként megélt multikulturalitás ugyanolyan bonyolult problémákat vetethet fel, mint a politikai rend részeként elgondolt. Lásd erről Fish, 1998, 4. 378–395.

törvényhozás és a közigazgatás terén, (b) az iskolai oktatásban, főleg az ún. kultúra-közvetítés kapcsán, (c) szerepet kap az etnikumoknak a közmédiában való reprezentációját illetően, (d) erre tekintettel mentesítenek bizonyos csoportokat a vallási alapú ruhaviselés általános szabályai alóli, (e) megkönnyítik a kettős állampolgárság elvi elfogadását, (f) támogatják az etnikai szervezetek kulturális tevékenységét, (g) az érintett csoportok számára biztosítják a kétnyelvű oktatás lehetőségét vagy támogatják anyanyelvi oktatásukat, végül (h) a hátrányos helyzetű bevándorlókat pozitívan diszkriminálják.^[66] Ha valamely államban mind a nyolc területen lépéseket tesznek, akkor az a leginkább multikulturális (indexe 8), ha csak egyen, az a legkevésbé ilyen (indexe 1), de több elemző szerint még ez az állam is multikulturálisnak tekinthető.

Ezen az alapon 2010-ben multikulturális országnak volt tekinthető Ausztrália (8), Kanada és Belgium (7.5), Svédország (7), Finnország, Új-Zéland (6), az Egyesült Királyság (5.5), Írország (4), Norvégia, Spanyolország, Portugália (3.5), az Amerikai Egyesült Államok (3), Németország, Görögország (2.5) Franciaország, Hollandia (2), Ausztria, Olaszország (1.5) és Svájc (1).^[67] Mint minden mérés, a mérőeszköz mértékei és megbízhatósága okán természetesen ez is vitatható, s az egyes országok indexeit illetően is lehetnek ellenvetéseink, de a multikulturalizmus-index összességében jelzi a nyugati társadalmak befogadó és elismerő jellegét.

Politikai értelemben a multikulturalizmus a pluralizmus örököse, de távolról sem annak folytatása. Lényegében *identitáspolitika*, melynek célja, hogy bizonyos közösségek tagjai, pusztán a csoporthoz való tartozás miatt jogosan követelhesék kulturális és vallási önazonosságuk tiszteletét. Erre tekintettel nevezik a „különbözőségek politikájának” is. Eredetileg a nyugati társadalmakba történő bevándorlással összefüggésben alakult ki,^[68] így elsődleges alanyai a fentebbi értelemben vett *bevándorló etnikumok*, de országonként változó mértékben és jelleggel kiterjesztették a domináns kultúrában korábban elhanyagolt, elnyomott vagy megsértett *más csoportokra* is. Leglátványosabban a nőkre és a szexuális kisebbségekre (például a homoszexuálisokra), de több helyütt az adott állam létrejötte előtt ott élt bennszülött (*indigenous*) és őshonos (*aboriginal*) lakosság leszármazottaira is. Az európai társadalmakban bevándorlók esetén az elismerés alapja a vallásszabadság, ami Amerikában az állam-egyház viszony helyi jellege miatt nem annyira hangsúlyos. Erre tekintettel Európában az általa felvetett problémák (mivel a bevándorlók többsége muzulmán vallású) olykor a muszlim-keresztény konfliktus fénytörésében jelennek meg.

[66] Vö. Kymlicka, 2012, 7.

[67] Forrás Tolley, 2011. (Zárójelben az egyes országok indexei.)

[68] Az, hogy a multikulturalizmus Európában a bevándorlással összefüggésben vetődik fel (vö. Ariëns - Richter - Sicking, 2013), nem egyedi, sőt ez a jellegzetes. Nem mindegy azonban, hogy milyen bevándorlásról beszélünk: az Egyesült Államokban így az „olvasztótégely-politika” lezárulása utáni, Ausztráliában pedig az európai kultúrát exportáló első hullám, vagyis a „fehér Ausztrália” megteremtése utáni ázsiai bevándorlás tárta ki az ajtókat a multikulturalizmus előtt.

Az állam jellegét illetően a multikulturalizmus a *homogenizáló nemzetállam visszaszorításának utolsó stádiuma*, amikor is az állam lényegében elveszíti nemzetileg domináns karakterét, s (mivel a domináns karaktert két évszázadon át elsősorban a nemzet adta) bizonyos értelemben nemzeti jellegét is. Jól kifejezi ezt egy ausztrál állami szerv által kiadott 1982-es „tájékoztató füzet”, ami részben az újonnan érkezettek, részben a régi állampolgárokat világosította fel az ausztrál társadalom jellegéről. Eszerint „a multikulturalizmus... nem a kisebbségi etnikai csoportoknak nyújtott sajátos szolgáltatás”, hanem „az ausztrál társadalom szemléletmódja, amely a kulturális sokszínűség tudatával való együttélést von maga után. Elfogadjuk különbségeinket és értékeljük az életmódok sokszínűségét, s nem várjuk el, hogy mindenki egy egységesített minta szerint éljen. A multikulturalizmus mindenekelőtt annak elismerését kívánja tőlünk, hogy mindannyian anélkül is »valódi ausztrálok« lehetünk, hogy szükségszerűen »tipikus ausztrálok« lennénk.”^[69]

A brossúra optimista jövőképe mögül még csak fel sem sejlének azok a problémák, amelyek az európai nagyvárosok multikulturális közegében 2–3 évtizeddel később ugyanezen politika alapján felvetődtek. E problémák – például a „párhuzamos társadalmak”, sőt „etnikai zárványok” kialakulása, a Brüsszel vagy London külvárosaiban működő, muzulmán jogot érvényesítő *saaria*-bíróóságok, stb. – láttán még ma is, vagy ma már megint sokan összekapcsolják a „valódi” és a „tipikus” angolról vagy franciáról stb. alkotott képet, s úgy gondolják, hogy van „echte” német, „really” brit, „vrai” francia és így tovább. E különbség oka részben az, hogy Ausztráliába javarészt a kelet-ázsiai hitrendszerek (konfucianizmus, sintoizmus, taoizmus) képviselői, valamint az ún. indiai vallások (buddhizmus, hinduizmus stb.) hívei áramlottak be, míg Európába az iszlám hívei. Az a kép, amit az iszlám az állam és egyház viszonyát, valamint a társadalom privát szféráját illetően táplál, lényegesen különbözik attól, amit e tekintetben a kereszténység az évszázadok folyamán kialakított, s attól is, ahogy ehhez az ázsiai vallások viszonyulnak.

A multikulturalizmus irányába orientálódó államok egyik nagy kérdése a bevándorlók *integrálásának* módja. Azokban az országokban, amelyek nélkülözték az erős és határozott domináns kultúrát (mint például Kanada), vagy amelyek bizonytalanok voltak a sajátjukban (mint például az ausztrálok az „angol, fehér Ausztrália” elképzeléssel), a multikulturalizmus ígéretesebbnek tűnhetett, mint az asszimiláció. Nem véletlen, hogy az *asszimilációra* való felhívás az Egyesült Államokban volt a lehangosabb, ahol másfél évszázadnyi „olvasztótégléy-politika” során megformálódott egy „amerikai nemzet”. Samuel P. Huntington a ma már klasszikusnak mondható munkájában, a „Nyugat kulturális öngyilkossága” összefüggésében ezt így foglalta össze: „A bevándorlás az emberi tőke és a friss lendület potenciális forrása lehet, ez viszont két dolgot feltételez: először is a befogadó ország rátermett, képzett, tetterős emberek előtt nyitja meg a kapuit – olyanok előtt, akiknek tehetségére és szaktudására az adott országban

[69] [n. n.], 1982, idézi Stratton – Ang, 2013, 145.

szükség van; másodsor pedig igen lényeges, hogy az emigránsok és gyermekeik asszimilálódjanak az ország kultúrájához és általában a Nyugathoz. Az Egyesült Államok számára valószínűleg az első, míg az európai országok számára a második feltétel teljesítése okoz gondot.”^[70] A helyzetelemzést kritika egészítette ki: az 1990-es években az Egyesült Államok vezető politikusai – hangsúlyozta Huntington – nemcsak engedték, hanem egyenesen szorgalmazták a sokszínűséget az egységgel szemben... Az amerikai multikulturalisták... fő célként nem egy másik civilizációval való azonosulást tűzték ki, hanem egy sok civilizációt képviselő ország megteremtését. Ez valójában azt jelenti, hogy az ország lényegében egyetlen civilizációhoz sem tartozik, s hiányzik belőle a kulturális kohézió. A történelem bebizonyította, hogy az ilyen típusú országok hosszú távon nem képesek koherenciájukat megőrizni.”^[71] Vagyis miközben a multikulturalizmus – az amerikai nemzeti mottó (*e pluribus unum*: a sokból egy, sokaságból egység) nyelvén fogalmazva – a *pluribusra* helyezte a hangsúlyt, megfeledezett arról, hogy az egység csak a kulturális összetartozás erős szálai révén teremthető meg. Ami azt is jelenti, hogy a politikai integráció *kulturális kohézió* kérdése is, ami részben a vallás, részben a nemzeti érzés révén lehetséges.^[72]

Ne gondoljuk azonban, hogy a fentiek csak konzervatív álláspontokról fogalmazhatók meg. Bizonyos értelemben ugyanis – már amennyiben a tényekről, s nem azok értékeléséről van szó – egybevág ezzel Jürgen Habermas helyzetértékelése is. Az államokat szerinte ma kívülről a globalizáció nyomja, belülről pedig a multikulturalizmus feszíti. Ennek következtében nem képesek teljesíteni hagyományos funkcióikat (például a környezeti károk vagy a nemzetközi népességmozgás következményeinek mérséklését), szuverenitásuk határai elmosódnak, a nemzeti közösségek kohéziós ereje meggyengül, a nemzetállamok demokratikus legitimitációja – többek között a jóléti államok alapjainak megrendülése miatt – erőtlenné válik. Minderre tekintettel a területileg szuverén nemzetállamok korszaka befejeződött, s – mint Habermas mondja – egy *posztnacionális konstelláció* alakult ki.^[73] Egy posztnacionális konstellációban pedig – tehetjük hozzá – nem léteznek nemzetállamok. Azt, hogy milyenek léteznek, ma még senki nem tudja megmon-

[70] Huntington, 2015, 524–527.

[71] *Uo.*

[72] „A Nyugat kultúráját a nyugati társadalmakon belüli csoportok is veszélyeztetik. Ilyen veszélyforrást jelentenek azok a más civilizációkból érkező bevándorlók, akik az asszimilációt elutasítva továbbra is az anyaország értékeit, szokásait és kultúráját képviselik és hirdetik. Ez a jelenség különösen az Európában élő muzulmánokra jellemző, akik egyébként nem számítanak túl nagy közösségnek. Hasonló ám kevésbé erőteljes folyamat játszódik le az Egyesült Államokban élő, nagy lélekszámú hispán kisebbség körében. Amennyiben a spanyol ajkú kisebbség asszimilációja nem következik be, az Egyesült Államok egyensúlya megbillen – az országot belső viszályok s a megosztottság veszélye fenyegetheti. Európában a nyugati kultúrát ugyanígy megrendítheti, ha központi összetartó eleme, a kereszténység meggyengül.” (Vö. Huntington, 2015, 529.)

[73] Habermas, 2006, 56–102. A „posztnemzeti” értelmezéséhez – a posztnacionalizmus vonatkozásában – lásd még Kymlicka, 2007, 63–92. Az álláspont publicisztikai következményeként lásd Botos, 2017; Béndek, 2017; Baranyi, 2010.

dani, ezért sokan – mint más területen is – azt a kissé fantáziátlan megoldást választják, hogy a nemzetállami korszak utáni államot „posztnemzeti állammak” nevezik el. A gyakorlati politikában, ahol a szavak szavazatokká, befolyássá, s így hatalommá alakulnak, ezt kevesen merik kimondani, bár erre is van példa. Nem véletlenül ott, ahol a multikulturalizmus előrehaladott állapotban van. Kanada jelenlegi miniszterelnöke, Justin Trudeau például azt hangsúlyozta, hogy Kanada egy újfajta állammá válik, amit „nem az európai történelem alapján kell meghatározni, hanem a világ minden részéről származó identitások alapján”. „A határozott nyelvi, vallási vagy kulturális nemzeti önazonossággal bíró országok – mondta egy interjúban – könnyen arra hajlanak, hogy hatékonyan integrálják a különböző háttérrel rendelkező embereket. Franciaországban még mindig van tipikus és nem tipikus állampolgár. Kanadának nem ez a dinamikája... Kanadában nincs lényegi identitás (*cor eidenty*), nincs főirány. Közösen osztott értékek vannak – nyitottság, tisztelet, együttérés, hajlandóság a kemény munkára, rendelkezésre állás egymás számára, az egyenlőség és az igazságosság keresése. Ezek azok a jellemzők, amelyek a világ első *posztacionális államává* tesznek bennünket.”^[74] Az interjút készítő újságíró mindehhez – nagy bölcsességről és emberismeretről téve bizonyosságot – hozzátette: Trudeau mindezt „dinasztikus magabiztossággal kevert sajátos kanadai visszafogottsággal” úgy mondta, mint aki „láthatóan egy nagyon hosszú, bizonytalanságokkal teli útra indul”.

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy a homogén, pontosabban a homogenizáló nemzetállam a nyugati országokban az elmúlt hetven évben poli- és multi-etnikus politikát folytató állammá alakult. Ezen államok egy része az elmúlt három-négy évtizedben áttért a multikulturális társadalompolitikára. A multikulturalizmus képes arra, hogy felszámolja a társadalom hagyományos, nemzetre épülő kulturális kohézióját, s dinamikája szerint történelmi értelemben ebben az irányban fejlődik. Ezen az alapon azt kell mondanunk, hogy a multikulturális politikát folytató multi- vagy poli-etnikus állam esetében komoly esélye van annak, hogy megszűnik valamely nemzet állama lenni. Aki nem akarja az eljöveteletét, annak a történelmet kell megállítania.

IRODALOM

- Acton, Lord (1991): *Nacionalizmus*. In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. Szerk.: Ludassy Mária. Budapest, Atlantisz, 120-152.
- Anderson, Benedict (2006): *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L' Harmattan, Atelier Füzetek, (eredetileg: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso, 1983.)
- Arday Lajos (2016): *Nép, nemzet, állam, nemzetállam, nacionalizmus. Nemzetállamok és kisebbségek. Történelem és identitás Közép-Európában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

[74] Lawson, 2015.

- Arendt, Hannah (2008): Nemzetállam és demokrácia. In: *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Szerk. Balogh László Levente – Bíró-Kaszás Éva. Pozsony, Kalligram.
- Ariëns, Elke – Richter, Emanuel – Sicking, Manfred (szerk.) (2013): *Multikulturalität in Europa: Teilhabe in der Einwanderungsgesellschaft*. Transcript Verlag, Bielefeld.
- Ashmore, Richard D. – Jussim, Lee – Wilder, David (2001): *SocialIdentity, Intergroup Conflict, and Conflict Reduction*. Oxford, Oxford University Press.
- Balogh András – Rostoványi Zsolt – Búr Gábor – Anderle Ádám (2002): *Nemzet és nacionalizmus. Ázsia, Afrika, Latin-Amerika*. Budapest, Korona Kiadó.
- Banting, Keith – Kymlicka, Will (2013): Is there Really a Retreat from Multiculturalism Policy? New Evidence from the Multiculturalism Policy Index. In: *Comparative European Politics*. 11. évf. 2013/5. szám, 577–598.
- Baranyi Márton (2010): A nemzetállam a legjobb megoldás – Roger Scruton Budapesten. In: *Origo*, 2010. október 10. <http://www.origo.hu/kultura/20101010-interju-roger-scrutonnal-napjaink-egyik-legelismertebb-konzervativ-filozofusaval.html>
- Bárdi Nándor (1994): *Az Åland-szigetek önkormányzata*. Budapest, k. n. (Kisebbségi adattár, kézirat).
- Barth, Fredrik: Introduction (1998). In: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. (A kötet egy 1967-ben Bergenben tartott konferencia anyagát tartalmazza). Szerk.: Fredrik Barth. Prospect Heights, Waveland Press.
- Béndek Péter (2017): Nem valószínű, hogy 2040 körül lesznek még nemzetállamok. In: *Béndek Péter blogja*. 2017. szeptember 5.
- Bihari Mihály (2013): A nacionalizmus. In: *Politológia. A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó.
- Botos Botond (2017): A nemzetállam halott. In: *Átlátszó*, 2017. augusztus 30. <https://dotoho.atlatszo.hu/2017/08/30/a-nemzetallam-halott-avagy-a-macron-merkel-tandem-a-legjobb-dolog-europaban-a-konyvnyomtatasi-feltalalasa-ota/>
- Böttger, Christian (2014): *Ethnos: der Nebelum den Volksbegriff*. Beltheim-Schnellbach, Lindenbaum Verlag.
- Brubaker, Rogers (2006): *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L'Harmattan – Atelier.
- Brunner, Georg (1995): *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Connor Walker (1978): Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is...” *Ethnic and Racial Studies*, 1978. 1. szám, 377–400.
- Connor, Walker (1994): *Ethnonationalism. The questforunderstanding*. Princeton, N. J. Princeton University Press.
- Connor, Walker (1998): Nemzet, állam, nemzetállam. *Világosság*, 1998/8–9. szám, 645–646.
- Connor, Walker (2005): Nacionalizmus és politikai illegitimitás. *Magyar Kisebbség*. 2005/1–2. szám, 232–263.
- Demeter M. Attila (2006): Ethnosz és démosz. *Korunk*, 7. évf. 2006/4. szám, 9–17.
- Demeter M. Attila (2013): *Ethnosz és démosz*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár.
- Dittrich, Eckhart – Lentz, Asrid (1995): Die Fabrikation von Ethnizität. In: *Nationalstaat und Ethnizität*. 2. kiadás. Szerk. Kößler, Reinhart – Schiel, Tilman. Frankfurt am Main, IKO-Verlag für Interkulturelle Kommunikation.
- Egedy Gergely (2001): (Multi)-kultúra – konzervatív olvasatban. In: *Konzervativizmus az ezredfordulón*. Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 222–241.

- Egedy Gergely (2007): Gondolatok a nemzetről. A politikai és a kulturális megközelítés. In: *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Szerk.: Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán. Budapest, Gondolat.
- Egedy Gergely: Skócia (2015): népszavazás az identitásról. *Magyar Szemle*. Új folyam XXIV. 1-2. szám, 29–46.
- Egedy Gergely (2016a): A multikulturalizmus kihívása: értjük-e Európát? *Kommentár*, 2016/2. szám, 73–86.
- Egedy Gergely (2016b): Nagy-Britannia válaszüton: „kemény” vagy „puha” Brexit? *Magyar Szemle*, 25. évf. 2016/7-8. szám, 6–13.
- Feischmidt Margit (szerk.) (1997): *Multikulturalizmus*. Budapest, Osiris Kiadó-Láthatatlan Kollégium.
- Fichte, Johann Gottlieb (1995): Beszéd a német nemzethez. In: *Eszmék a politikában: A nacionalizmus*. Szerk.: Bretter Zoltán – Deák Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó.
- Fish, Stanley (1998): Butik-multikulturalizmus, avagy miért képtelenek a liberálisok a gyűlölet beszédéről gondolkodni. *Magyar Lettre International*, 31. 1998/4. szám; letölthető: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/fish.htm> (eredetileg: *Critical Inquiere* 23. évf. 1997/2 szám. 378–395.)
- Gángó Gábor (2003): *Mi a nemzet? A népek életéről és haláláról*. Előadás a Mindentudás Egyetemén (mindentudas.hu) 2003. március 17. Elérhető: <http://mindentudas.hu/>
- Georg Jellinek (1914): *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, Verlag von O. Häring.
- Goldmann, Kjell (2001): *Transforming the European Nation-State. Dynamics of Internationalization*. Thousand Oaks, Sage.
- Guéhenno, Jean-Marie (1995): *The End of nation-State*. (Transl.: Victoria Elliott.) Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Guibernau, Monserrat (2013): *Nations without States. Political Communities in a Global Age*. New York, John Wiley & Sons.
- Habermas, Jürgen (2006): A poszt-nemzeti állapot és a demokrácia jövője. In: *A poszt-nemzeti állapot. Politikai esszék*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – ZSKF, Varietas Europae.
- Halász Iván (2004): Tiroi – Egy tartomány szerepe az osztrák „határontúli” politikában. *Pro Minoritate*, 2004/2–3. szám, 36–59.
- Hasse, Ernst (1905): *Das deutsche Reich als Nationalstaat* [a *Deutsche Politik* részeként: a *Heimatpolitik* c. kötetben, 1. füzet]. München, J. F. Lehmann.
- Heller, Hermann (1928): Politische Demokratie und soziale Homogenität. In: *Probleme der Demokratie. Politische Wissenschaft. Schriftenreihe der Deutschen Hochschule für Politik in Berlin und des Instituts für Auswärtige Politik in Hamburg. Heft 5.*, Berlin-Grunewald, Dr. Walther Rotschild, 35–47.
- Hirst, Paul – Thompson, Grahame – Bromley, Simon (2009): *Globalization in Question. The International Economy and the Possibilities of Governance*. 3. átd. kiadás. Polity Press.
- Hobsbawm, Eric J. (1993): Etnikai identitás és nacionalizmus *Világosság*. 1993/4. szám, 19–28.
- Huntington, Samuel P. (2015): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakítása*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Jászi Oszkár (1912): *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, Grill.
- Kamusella, Tomasz: Language in Central Europe's History and Politics: From the Rule of Cuius regio, eius religio to the National principle of Cuius regio, eius lingua? *Journal of Globalization Studies* 2. évf. 2011/1. szám, 41–57.

- Kautz Gyula (1862): *Politika vagy országásattan*. Pest, Heckenast.
- Keating, Michael (1996): *Nations against the State*. London, Macmillan.
- Keating, Michael (2002): Plurinational Democracy in a Post-Sovereign Order. *Queen's Papers on Europeanisation* [Belfast] 2002, 1–23.
- Keating, Michael (2004): *Plurinational Democracy. Stateless Nations in a Post-Sovereignty Era*. Oxford, Oxford University Press.
- Kedourie, Elie (1960): *Nationalism*. London, Hutchinson.
- Kersbergen, Kees van (szerk.) (1999): *Expansion and Fragmentation. Internationalization, Political Change and the Transformation of the Nation State*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Kis János (2002): A kisebbségi kérdés az új világrendben. *Beszélő*, 7. évf. 2002/4. szám, 34–48.
- Kößler, Reinhart – Schiel, Tilman (1995): Nationalstaaten und Grundlagenethnischer Identität. In: *Nationalstaat und Ethnizität*. 2. kiadás. Szerk. Kößler, Reinhart – Schiel, Tilman. Frankfurt am Main, IKO-Verlag für Interkulturelle Kommunikation.
- Kymlicka, Will (1997): *States, Nations, and Cultures*. Assen, Van Gorcum.
- Kymlicka, Will (2007): Nacionalizmus, transznacionalizmus és posztacionalizmus. *Replika*, 2007. 59. szám, 63–92.
- Kymlicka, Will (2010): Ethnicity and Liberalism in the USA. *The Ethnicity Reader. Nationalism, Multiculturalism and Migration*. Szerk.: Guibernau, Monserrat – Rex, John. Cambridge, MA, Polity, 2. kiadás, 255–271.
- Kymlicka, Will (2012): *Multiculturalism. Success, Failure, and the Future*. Migration Policy Institute Europe.
- Kymlicka, Will (1997): *States, Nations, and Cultures*. Assen, Van Gorcum.
- Lawson, Guy (2015): Trudeau's Canada, Again. *The New York Times Magazine*, 2015. december 8. Lásd: <https://www.nytimes.com/2015/12/13/magazine/trudeaus-canada-again.html>
- Lie, John (2001): *Multiethnic Japan*. Cambridge, Mass, Harvard University Press.
- Lijphart, Arendt (1977): *Democracy in Plural Society. A Comparative Exploration*. New Haven, Yale University Press.
- Lijphart, Arnedt (1984): *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries*. New Haven, Yale University Press.
- Linz, Juan J. (2002): Nemzetépítés és államépítés. *Magyar Kisebbség* 7. évf. 2002/3. (25.) szám <http://epa.oszk.hu/020320.pdf>
- Lipset, Seymour Martin (1979): *The First New Nation. The United States in Historical and Comparative Perspective*. New Brunswick, Transaction.
- MajtényiBalázs (2007): *A nemzetállam új ruhája. Multikulturalizmus Magyarországon*. Budapest, Gondolat.
- Manent, Pierre (2003): *Politikai filozófia felnőtteknek*. Budapest, Osiris.
- Mill, John Stuart (1861): *Considerationson Representative Government*. London, Parker, 2. kiadás.
- Miller, David (1995): *On Nationality*. Oxford, Oxford University Press.
- [n. n.] *Multiculturalism for all Australian* (1982), idézi Stratton, John – Ang, Ien (2013): *Multicultural Imagined Communities. Cultural Differences and National Identity*. In: *Multicultural States: Rethinking Difference and Identity*. Szerk.: David Bennett. London, Routledge. II. 10.

- Neubert, Stefan – Roth, Hans-Joachim – Yildiz, Erol (szerk.) (2008): *Multikulturalität in der Diskussion. Neuere Beiträge zu einem umstrittenen Konzept*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Offermanns, Mike (2002): *Zwischen Nationalität und Multikulturalität*. München, GRIN Verlag.
- Ohmae, Kenichi (1995): *The End of the Nation State. The Rise of Regional Economies*. New York, Free Press.
- Ondré Péter (2012): Westminsteri kirándulás. *Politikatudományi Szemle*, 21. évf. 2012/1. szám, 7–30.
- Ormos Mária (2013): *Múlt a jelenben*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Osterhammel, Jürgen (2013): Nationalism and Globalization. In: *Oxford Handbook of the History of Nationalism*. Szerk.: Breuilly, John. Oxford University Press.
- Pál Judit (2005): A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén. *Regio*, 16. évf. 2005/1. szám, 3–26.
- Pallares, Amalia (2002): *From Peasant Struggles to Indian Resistance. The Ecuadorian Andes in the Late Twentieth Century*. Norman, University of Oklahoma Press.
- Papp András László (2007): Nacionalizmus és nemzetállam: esszenciális vagy esetleges kapcsolat? In: *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Szerk.: Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán. Budapest, Gondolat.
- Parekh, Bhikhu (2000): *The Future of Multi-Ethnic Britain. Report of the Commission on the Future of Multi-Ethnic Britain*. London, Profile Books.
- Ranke, Leopold von (2011): *Die großen Mächte*. Lipcse, Inzel-Verlag, 1916 (eredetileg 1833), digitálisan: <http://gutenberg.spiegel.de/buch/3017/1>, ugyanott Friedrich Meinecke bevezetője. Szemelvények műveiből angolul, Georg G. Iggers bevezetőjével *The Theory and Practice of History*. London, Routledge.
- Ranke, Leopold von (1884): *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*. 2. kiadás. Lipcse, Duncker und Humblot. (eredetileg: 1824)
- Renan, Ernest (1995): Mi a nemzet? In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: A nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 171–187.
- Romsics Ignác (1998): *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Romsics Ignác (2013): *Nemzet, állam régió. Tanulmányok Erdélyről és Kárpát-medence interetnikus kapcsolatairól a 19–20. században*. Kolozsvár, Komp-Press Kiadó–Korunk.
- Samuel P. Huntington (2015): *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakítása*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Schönbaum Attila (2008): Nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviselete Európában. *Kisebbségkutatás*, 17. évf. 2008/1. szám, 594–595.
- Seymour, Michael (szerk.) (2004): *The fate of the nation-state*. Montréal, McGill-Queen's Univ. Press.
- Silverstein, Paul A. (1999): A „másik” Franciaország. Regionális és transznacionális etnikai identitások. *Replika*, 1999, 38. szám, 137–160.
- Sipos Katalin (1993): A regionalizmus történeti és jogi aspektusai. Spanyolország, Olaszország, Franciaország. Budapest, MTA ÁJL.
- Smith, Anthony D. (1981): *The Ethnic Revival*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Smith, Anthony D. (1986): *The Ethnic Origins of Nations*. Wiley-Blackwell, Oxford.
- Smith, Anthony D. (1993): *National identity*. Reno, University of Nevada Press (Ethnonationalism in comparative perspective).

- Smith, Anthony D. (1995): *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge, Polity Press.
- Smith, Anthony D. (1995): A nacionalizmus. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány Kiadó.
- Smith, Anthony D. (1998): *Nationalism and Modernism*. London, Routledge.
- Smith, Anthony D. (2001): Nemzetállam. In: *Politikatudományi Enciklopédia*. Szerk. Bogdanor, Vernon. Budapest, Osiris, 408–409.
- Smith, Anthony D. (2004): A nemzetek eredete. In: *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Szerk. Kántor Zoltán. Budapest, Rejtjel, 04–229.
- Smith, Anthony D. (2010): *Nationalism. Theory, Ideology, History*. 2. kiadás. Cambridge, Polity, (Key concepts).
- Steinger, Rolf (2017): *South Tyrol. A Minority Conflict of the Twentieth Century*. London, Routledge.
- Szarka László (2016): *A multietnikus nemzetállam 1918–1992. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában*. Pozsony, Kalligram.
- Szűcs Jenő (2008): Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. *Holmi*, 20. évf. 2008/11. szám, 1399–1411.
- Tabajdi, Csaba – Berényi, Sándor (1997): *Kisebbségi érdekérvényesítés, önkormányzatiság, autonómiaformák*. Budapest, Osiris.
- Takács Péter (2008): A nacionalizmus és a nemzetállam eszméje. In: *Államelmélet I*. Szerk.: Takács Péter. Szent István Társulat, Budapest, 328–349.
- Takács Péter (2011): *Államtan*. 2. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem.
- Thym, Daniel (1997): *Die verfassungsgebende Gewalt in demokratischen Gesellschaften. Homogenität als Voraussetzung oder Ziel, Volksbegriff, Staat und 'Civil Society'*. Berlin, Walter Hallstein Institut für Europäisches Verfassungsrecht, Humboldt-Universität zu Berlin [WHI-Paper 1/97]
- Tocqueville, Alexis de (1983): *A demokrácia Amerikában. Válogatás [1835–40]*. Ford.: Frémer Jusstina et al. Budapest, Gondolat.
- Tolley, Erin (2011): *Multiculturalism Policy Index. Immigrant Minority Policies*. Kingston [Kanada, Ontario], Queen's University School of Policy Studies Publication Unit. (<http://www.queensu.ca.../mcp/sites/webpublish/...pdf>).
- Viteri, Alfredo: *Derechos del Pueblo* (1983), idézi Pallares, Amalia (2002): *From Peasant Struggles to Indian Resistance. The Ecuadorian Andes in the Late Twentieth Century*. Norman, University of Oklahoma Press, 181.
- Weber, Eugen (1976): *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford, Stanford University Press.
- Weber, Max (1895): *Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik. Akademische Antrittsrede*. Freiburg (Breisgau) – Leipzig, J. C. B. Mohr.
- Weber, Max (1996): A „nemzet”. In: *Gazdaság és Társadalom: a megértő szociológia alapvonalai*. 2/3. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 27–31.
- Weterly, Paul (2017): Multiculturalism. In: *Political Ideologies*. Szerk. Weterly, Paul. Oxford, Oxford University Press.
- Yildiz, Erol (2008) (szerk.): *Multikulturalität in der Diskussion. Neuere Beiträge zu einem umstrittenen Konzept*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Major differences between the characters of the natural philosophers and the Sophists

I. INTRODUCTION

In this short essay I would like to present the main differences between Greek natural philosophers and the Sophists not only from theoretical point of view but also regarding the differences between them because either were very different from each other. The consequence could be surprising because in the first period of the Western European philosophy thinkers were possible similar characters. At the beginning of philosophy we find major controversies but I believe that this aspect is very specific to ancient philosophical styles because that is the time when philosophical discussion was born. In connection with this period we cannot even talk about systematic philosophy. In my publication I first describe the main periods of the ancient Greek philosophy, secondly, I present the major differences between natural philosophers and Sophists, finally, I also focus on why it all started to change.

II. THE CHRONOLOGICAL PRESENTATION OF THE ANCIENT GREEK PHILOSOPHY

The ancient Greek philosophy is divided into three main periods (i) presocratic, (ii) classic and finally, (iii) the Hellenistic period.

(i) The first era started in 7th century B.C. and ended with Socrates' trial and death; with regards to this this period we can list two classes of ancient philosophers (a) natural philosophers like Aristotle who was not contemporary of Socrates and (b) Sophists who were strongly criticized by Socrates. The natural philosophers were interested in the physical phenomena; they researched the genesis and the function of the cosmos, they rejected the mythological explanations of the natural phenomena, they were interested in more rational interpretations. The object of their research was exclusively the nature; they did not deal with moral or political questions. The most known names are Thales, Heraclitus, Pythagoras, Zenon of Elea, Empedocles and the atomist, Democritus of Abdera. The second class of the philosophers from this period were the sophists. They were not occupied by natural philosophy; the principle problem that

agitated them was the human itself, the acting man, simply, the citizen. The philosophical aim of the sophist movement was to prove that the social rules of living together in a polis depended on human conventions not on God's annuntiation. The primary issue what concerned them was how the well functioning legal rules operate in a polis, that is why the sophists were mainly preoccupied by pedagogy, rhetoric and politics. They were the first professional teachers in the ancient Greece in the 5th and 6th century B.C. This era is when the Athenian democracy was born. The most popular sophist of this time, for example Damon, Gorias, Protagoras, lived in Athens. They turned away from the natural philosophy and natural science; they were more interested in human life. In the second part of the essay I will present the details of the natural philosophy and the Sophist theory.

(ii) The second period of ancient philosophy is marked by Socrates, Plato and Aristotle. They were the main figures, this is why we call this era the classical ancient philosophy. The three of them are the most well-known philosophers not because of their arguing style but also because of their philosophical thesis in connection with metaphysics, ethics, politics and psychology. They were the first systematical philosophers in the true meaning of the name, they established the primary concepts of philosophy for example de idea of the forms, the substance, the episteme and logic. Socrates did not left behind written materials; we only have a few information about his life and thinkings from his contemporaries, first of all, from Plato and Xenophon. Although Socrates did not leave lengthy works behind, we still have several useful information in connection with his life and philosophical thinking. Its obvious explanation is his unbelievable popularity. His contemporaries and his late followers all wanted to make sure that the master's memory would never fade away. Socrates' way of life, especially his death made his whole oeuvre authentic; he forever became the example of standing up for one's own principles. Socrates' personality was not exclusively considered as positive among his own contemporaries either; its obvious reason is his philosophical style, more precisely, his irony.

Along with Socrates and Aristotle, Plato also had a very important philosophical foundation. Plato established the first university named the Academy. The function of this philosophical school was to create memory for his beloved teacher, Socrates. After Socrates' trial and death his followers started to spread all the philosophical teachings of the master. Plato wrote 36 dialogues and except a few Socrates is the main character in all of them so we cannot really separate each other. Plato's philosophical issues are the same of Socrates: how to live a happy life in a community, how to governourselves against passions, what is the best method to gain knowledge, how to become wise. Plato's modern interpreter, Whitehead said that the European philosophical tradition consists of a series of footnotes from Plato. In this short analysis we could not introduce the platonic theories, we are only pleased to mention some substantial themes from his rich oeuvre; in consequence, we should thank him the theory of the form and the theory of the ideal state, moreover, he was the first thinker who used the name

‘state’ referring to the human community. Along with Plato and Socrates, in the second period of the Greek philosophy we also have to talk about Aristotle, who was Plato’s most well-known pupil. Just like Plato, Aristotle also created his own philosophical school in Athens, named the Lykeion. This institute was different from Plato’s Academy. As we know it from Diogenes Laertius, lectures were held out doors in a little bosket.^[1] However, not only this one thing was the difference; they very different from each in many ways. Even though Aristotle was Plato’s pupil, he was also his main controversialist. In his work, entitled the *Metaphysics* he gives a short analysis of the theory of forms with a critical tone. Aristotle talks about the problem that the platonic thinkers created a double world: one for ideas and a physical world. According to Plato, people have to turn their mind to the universal ideas as they can recollect real knowledge from them and in accordance with this they have to neglect the physical things. For Aristotle this way of acquiring knowledge was impossible because according to him, everything exists physically, just like real things. According to Aristotle forms are names of physical things, they are universal concepts: “empty words and poetic metaphors.”^[2] Alongside the criticizing Plato, Aristotle also created a long line of philosophical theories. His notions affect many fields of scientific thinking from theoretic and practical philosophy to history or poetry. Aristotle was the first philosopher who divided and classified the parts of science. He defined three parts of science: the theoretical, the practical and the poetical part. The first part includes theology, logic, metaphysic and physic, the second contains political science and ethics and finally the third one contains rhetoric and poetry.^[3] This classification influenced the European culture very much. Socrates, Plato and Aristotle were interested in giving a universal foundation for the man on how to become better citizens in a community. Socrates’ was looking for answers with regards to all parts of life. Plato completed this with directional teaching of philosophers on how to decline pleasure which triggers the evil and upsets rationality results in bad actions, finally, Aristotle corrected the platonic theory; in his opinion we could practice good life with rational thinking but he put a very important distinction to this: without health and material goods it is impossible. In my opinion the Aristotelian solution is highly close to today’s concept about the way of life.

(iii) The third period of the ancient philosophy was longer, it lasted from 323 B.C. until the battle of Actium which was in 31. B.C. During this time the Athenian philosophy became different from classic schools like the Academy or the Lyceion not only in its style but in its organization as well. The institutions of the two great philosophers operated but students were selected very much. We can imagine these schools like high quality training centers where students had to pay

[1] Diogenes Laertius, *Lives of eminent philosophers*, V. 2. https://ebooks.adelaide.edu.au/d/diogenes_laertius/lives_of_the_important_philosophers/complete.html

[2] *Metaphysics*, 991a-20.

[3] *Ibid.*

tuition fee but according to this practice they had to read the written works of Plato and Aristotle which were collected and protected by contemporaries. Therefore, not everyone could visit these philosophical classes; the doors were closed in front of outsider Athenian citizens. Parallel to this period in Athens new philosophical theories rose, the most popular of them were stoicism and epicureanism which weren't schools in the real meaning of the name, these were in fact philosophical groups and were open for outsider citizens as well. The followers did not have to pay fee for listening to the philosophers, anybody could talk to them and ask questions. That is why these philosophical movements were very popular and existed until the era of Rome. The cause of this open style was in connection with the difficult living conditions in Hellenism. By this time the Athenian rich life was gone, everyday life was hard and full of poverty. Most people died because of epidemic rages or due to natural catastrophes that is why these philosophical movements became therapy for suffering survivors. Stoic and the epicurean thinkers brought philosophy to the Athenian squares. Their main theme was ethics; more precisely, how the people could become happy on their own. The two movements gave two different answers to this question. The stoics focused on accepting the subsequences as in their understanding we cannot influence the happenings of the cosmos that is, they were fatalists. In contrast to them the epicureans had a hedonist theory; they believed every thing was good which was pleasure to the human soul but of course this hedonism was an intellectual hedonism. The good life depended on how we could catch the opportunities which we encounter in life. Finally, we could remark that the elitist philosophical character started to change by stoic and epicurean philosophy the philosophical issues were not exclusively discussed by highly qualified philosophers. The stoic philosophy was established by Zeno of Citium in 300. B. C. Zeno taught in the center of Athens near the Stoa Poikilie, which was a church and the stoic philosophy has the name from this building. The epicurean philosophy started with Epicurus, who was a contemporary of Zeno. He bought a little house in Athens where he lived together with friends. The epicureanism has the name from its establisher, Epicurus. After them the schools did not disappear either, they became very popular for centuries.

After this short interpretation of the chronology of the Greek philosophy in the second part of my publication I would like to describe how the philosophical character changed in the first period. We can observe some interesting differences not only in the method of philosophy but on the external appearances as well.

III. COMPARISON OF THE NATURAL PHILOSOPHERS TO SOPHISTS - THE MAIN CONTROVERSIES

The physicists lived a solitary, lonely life, they were only occupied with just one pupil, they lived in the same place but did not like public life. They were mostly scientists because they started to analyze the natural phenomena of the external

word. Their reaction was more rational, they gave naive but very logical answers regarding the existence of the universe. These first thinkers were interested in questions connected to what the principle of the cosmos is coming from, how it operates, exists. They were basically interested in any divine power which governs the universe. These questions were common but the answers show diversity the ancient commentators divided the thinkers to four schools. The delineating of the philosophy of the presocratic philosophers is not an easy work, as there are some problems which can block the successful exploration. The main problem is that their works disappeared and we only know some fragments from them. We can reconstruct the theories from the works of Plato, Aristotle, Athenagoras and Aetius, just to mention the main interpreters. Regrettably, all the works disappeared, only a few fragments survived as little pieces of an enormous corpus, however, these are enough to understand their important thoughts.

The Ionians, such as Thales, Anaximandros and Anaximenes were influenced by the Egyptian and Babylonian culture and we do not doubt that the pioneer of rational investigations was Thales and his followers but it is hardly safe to say more because we only have some secondary writings. Thales is said to have viewed water as the principle of matter, however, Anaximandros gave a different answer. According to him the Arche is the fundamental substance that all other things are made out of, finally, Anaximandros suggested that the primary material is the air. The second class of presocratic schools is the Pythagorean circle. Pythagoras is most known from his mathematical doctrines. According to Pythagoreans the natural reality is a mathematical thing. For Pythagoras the key to understand the cosmos is connected to mathematics. He is the founder of geometrical science but unfortunately we encounter obstacles in connection with him as well, just like in the case of Thales, namely that he did not write anything. The presocratic sources are very fragmented because we do not have books or complete writings, which we can explain with two reasons; one of them is that some of the writing actually never existed, the ones which did unfortunately disappeared so we only know fragments and a few quotations and sentences, as well as commentaries from other people of that time. Aristotle, Plato and Diogenes Laertius are the main sources of the presocratic theories. The third philosophical movement is the Elea school and the major representative was Parmenides. The philosophical discussion rose due to their classes because the Eleans started to criticize the Ionian material philosophy. From these thinkers we have some direct quotations of ancient commentators. The Eleans tried to demonstrate that the universe has a metaphysical foundation. According to the Ionians the primary substance can have different forms, such as earth, water and fire. This point of view emerged due to the observed phenomena, which means that the primary substance is of physical nature. The Eleans did not accept the material attribution of the arche, they considered that the only thing that we could know exactly about the principle is that it existed. „If it had, it must have arisen from nothing or from something. It cannot have arisen from nothing; for there is nothing. It cannot have arisen from something; for there is nothing

else than what is.”^[4] With this theory the metaphysical thought of the Western philosophy started. The universe is one, immovable, immortal thing.

Lastly, we can separate the fourth class of presocratic philosophers, the thinkers who worked out their judgements in 5th century B.C. Heraclit, Empedokles, Demokritos and Anaxagoras were contemporaries of Socrates but were not influenced by him. Generally, they were closer to the Ionian answer than to the Eleatic because they searched to determine physical entities primary substances. It was very hard to understand Heraclit's doctrines because it was a metaphor of wisdom and not a knowledge of many things; it is clear knowledge of one thing only and Heraclit describes it in true prophetic style.^[5] Heraclit told his essential thinkings in riddles, we can give two reasons: it may come from his temperament or secondly, it can be his own powerful aim to make men the thinker men. He could no longer accept the Ionian cosmogonies nor find it easy and natural to confine life and thought in the strait-jacket of material substance.^[6] The major character of these physicists are the next: they only have one pupil and they work for gratis; they used to live and work in their country of birth and in general they were interested in cosmogony and cosmology, they weren't philosophers in the real meaning of the word because they focused on the material components of the universe and the philosophy which we cannot simply identify with science. The next class of presocratic thinkers that is, the sophists researched the acting man. The problem of reality involves the problem of man who lives in the universe as an acting person who can convert or change his own agreements. There are many differences between physicists and sophists regarding their philosophical interests and their appearance as well. Sophists were a kind of travelling philosophers, they lived in different cities and had different pupils at every place. The main contrast between the natural philosophers and the sophists was practically that sophists had many teachings. We have to say that this is not strange from Athenian professional practice. The rhetor, the rhapsodist and the teacher were very acknowledged occupations, an appreciated rhapsodist (singer) should accumulate considerable property. They worked out a success plan for having students. When a sophist arrived in any polis he put on a kind of performing dress which was the same of the rhapsodist's and started to speak about a rhetorical essay and it was sufficient to create rumors in a city. After that the well-healed citizens were hired to teach their sons. What did the sophists teach? Since Drako's elementary education was obligatory for Athenian children; they learned geometry, reading and writing, physical education, music and history. Why was it important to teach them again by private teachers like sophists for money? The answer is in the Athenian political life style: citizens were obliged to participate in daily public administration of the polis, which was generally oral. If a citizen had any juridical problem he had to work out on his own plan, had to present himself in the case

[4] Burnet, 67.

[5] Burnet, 58.

[6] Guthrie, 46.

but if he wasn't so talented he could easily lose the case. That is why the sophistical science, first of all, rhetoric and oratory was very demanded in Athens in the 5th century B.C. If a citizen wanted to be successful in political life the key things he had to learn were convincing style and effective reasoning. What did the sophists teach? The main source to answer this question is Plato's dialogue: he exactly described that the Sophists first learned the elementary lessons followed by the principle Sophist theories which consisted of good judgement in affairs, how to run one's own home and how to influence public affairs with both their speeches and actions.^[7] We can summarise that the Sophists created the civic science to make men good citizens. And unfortunately, the Sophists became hated people and the reason is easy. The sophistical speeches were very effective; a well educated citizen who was able to win in any public affair with his sophistical practice whether he was right or not and a second reason is the gross wealth and finally the very wrong opinion of Socrates and Plato about Sophists. This two major philosophers influenced not just the contemporary but the next commentators and philosophers as well. That is the reason why we have just a few direct sources from sophists. People had negative opinion of classical philosophers, we have to wait until the 3rd century A.C. for it to change, when Flavius Philostartus recollected the Sophist fragments and testimonia approximately one thousand year later after the sophists lived. We have to mention that the Sophist science was ironically and negatively characterized by Plato but we have to be pleased because thanks to him we can recognise the main Sophist theories, the difference between *nomos* and *physis*, the moral relativism, the origin of justice and law, the problem of language and logic. The most well-known Sophists are Protagoras, Gorgias, Antiphon and Damon.

BIBLIOGRAPHY

- Burnet, John (1928): *Greek Philosophy, Part I. Thales to Plato*, Macmillan and Co. Limited, London.
- Diogenes Laertius: *Lives of Eminent Philosophers*, R. D. Hicks, Ed. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0258>
- Diogenes Laertios (1997): *Despre Viețile Și Doctrinile Filosofilor*, Polirom, Iași.
- Guthrie, William Keith Chambers (1984): *The Greek Philosophers, From Thales to Plato*, Methuen, London - New York.
- Harris, M. Edward (2013): *The rule of law in action in democratic Athens*, Oxford.
- Plato's *Apology of Socrates*. Translated by James Redfield, <http://www.philosophy.uncc.edu/mleldrid/intro/apol.pdf>
- Plato (1966): *Plato in Twelve Volumes, Vol. 1* translated by Harold North Fowler; Introduction by W. R. M. Lamb. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1966. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0170>

[7] Plato, Protagoras, 318 d7.

•
A feltétlenség jele II.

A *magistratus*ok felelőssége a gyámrendelés kapcsán a császárkorban*

Ahogy napjainkban, úgy az ókori Rómában is szükség volt arra, hogy a szüleiket elveszítő serdületlen gyerekekről, ill. a vagyonukról megfelelően gondoskodjanak. Mivel Rómában főszabály szerint maguk az önjogú nők is gyámság alatt álltak, a serdületlenek esetében már önmagában a *pater familias* (vagyis a felettük apai hatalmat gyakorló személy) halála is azt eredményezte, hogy a serdületlenek gyámság alá kerültek (akkor is, ha anyjuk még élt). Míg a serdületlen gyermek gondozásáról, neveléséről jellemzően továbbra is az anyja (vagy a nagyanyja) gondoskodott, addig a gyámolt vagyónának kezeléséért alapvetően a gyám felelt. Bár a gyám (az archaikus kor kivételével) a gyámság megszűnését követően köteles volt elszámolni a gyámolt vagyónával, s több kereset és egyéb jogeszköz is azt a célt szolgálta, hogy biztosítsa a gyám megfelelő vagyonkezelését, mégis előfordulhatott, hogy a gyám sikkasztott a gyámolt vagyónából, vagy pusztán gondatlanságból nem megfelelően kezelte a gyámolt vagyont.^[1]

Az egykori gyámoltak ugyan a gyámság megszűnését követően volt lehetősége arra, hogy keresettel követelje a volt gyámtól a számadást, vagyónának kiadását és jogellenesen okozott kárainak megtérítését,^[2] könnyen előfordulhatott, hogy a per során elmarasztalt gyám vagyona nem volt elegendő a gyámolti követelés kielégítésére. Bár felmerülhetett a lehetősége annak, hogy a volt gyámolt a gyám esetleges gyám-társaival, vagy a gyámért felelősséget vállaló kezessel szemben lépjen fel követelésével, arra azonban nem volt garancia, hogy a velük szembeni perindítás minden esetben eredményre vezet.^[3] Ezért kérdésként merülhetett fel, hogy mint *ultima ratio* mennyiben felelt a *magistratus* is azért, ha (a gyámság kezdetekor) nem megfelelő személyt rendelt a serdületlen számára gyámul, s ezért közvetve neki is felróhatóan keletkezett a kár, amely a gyám nem megfelelő vagyonkezeléséből eredt.

[*]A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást meg-
alapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett *Ludovi-
ka Kiemelt Kutatóműhely* keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

[1] Kaser, 1971, 360–366.; Földi – Hamza, 2015, 262.; Benedek – Pókecz Kovács, 2016, 154.;
Molnár – Jakab 2012, 164–165.

[2] Vö. Kaser, 1971, 365–366.

[3] Vö. Uo. 364–366.

Bár a rendelkezésre álló források hiánya, ill. csekély száma miatt kétséges, hogy általában a *magistratusok*^[4] magánszemélyeknek történő jogellenes károkozása, ill. magánbűncselekménye esetén főszabály szerint mennyire volt ténylegesen lehetősége az érintett magánszemélynek keresetet indítani az érintett (egykori) *magistratussal* szemben,^[5] a gyámrendeléssel kapcsolatosan számos szöveghely arról tanúskodik, hogy egyes *magistratusok* felelősséggel tartoztak azért, hogy megfelelő gyámot rendeljenek a majdani gyámolt számára.

Ez részben azzal a ténnyel is összefüggésben áll, hogy a serdületelenek gyámisága a Kr. u. 2. századtól kezdve a császári jogalkotás, és az azt kísérő jogtudósi tevékenység egyik központi témáját képezte.^[6]

I. A GYÁMRENDELÉSRE JOGOSULT SZEMÉLYEK KÖRE

Amint az köztudott, Rómában alapvetően három módja volt a gyámrendelésnek. Elsősorban a serdületlen *pater familias*ának volt lehetősége arra, hogy halála esetére végrendeletében gondoskodjon a gyámrendelésről hatalomalattijai részére.^[7] Amennyiben a *pater familias* ily módon nem rendelt gyámot a serdületlen gyermeke számára, annak legközelebbi férfi *agnatusai*^[8] (később, a posztklasszikus kortól kezdve *cognat* rokonai) váltak a gyámjává a törvény erejénél fogva. Ha pedig sem végrendelet útján, sem pedig törvény útján nem került sor gyámrendelésre, a *magistratus* feladata volt, hogy egy, a gyámi feladatok ellátására alkalmas

[4] A *magistratus* megjelölés jelen tanulmányban nemcsak a népgyűlés vagy a *Senatus* által megválasztott tisztségviselőkre vonatkozik, hanem különösen a császárkor vonatkozásában tágabb értelemben e fogalom alá tartoznak az állami és helyi hivatalnokok, ill. tisztségviselők is.

[5] Az állami tisztségviselők magánszemélyekkel szembeni (kár)felelősségével, illetőleg magánbűncselekményeiből eredő felelősségével kapcsolatosan több ellentétes álláspont ismert a szakirodalomban. Theodor Mommsen szerint a magánszemélyek jogsérelem esetén felléphettek a *magistratusokkal* szemben. Ennek kapcsán különbséget tesz az *imperiummal* rendelkező és a pusztán *potestasszal* rendelkező *magistratusok* között. Míg az előbbiekkal szemben pusztán hivatali idejük lejártával lehetett – akaratok ellenére – keresetet indítani, az utóbbiakkal szemben akár hivatali idejük alatt is fel lehetett lépni egy magánjogi peres eljárás keretében, bár a kisebb *magistratusok* esetében is gyakoribb volt, hogy az eljárást elhalasztották a hivatali idejük leteltét követő időre, hogy a per ne vonja el őket a közügyek ellátásától. (Vö. Mommsen, 1887, 698–708.) Kunkel azonban úgy véli, hogy Mommsen azon feltételezése, mi szerint a *magistratusok* ellen a hivatali idejük leteltét követően azon magánszemélyek, akiknek kárt okoztak, magánjogi peres eljárás keretében felléphettek, pusztán Cicero egyetlen megnyilvánulásán (Caec. 18) alapul, s a vonatkozó források (ismeretének) hiánya miatt nem erősíthető meg. (Vö. Kunkel – Wittmann, 1995, 265–272.) A legújabb irodalom képviselői közül Jakab Éva viszont több kapcsolódó szöveghely elemzését követően arra a következtetésre jut, hogy a magánszemélyek sok esetben keresetet kaptak a *magistratusokkal* szemben, ha azok jogellenesen kárt okoztak nekik (Vö. Jakab [kézirat]. Köszönet a szerzőnek a kézirat rendelkezésre bocsátásáért.).

[6] Nörr, 2001, 23.

[7] Gai.1,144–150; Iust.Inst.1,13,3–5.

[8] Gai.1,155; Iust.Inst.1,15,1.

férfit jelöljön ki^[9] a serdületlen gyámjával,^[10] aki ezen kötelezettségének (*munus*) főszabály szerint köteles volt eleget tenni.^[11]

A *magistratus* általi gyámrendelés alapját a *lex Atilia* képezte.^[12] Rómában eredetileg a *praetor urbanus* és a néptribunosok többségének határozatára volt szükség a gyámrendeléshez.^[13] Claudius óta a *consulokat* is megillette a gyámrendelés joga,^[14] Marcus Aurelius óta pedig egy külön erre a célra kinevezett tisztségviselőt, a *praetor tutelariust*^[15] (később *praetor tutelarist*) is.^[16] Utóbbi nem csak Rómában, hanem az *urbica dioecesis*ben^[17] is hatáskört gyakorolt, s bár maga is foglalkozott a (közvetlen) gyámrendeléssel, elsősorban fellebbezési hatóságként működött.^[18] A posztklasszikus kortól kezdve Rómában és Konstantinápolyban a *prefectus urbi* jelölte ki a gyámokat, a *Vir Illustris*ként említett személyek számára történő gyámrendelés pedig egy Kr. u. 389-ből származó császári rendelet^[19] alapján tíz *senator* és a *praetor tutelaris* közreműködésével történt.^[20]

Az itáliai municípiumokban a *divi fratres*, vagyis Marcus Aurelius és Lucius Verus császár korától kezdve a gyámrendelés joga a *iuridicus regionis*t illette meg.^[21] A Frag. Vat. 232 kifejezetten kimondja, hogy a *praetor tutelarius* nem rendelhet gyámot olyan serdületleneknek, akiknek a vagyona a *iuridicusok* körzetében (*regiones*) található, mert nem avatkozhat bele a *iuridicusok* hatáskörébe tartozó gyámrendelésbe. Ebből arra lehet következtetni, hogy a *iuridicusok* körzetében minden esetben a *iuridicusok*at illette meg a gyámrendelés joga.^[22]

A provinciákban a *leges Iulia et Titia* alapján – mely törvény Itáliában és a provinciákban szabályozta a gyámrendelést^[23] – a klasszikus korban a *procounsul*

[9] A c. 109 *lex Ursonensis* és a c. 29 *lex municipi* egyaránt hangsúlyozza a *magistratus* által történő gyámrendelés szubszidiárius jellegét. (Vö. Nörr, 2001, 44–45.)

[10] Gai.1,185; Iust. Inst.1,20,1–5.; Kaser – Knütel, 2014, 363–365.; Földi – Hamza, 2015, 262.; Molnár – Jakab 2012, 164–165.; Benedek – Pókecz Kovács, 2016, 153–154.; Talamanca, 1990, 159–160., 421–424.; Újvári, 2016, 184–192.

[11] A gyámság viseletére, és a gyámolt ügyeinek vitelére irányuló kényszer azonban valószínűleg csak Claudius császár idejében alakult ki (Vö. Nörr, 2001, 25.; Kaser – Knütel, 2014, 364.).

[12] A törvény feltételezett keletkezési ideje Kr.e. 201. (Vö. Nörr, 2001, 2.).

[13] Gai.1,185; Iust. Inst.1,20,pr.; Fiebiger – Liebenam, 1905, 1835.

[14] Suet. Claud. 23,2.; Sachers, 1948, 1512–1513.

[15] Frag. Vat. 244.

[16] Kaser – Knütel, 2014, 364–365.; Kaser, 1971, 357.; Benedek – Pókecz Kovács, 2016, 153–154.; Talamanca, 1990, 160.; Galaboff, 2016, 137–138.; Nörr, 2001, 20., 31.

[17] Az *urbica dioecesis* Róma városának határától a 100. mérföldköig tertjedő körzet volt. (Vö. Simshäuser, 1973, 251.)

[18] Sachers, 1948, 1513.

[19] C.5,33,1pr.

[20] Kaser – Knütel, 2014, 365.; Talamanca, 1990, 160.; Iust. Inst.1,20,4; Sachers, 1948, 1515.; Galaboff, 2016, 184.

[21] Frag. Vat.205, 232, 241; Kaser, 1971, 357. A D.26,5,28-ban a *iudex* valószínűleg a *iuridicus* helyett áll. (Vö. Sachers, 1948, 1514.; Galaboff, 2016, 184.) A *iuridici* rendszerét Marcus Aurelius az igazságszolgáltatás hatékonyabb biztosítása érdekében hozta létre. (Vö.: Pókecz-Kovács, 2016, 125.)

[22] Simshäuser, 1973, 245.

[23] Nörr, 2001, 2.

és a *praeses provinciae* feladata volt a gyámrendelés.^[24] (A helytartó azonban a gyámrendelés feladatát a neki alárendelt hivatalnokokra bízhatta.^[25]) A helytartó tisztségét a forrásokban gyakran a „*qui ei provinciae praeierit*” szavakkal írják le,^[26] s feltételezhető, hogy már a *lex Iulia et Titia* is tartalmazta ezt a kifejezést.^[27]

A kérdés megválaszolásához, hogy ez a kifejezés csupán a helytartóra, vagy esetleg más személyekre is vonatkozott-e, segítséget nyújthat az alábbi Ulpianus-fragmentum,^[28] amelyben a következő felsorolás található a provinciái gyámrendelés vonatkozásában: „*Sive proconsul sive praeses sive etiam praefectus Aegypti sive proconsulatum optineat provinciae vel temporis causa praeside defuncto vel quia ipsi provincia regenda commissa. (1) Legatus quoque proconsulis ex oratione divi Marci tutorem dare potest. (2) Quod autem permittitur tutorem dare provinciae praesidi, eis tantum permittitur, qui ^ cui ^ sunt eiusdem provinciae vel ibidem domicilium habent.*” (Ulp. D.26,5,1 pr. -2.)

Az első szöveghely értelmében gyámot rendelhet a *proconsul*, a *praeses provinciae*, valamint a *praefectus Aegypti*, továbbá a *procurator*, aki egy provinciában a *proconsul* hivatalát tölti be időlegesen a helytartó halálát követően, vagy azért, mert átruházták rá a provincia igazgatásának jogát. A *proconsul legatusa* is rendelhet gyámot Marcus Aurelius rendelkezése alapján. Azonban a (nem prokonzuli) *praesides* csak olyan személyek számára rendelhettek gyámot, akik a tartományuk polgárai, vagy a tartományukban élnek.^[29]

Szintén a gyámrendeléssel kapcsolatos a következő Ulpianus-fragmentum is: *Iuridico, qui Alexandriae agit, datio tutoris constitutione divi Marci concessa est.* (Ulp. D.1,20,2)

Ebben a szöveghelyben arról számol be Ulpianus, hogy az Alexandriában eljáró *iuridicus* Marcus Aurelius császár egyik rendelete alapján megilleti a gyámrendelés joga.

Az első idézett fragmentumban említett tisztségviselőket (*proconsul*, *praeses* és *praefectus Aegypti*) minden bizonnyal már a *lex Iulia et Titia* alapján megillette a *datio tutoris*, vagyis a gyámrendelés joga. A „*iuridicus, qui Alexandriae agit*” és a *legatus proconsulis* azonban már nem közvetlenül a *lex Iulia et Titia* alapján nyerte a felhatalmazását a *datio tutoris*ra, hanem külön császári rendelkezés alapján (*constitutio, oratio divi Marci*).^[30]

[24] Gai.1,185; Iust. Inst.1,20,pr.; Kaser – Knütel, 2014, 365.; Nörr, 2001, 29.; Benedek – Pókecz Kovács, 2016, 153–154.; Talamanca, 1990, 160.; Sachers, 1948, 1513.; A *praeses* kifejezést a 2. századtól kezdve a tartományi kormányzók megjelölésére használták mind a *senatori*, mind a lovagrendiek vonatkozásában. (Vö.: Pókecz-Kovács, 2016, 128.)

[25] Sachers, 1948, 1514.; Fiebiger – Liebenam, 1905, 1835.; Galaboff, 2016, 184.

[26] Fr. 5 col. I *Lex Ursonensis* (Rekonstrukció Crawford, 1996, 411. alapján.); c. 80 *lex Irnitanica*

[27] Nörr, 2001, 29.; Galaboff, 2016, 150.

[28] Galaboff, 2016, 150.

[29] Nörr, 2001, 29–30.

[30] Uo.; Galaboff, 2016, 150–151.

A források tanúsága szerint a klasszikus kor végén, ill. a posztklasszikus korban a *proconsul* és a *praeses provinciae* mellett a *magistratus municipalis*, valamint a *defensor civitatis* feladatát is képezte a gyámrendelés.^[31] (*Magistratus municipalis* alatt a *duumvireket*^[32] és a *quattuorvireket*^[33] kell érteni az adott *municipiumban* vagy *coloniában*.^[34])

A c. 29 *lex municipi (Irnitani, Salpensani)*^[35] alapján arra lehet következtetni, hogy a latin *coloniákban* és *municipiumokban*^[36] a *magistratus municipalest*, vagyis a *duumvireket* illette meg a *datio tutoris* joga,^[37] s vagy „*de omnium collegarum sententia*”, azaz valamennyi kolléga döntésével, vagy „*ex decreto decurionum*”, vagyis a *decuriók* határozatával hozták meg döntésüket a gyámrendelés tárgyában.^[38] Az ekként rendelt *tutor municipalis* a törvényben található kettős fikció értelmében egyrészt egy *tutor adgnatus proximusszal* (vagyis egy törvényes gyámmal), másrészt pedig egy *civis Romanus* feletti *tutor civis Romanusszal* (vagyis egy római polgár fölötti gyámságot gyakorló római polgárral) azonos jogállásúnak tekintendő.^[39]

Az azonban vitatott, hogy a római *municipiumokban* is megillette-e a *tutor impuberis* vonatkozásában a *magistratus municipalest* a *datio tutoris*.^[40]

Mommsen úgy véli, hogy a D.27,8,1,1^[41] alapján, valamint az alapján, hogy a Gai.1,185 és az Ulpiani Liber Singularis 11,18 a gyámrendelésre jogosultak

[31] Vö. Ermann, 1894, 247–253.; Benedek – Pókecz Kovács, 2016, 153–154.; Talamanca, 1990, 160.; Glück, 1829, 411.

[32] A *duoviri* voltak a római vagy latin jogú városok, *municipiumok*, ill. *coloniák* legmagasabb rangú hivatalnokai, akik a római *consulok*nak feleltethetők meg. Évente kettőt választottak, teljes nevük *duoviri iure dicundo* volt. (Vö. Havas – Németh – Szabó, 2001, 203.; Schubert, 1976, 352.)

[33] A *quattuorviri* a *municipiumok* élén álló négy választott tisztségviselő neve. A *quattuorviri* kollégiuma a magasabb rangú két *quattuorviri iure dicundo*ból és a két alacsonyabb rangú *quattuoviri aediles*ből állt. (Vö. (Havas – Németh – Szabó, 2001, 182–183.)

[34] Rudorff, 1834, 159.

[35] Szövegkiadás: Gonzáles – Crawford, 1986, 147–243. A *lex municipi Irnitana* és a *lex municipi Salpensana* a hispaniai Irni és Salpensa municipális alkotmányai, amelyek – a helységnevek kivételével – szinte teljesen azonos módon kerültek megfogalmazásra. Salpensa és Irni latin jogú *municipiumok* voltak, amelyek Malacával együtt a Flaviusok alatt nyerték el a *municipiumi* rangot. (Vö. Havas – Németh – Szabó, 2001, 313–314.)

[36] A *municipiumok* jogállásáról lásd részletesen: Havas – Németh – Szabó, 2001, 340–344.

[37] Vö. Sachers, 1948, 1514.; Kaser, 1971, 357.; Fiebiger – Liebenam, 1905, 1835.; Galaboff, 2016, 184.; Mitteis, 1908, 392–393. Ehhez a kérdéshez lás részletesen: Panero Oria, Patricia: La *datio tutoris* en la Lex Irnitana cap. 29, In: Anuario de historia del derecho español, (81), 2011, 973–996.

[38] Nörr, 2001, 31., 38–40.; Galaboff, 2016, 151. Galaboff úgy véli, hogy a *tutor impuberumot* minden esetben a *duovireknek* „*ex decreto decurionum*” kell rendelnie, a *tutor mulierumot* azonban csak akkor, ha a kolléga egyáltalán nincs, vagy távol van. (Vö. Galaboff, 2016, 140–141.)

[39] Nörr, 2001, 46–52.; Galaboff, 2016, 140–141, 166–175.; Kaser, 1971, 357. Karlowa utal arra, hogy a c. 29 *lex municipi Salpensani* nem említi a provinciái helytartó gyámrendelési jogát, azonban mivel a törvény csak töredékesen maradt fent, ebből a tényből nem lehet egyértelmű következtetéseket levonni arra nézve, hogy a provinciái helytartónak e tekintetben milyen jogköre volt (Vö. Karlowa, 1855, 596.).

[40] Kaser, 1971, 357. Rudorff a *magistratus municipalest* megillető *tutoris datio* mellett foglalt állást. (Vö. Rudorff, 1832, 354.)

[41] „*Neque praetor neque quis alius, cui tutoris dandi ius est, hac actione tenebitur.*” (Ulp. D.27,8,1,1)

felsorolása alkalmával nem említi meg a *magistratus municipalest*, arra lehet következtetni, hogy utóbbiakat nem illette meg a római *municipiumok*ban a *tutoris datio*. Szerinte ez a következtetés úgy egyeztethető össze a forrásokban található számos utalással,^[42] amelyek mégis a *magistratus municipales* gyámrendelési jogát támasztják alá, hogy eredetileg valamennyi gyámot a helytartók rendelték a provinciákban a leges *Iulia et Titia* alapján, s ez a gyámrendelés általában az érintett *magistratus municipales* javaslata (*nominatio*) alapján történt. Aztán a folyamat lerövidítése érdekében a kisebb jelentőségű ügyekben átengedték a gyámrendelést a *magistratus municipalisok*nak, azonban a formális *datio* virtuálisan még *nominatio* maradt, s az erre vonatkozó kifejezés a *dare* és a *nominare* között ingadozott.^[43]

Karlowa azonban cáfolja Mommsen állításának helyességét. A D.27,8,1,1 ugyanis csupán a római *magistratusok*ra vonatkozik, a Gai.1,185 és az Ulpiani Liber Singularis 11,18 pedig csak a törvényekben felhatalmazott *magistratusok*ról tesznek említést, s nem említik a *senatus consultumok*ban, valamint a császári rendeletekben gyámrendelési joggal felruházott személyeket, így pl. a *consult*, a *praefectus urbit* és a *praetor tutelarest* sem.^[44]

Karlowa úgy véli, hogy nem helytálló az az állítás sem, mi szerint a *magistratus municipales* gyámrendelése esetén a formális *datio* virtuálisan még *nominatio* maradt, ugyanis, ahogy a forrásokból^[45] kitűnik, egyértelmű különbség volt aközött, hogy a *magistratusok* maguk rendelték-e a gyámot (*datio*), vagy csak javaslatot tettek a személyére (*nominatio*). Ugyanakkor mégis különbözött a *magistratus municipales* gyámrendelési joga a *praetorokétól*, vagy a *praeses provinciaetól*. Karlowa szerint a *magistratus municipales* gyámrendelési joga a *praeses provinciae* joga mögött állt, s azt csak a helytartó parancsára gyakorolhatták, s csak abban az esetben, ha a gyámolt vagyona nem volt jelentős.^[46]

Mitteis ezzel szemben úgy véli, hogy a Kr. u. 3. században a *magistratus municipalest* igazolhatóan megillette az önálló *tutoris datio*hoz való jog, vagyis a jog, hogy *sine iussu praesidum* gyámot rendelhettek.^[47]

Úgy tűnik, az alábbi Ulpianus-fragmentum is azt az álláspontot támasztja alá, hogy a *magistratus municipalist* megillette *datio tutoris*. A szöveghely Ulpianus Edictum-kommentárjából származik (36 ad edictum: *actio subsidiaria*), mely kommentár a municipális szervek hatáskörére és felelősségére vonatkozóan tartalmaz információkat.^[48] „*Ius dandi tutores datum est omnibus magistratibus*

[42] Pl. D.26,5,3; D.26,5,19,1; D.50,1,2,5; C.5,34,5; Vat.fr.191,247.

[43] Mommsen, 1857, 438–439. Mommsen álláspontján van Solazzi is. (Vö. Solazzi, 1917, 1–24.; 1957, 211–228.)

[44] Karlowa, 1855, 596.

[45] D.27,8,1,2–3

[46] Karlowa, 1855, 596.; Hasonlóképpen Fiebiger – Liebenam, 1905, 1835.

[47] Mitteis, 1908, 390–403.

[48] Nörr, 2001, 22.

municipalibus eoque iure utimur, sed illum, qui ab eodem municipio vel agro eiusdem municipii est.” (Ulp. D.26,5,3)

Az idézett szöveghelyben arról számol be Ulpianus, hogy a gyámrendelés joga valamennyi *magistratus municipalis* megilleti,^[49] de ezen joguk csak azon gyámokra terjed ki, akik az adott *municipium* területén, vagy annak körzetében élnek.

A *lex Ursonensis* és a *c. 29 lex municipi (Irnitani, Salpensani)* alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a helyi jogok is rendelkezéseket tartalmaztak a *datio tutoris*ra vonatkozóan. Hogy a gyámrendelés kapcsán a helyi hatáskörök hogyan viszonyultak a helytartó központi hatásköréhez, az még a késő császárkorban sem teljesen egyértelmű, annak ellenére, hogy ezen időszak forrásai viszonylag szélesebb körben fennmaradtak. Valószínű – ahogy más területeken is jellemző volt –, a helytartó teljes hatásköre a *datio tutoris* tekintetében is konkurált a *magistratus municipales* helyi hatáskörével.^[50]

Mitteis feltételezi, hogy a Kr. u. 3. században a *magistratus municipalest* megillető önálló *tutoris datió*hoz való jog a postklasszikus kor második felében, még Iustinianus előtt újra megszűnt, s ez magyarázza a kérdéskörhöz kapcsolódó alábbi Iustinianusi rendelkezéseket.^[51]

Valószínűleg az egyértelmű jogi helyzet megteremtése érdekében ugyanis Iustinianus császár egyik *constitutió*jában és az Intitúciókban is kitér a gyámrendeléssel kapcsolatos hatásköri kérdésekre.

A Kr. u. 531-ből származó, görögül ránk maradt C.1,4,30pr-ben a következőképpen rendelkezik Iustinianus: A fiatalkorúak gyámságánál, tartozzanak akár az első, akár a második életkori kategóriába, legyenek *pupilli* vagy *adulti minores*, akik gondnokot kapnak, vagy más olyan személyek, akik számára a törvény gondnok rendelésére kötelez, ha a fiatalkorúak vagyona nem haladja meg az *500 solidust*, a provinciákban nem kell várni a helytartó választására, aki talán nincs is jelen abban a városban. ahol gyámot kell rendelni, s ezáltal nagyobb költséget sem kell okozni. Hanem a gyámokat vagy a gondnokokat vagy a *defensor civitatis*nak, vagy a *praefectus urbinak*, vagy Alexandriában a *iuridicus*nak a püspökkel együtt, vagy más hivatalnokokkal együtt kell rendelni, ha vannak ilyen személyek az adott helyen. És a vagyon mértéke és a nevezett személyek mérlegelése alapján kezest kell állítani, továbbá mindarra,

[49] A *magistartus municipalis*ok hatáskörét a gyámrendelés kapcsán némileg korlátozta a *iuridicus*ok tisztségének létrehozatala, amely valószínűleg Marcus Aurelius idejére tehető. Különösen abban az esetben kellett a gyámrendelésnél eljárniuk, ha a gyámrendelés kapcsán egy itáliai település határait át kellett lépni. Így például abban az esetben, ha a gyámot olyan nem abból a városból kellett választani, amelyikben a gyámolt lakott, vagy ha a gyámolt vagyona több településen volt megtalálható. Ebben az esetben azonban a *magistratus municipalis* köteles volt segíteni a *iuridicus*nak, ők ugyanis kötelesek voltak a szomszédos városokban az alkalmas gyámokat felkutatni, s a személyükről tájékoztatni a *iuridicus*t. (Vö. Eck, 1979, 258-259.)

[50] Nörr, 2001, 60.; Lásd még Mitteis, 1908, 396-397.

[51] Mitteis, 1908, 401. Hasonlóan vélekedik Ermann is. (Vö. Ermann, 1894, 247-253.)

amit a gyámok és a kezesek által nyújtandó biztosítékok tekintetében meg szoktak valósítani tekintettel kell lenni, mert a rendelet csak a személyek vonatkozásában ír elő változást, akik a fiatakorúak érdekében az intézkedéseket meg szokták valósítani.

A rendelet további rendelkezései (C.1,4,30,2;3) azt is előírják, hogy ha a gyámokat és a gondnokokat kijelölték, a jegyzőkönyveket a püspök jelenlétében a szent egyház archívumában kell elhelyezni, hogy a történetek a jövőben is megmaradjanak, és az ezáltal elérni kívánt biztosíték nehogy véletlen körülmények révén megsemmisüljön.

A fővárosban azonban a gyámok és gondnok rendelése csak a *praetor* által történjen.

Hasonló rendelkezés található a Iust. Inst.1,20,4-5-ben is: „(4) *Sed hoc iure utimur, ut Romae quidem praefectus urbis vel praetor secundum suam iurisdictionem, in provinciis autem praesides ex inquisitione tutores crearent, vel magistratus iussu praesidum, si non sint magnae pupilli facultates. (5) Nos autem per constitutionem nostram et huiusmodi difficultates hominum rescantes nec exspectata iussione praesidum disposuimus, si facultas pupilli vel adulti usque ad quingentos solidos valeat, defensores civitatum (una cum eiusdem civitatis religiosissimo antistite vel apud alias publicas personas) vel magistratus, vel iuridicum Alexandrinae civitatis tutores vel curatores creare, legitima cautela secundum eiusdem constitutionis normam praestanda, videlicet eorum periculo qui eam accipiant.*”^[52]

II. A *Magistratus*OK FELELŐSSÉGE A GYÁMRENDELÉSÉRT

1. A *magistratus*ok gyámrendeléssel kapcsolatos kötelezettségei

A *magistratus*nak abban az esetben kellett gyámot rendelnie, ha valakinek, akinek gyámra volt szüksége, nem volt gyámja, vagy a gyám léte bizonytalan volt. A gyámrendelést kérelmezni kellett, de a kérelem benyújtására bárkinek lehetősége volt. Egyes közeli hozzátartozók, így például a serdületlen anya számára azonban

[52]„Most azonban az a joggyakorlat, hogy Rómában *praefectus urbi* vagy a *praetor* a saját jogszolgáltatásuk körében nevezik ki a gyámot, a tartományokban pedig az a tartományi helytartó vizsgálat alapján,(sic.!) vagy pedig – ha az árvának nincs nagy vagyona – a városi hatóság a tartományi helytartó rendelete alapján. Mi azonban egy kibocsátott *constitutió*nkban, hogy az efféle nehézségeknek elejét vegyünk, azt rendeltük, hogyha a gyámoltnak, vagy a gondnokság alá kerülő serdültnek vagyona 500 *solidus*nál nem több, akkor a város előljárója a város püspökével vagy más hivatalos személyekkel, mint pl. a tanácsosokkal vagy Alexandriában a város bírásaival együtt – anélkül, hogy a tartományi helytartó rendelkezéseit bevárnák – nevezzék ki a gyámokat vagy a gondnokokat, gondoskodván egyúttal az ugyanezen *constitutió*ban előírt törvényes biztosítékadásról, ami azoknak az anyagi felelősségével történik, kik ezt a biztosítékot elfogadják.” (Fordítás: Mészöly 1939, 38.)

kötelezővé tették a gyámrendelés iránti kérelem benyújtását, s annak elmulasztása esetére szankciókat helyeztek kilátásba.^[53]

A *magistratus*oknak azonban bizonyos esetekben nem csupán a gyámok – megfelelő – kirendelésről kellett gondoskodnia, hanem arról is, hogy a gyám megfelelően fogja kezelni a gyámolt vagyont. Ezt általában úgy próbálták meg biztosítani, hogy egy kezességgel megerősített *stipulatio*, az ún. *cautio/satisdatio rem pupilli salvam fore* megtételére kötelezték a gyámság kezdetekor a leendő gyámot.^[54] A gyám ebben a *stipulatio*ban arra tett ígéretet, hogy megfelelően fogja kezelni a gyámolt vagyont, s mindent megtesz a gyámsággal kapcsolatosan, amit a bona *fides* megkövetel.^[55]

Ezen *satisdatio* megtételét azonban nem minden gyámtól követelték meg. Úgy vélték, hogy mivel a végrendeletben rendelt gyámok becsületességéről az örök-hagyó meg volt győződve, azok nem kötelesek biztosítékot nyújtani, s általában a magasabb *magistratus*ok (így különösen a *consul*, a *praetor* és a tartományi helytartó) által kinevezett (és becsületességük tekintetében megvizsgált) gyámokat sem kötelezték a *satisdatio* nyújtására.^[56] Így arra főszabály szerint csak a törvényes gyámok és a *magistratus municipales* által rendelt gyámok voltak kötelezve.^[57]

A biztosíték nyújtásáról történő gondoskodás az alábbi módokon mehetett végbe: „*Exigere autem cautionem magistratus sic oportet, ut pupilli servus aut ipse pupillus, si fari potest et in praesentiarum est, stipuletur a tutoribus, item fideiussoribus eorum rem salvam fore: aut, si nemo est qui stipuletur, servus publicus stipulari debet rem salvam fore pupillo, aut certe ipse magistratus. (16) Plane ubi servus publicus vel ipse magistratus stipulatur, dicendum est utilem actionem pupillo dandam.*” (Ulp. 27,8,1,15, és 16)

Biztosítékot akként kell követelnie a *magistratus*nak, hogy a gyámolt rabszolgája, vagy ha már tud formális jogi nyilatkozatokat tenni és jelen van, maga a gyámolt a gyámmal és annak kezeisével *stipulatio* formájában megígérteti, hogy a gyámolt vagyona megmarad. Ha azonban nincs senki, aki a biztosítékot *stipulatio* formájában megígértethetné, akkor egy *servus publicus* vagy szükség esetén maga a *magistratus* megígértetheti *stipulatio*s formában, hogy a gyámolt vagyona megmarad, vagyis a gyám nekik is megteheti a *satisdatio rem pupilli salvam fore*t.^[58]

[53] D.26.6.1; D. 26,6,2,1-2; Kaser – Knütel, 2014, 364.

[54] Gai.1,119. Földi – Hamza, 2015, 262. A témához lásd részletesen Carbone, 2017, 1–28.

[55] D.46,6,11; Sachers, 1948, 1570–1570.; Kaser – Knütel, 2014, 367–368.; Kaser, 1971, 365.

[56] Gai.1,200.

[57] C.5,59,5,pr; D.26,4,5,1; D.26,3,5; Gai.1,199; Sachers, 1948, 1569–1570.; Kaser – Knütel, 2014, 368.; Kaser, 1971, 365.; Galaboff, 2016, 92.

[58] Vö. Sachers, 1948, 1571.

Abban az esetben, ha a gyám részéről egy *servus publicus* vagy maga a *magistratus* részére történik meg a *stipulatio*, a gyámolt a *stipulatio*ból eredően egy *utilis actio*t kap a gyámmal szemben.^[59]

A *cautio/satisdatio rem pupilli salvam fore*ből származó *actio ex stipulatu* és a gyámságból származó alapkereset, az *actio tutelae directa* gyakorlatilag egyenértékű volt. Ezt igazolja az alábbi két szöveghely is: „*Cum pupillus a tutore stipulatur rem salvam fore, non solum quae in patrimonio habet, sed etiam quae in nominibus sunt ea stipulatione videntur contineri: quod enim in tutelae iudicium venit, hoc et ea stipulatione continetur.*” (Pomp. D.46,6,9)

A Pomponius-fragmentum értelmében, ha a gyámoltnak a gyám arra tesz *stipulatio*s ígért, hogy a vagyona sértetlen marad, akkor úgy tűnik, hogy a *stipulatio* nem csak arra vonatkozik, ami a vagyonában van, hanem arra is, amire vonatkozóan követelései vannak, mert ami a gyámságból származó keresetben bennefoglaltatik, azt ez a *stipulatio* is tartalmazza.

„*Cum rem salvam fore pupillo cavetur, committitur stipulatio, si, quod ex tutela dari fieri oportet, non praestetur: nam et si salva ei res sit, ob id non est, quia, quod ex tutela dari fieri oportet, non solvitur.*” (Nerva D.46,6,11)

Nerva pedig az alábbiakra hívja fel a figyelmet: ha a gyámoltnak biztosítékot rendeltek, hogy a vagyona sértetlenül megmarad, és azt, amit a gyámságból eredően adni, tenni tartoznak, nem teljesítették a *stipulatio*s ígéretet bizony megszegik. Mert ha neki (a gyámoltnak) a vagyona sértetlen is lenne, mégsem az, mert azt, amit a gyámságból adódóan adni vagy tenni tartoznak, nem teljesítették.

Az idézett szöveghelyek rámutatnak arra, hogy – miként a gyámságból közvetlenül eredő *actio tutelae* esetében, úgy a *satisdatio* következményeként is – a gyámoknak (s ennek megfelelően a kezeseiknek is) azokért a károkkért is felelnie kell, amelyek abból eredően keletkeztek, hogy a gyám elmulasztotta valaminek a megtételét, amire a gyámságból eredően köteles lett volna, még akkor is, ha ez által a gyámolt meglévő vagyona nem csökkent ugyan, de a gyámolt elesett egy (őt megillető) követeléstől, vagy például a vagyona nem gyarapodott úgy, ahogy arra egyébként lehetőség lett volna.

A *cautio/satisdatio rem pupilli salvam fore* révén tehát egy peresíthető kötelezettsége keletkezett a gyámnak arra, hogy megfelelően kezelje a gyámolt vagyont (*fidesszel* és *diligentiával* tartozott), s a gyám ezt követően a gondatlanul okozott károkkért is felelt a gyámoltnak, aki az *actio ex stipulatu*val léphetett fel vele szemben. Ez a kereset gyakorlatilag egyenértékű volt az *actio tutelae directával*, s az is lehetővé vált általa, hogy segítségével a gyám fizetőképтелensége esetén pert indítsanak a gyám kezeseivel szemben.^[60]

Abban az esetben, ha a *magistratusok* nem kötelezték a gyámot megfelelő biztosíték nyújtására, bár az szükséges lett volna, bizonyos *magistratusok*

[59] Uo.

[60] Vö. Sachers, 1948, 1571.; Galaboff, 2016, 93.

egyfajta mögöttes, szubszidiárius felelősséggel tartoztak a gyámolt felé, s ez a felelősség természetesen abban az esetben is terhelve őket, ha a gyámrendelési kötelezettségüknek egyáltalán nem tett eleget.^[61]

2. A mögöttes felelősséggel tartozó magistrátusok köre

Eredetileg Traianus császár javaslatára egy *senatus consultum* rendelte el, hogy a városi *magistratus municipales* ellen, akik a gyám személyére javaslatot tettek (*nominare*), a gyámolt a gyámság megszűnése után egy keresetet indíthat, amennyiben sem a gyámjaitól, sem azok kezeseitől nem tudja behajtani a gyámságból eredő teljes követelését: „*In magistratus municipales tutorum nominatores, si administrationis finito tempore non fuerint solvendo nec ex cautione fideiussionis solidum exigere possit, pupillis quondam in subsidium indemnitas nomine actionem utilem competere ex senatus consulto, quod auctore divo Traiano parente nostro factum est, constituit.*” (C.5,75,5)^[62]

A *constitutio* arról szól, hogy egy Traianus császár alatt keletkezett *senatus consultum* értelmében, abban az esetben, ha a gyámok a gyámság megszűnésekor nem fizetőképesek és a kezesektől sem lehet behajtani a teljes összeget, az egykori gyámoltnak a kárai megtérítése céljából a gyámok személyére javaslatot tevő *magistratus municipales*szal szemben egy *utilis actio* áll rendelkezésre.

Hadrianus óta a gyámolt azzal szemben is felléphetett, akinek az volt a feladata, hogy a gyám által nyújtott biztosítékot (*satisdatio*) megvizsgálja, ill. értékelje:^[63] „*Divus Hadrianus rescripsit etiam in eum, qui electus est ad aestimandas tutorum satisdationes, actionem dandam.*” (Ulp. D.27,8,1,8)

Az említett személyek mellett bizonyos kivételes esetekben^[64] az ún. *ordo decurionum*mal (a *magistratus*ok melletti városi tanáccsal) szemben is felléphetett a gyámolt: „*In ordinem subsidiaria actio non dabitur, sed in magistratus, nec in fideiussores eorum: hi enim rem publicam salvam fore promittunt, non pupilli. Proinde nec nominatores magistratuum ex hac causa tenebuntur, sed soli magistratus. Sed si ordo receperit in se periculum, dici debet teneri eos, qui praesentes fuerunt: parvi enim refert, nominaverint vel fideiusserint an in se periculum receperint: utilis ergo in eos actio competit. Sed si a magistratibus municipalibus tutor datus sit, non videtur per ordinem electus.*” (Ulp. D.27,8,1 pr.)

Az ulpianusi fragmentum vonatkozó része értelmében az *ordo decurionum*mal szemben főszabály szerint nem adják meg az ún. *actio subsidiariát* a gyámoltnak,

[61] Részletesen lásd alább.

[62] C.5,75,5; D.27,8,2, Levy, 1915, 41.; Karlowa, 1855, 596.; Nörr, 2001, 25–26.; Rudorff, 1834, 154.; Sachers, 1948, 1581.; Glück, 1829, 411.; Kaser, 1971, 367.; Rampazzo, 2011, 373–374.

[63] Rudorff szerint a posztklasszikus korban, Rómában és Bizáncban a *praetor tutelaris scribájának* volt az a feladata, hogy a gyámolt vagyonát felleltározza, ill. hogy felbecsülje azt, és ez alapján megállapítsa a *cautio* mértékét. (Vö. Nov. 94. epilóg, Rudorff, 1834, 159.)

[64] Nörr, 2001, 33.; Sachers, 1948, 1581.

csak a *magistratus*sal szemben. Ha azonban az *ordo decurionum* a gyámrendeléssel kapcsolatos felelősséget vállalta, azoknak, akik a határozathozatalnál jelen voltak, felelniük kell. Ulpianus szerint ugyanis nincs különbség aközött, hogy gyámot rendeltek-e, a gyámért kezességet vállaltak-e, vagy a veszélyt (felelősséget) felvállalták-e: vagyis meg kell adni velük szemben az *utilis actió*t. Ha azonban a *magistratus municipalis* rendelte a gyámot, akkor nem kell feltételezni, hogy azt az *ordo decurionum* választotta volna ki.

Amint az az alábbi szöveghelyből is kiderül, bizonyos esetekben maguk a *decuriók*^[65] is rendelhetek gyámot, ilyenkor a gyámrendelésben résztvevőket terhelte a gyámrendelésért való felelősség:^[66] „*Ubi absunt hi, qui tutores dare possunt, decuriones iubentur dare tutores, dummodo maior pars conveniat: ubi non est dubium, quin unum ex se dare possint.*” (Paul. D.26,5,19pr.)

Ha azok, akiket megillet a gyámrendelés joga, távol vannak, a *decuriók*nak keletkezik joga a gyámrendelésre,^[67] ők a többségi döntésnek megfelelően rendelhetnek gyámot. Ennek során maguk közül is választhatnak gyámot.

A *decuriók*hoz kapcsolódik a következő császári rendelet is, itt azonban csupán a *nominatio tutoris* esetéről, vagyis a gyámok kiválasztásáról, a személyükre vonatkozó javaslatlételről van szó:^[68] „*In provinciis autem curiales in nominandis tutoribus et curatoribus clarissimarum personarum exhibeant debitam cautionem, et discriminis sui memores cognoscant indemnitati minorum obnoxias etiam suas deinceps esse facultates.*” (C.5,33,1,5)

A császári rendelet értelmében, a provinciákban a *decuriók*nak a *personae clarissimae* számára történő gyámok kijelölése esetén gondoskodniuk kell arról, hogy a gyám megfelelő biztosítékot nyújtson. S gondolniuk kell arra, hogy saját vagyonukkal is garantálják a gyámolt esetleges kárainak megtérítését.^[69]

Érdekes azonban megfigyelni, hogy a gyámrendelésért való szubszidiárius felelősség soha sem terhelte a fő *magistratus*okat, akiket a *tutoris datio* joga megilletett. Így sem a *praefectus urbi*, sem a *praetor*, sem a *consul*, sem a *praeses provinciae*, sem pedig a *legatus* ellen nem lehetett fellépnie a gyámoltnak az ún. *actio subsidiariával*:^[70] „*Neque autem praefectus urbis neque praetor neque praeses provinciae neque quis alius cui tutores dandi ius est, hac actione tenebitur, sed hi tantummodo qui satisdationem exigere solent.*” (Iust. Inst.1,24,4)^[71]

[65] A *decuriók* „az önkormányzattal bíró közösségekben a városi tanács, az *ordo decurionum* tagjai. (Havas– Németh – Szabó, 2001, 182–183.)

[66] Sachers, 1948, 1581.

[67] Ilyen például akkor fordulhat elő, ha a *magistratus* távol van, meghalt, vagy egyáltalán nincs *magistratus* a városnak. Ez utóbbi eset általában az olyan provinciái városokban állhat fent, amelyeknek az alkotmányuk értelmében nincs *magistratus*, s ezért a gyámok kijelölését csak a *curialisok* végezhetik. (Vö. Rudorff, 1834, 160.)

[68] Nörr, 2001, 60.

[69] Vö. Tarozzi, 2013, 121–124.; Rudorff szerint a szöveghely interpolált. (Vö. Rudorff, 1834, 161.)

[70] Rudorff, 1834, 161.; Karlowa, 1855, 596.; Glück, 1829, 412.

[71] „Mindazonáltal sem a *praefectus urbis*, sem a *praetor*, sem a tartományi előljáró, sem más, kit a gyámrendelés joga megillet, ezzel a keresettel meg nem támadható, hanem csak azok, akik a biztosí-

Úgy tűnik, hogy az alábbi császári rendelet is a fenti felfogást támasztja alá: „*Illustris praefectus urbis adhibitis decem viris e numero senatus amplissimi et praetore clarissimo viro, qui tutelaribus cognitionibus praesidet, tutores curatoresve ex quolibet ordine idoneos faciat retentari. Et sane id libero iudicio expertesque damni constituent iudicantes.*” (C.5,33,1,pr.)

Arendelet értelmében a *vir illustris*-ként említett személyek számára a *praefectus urbi* a *senatus* tíz tagjának^[72] és a *praetor tutelaribus* a közreműködésével köteles alkalmas gyámot vagy gondnokot rendelni, tekintet nélkül azok jogállására. A felsoroltak szabadon választhatnak, anélkül, hogy felelniük kellene az esetleges károkért.^[73]

Megállapítható tehát a szöveghelyek alapján, hogy a gyámrendeléssel kapcsolatos felelősség csupán az alacsonyabb rangú provinciai hivatalnokokat, így különösen az ún. *magistratus municipales*, vagy esetleg a városi tanács tagjait terhelte, a magasabb rangú tisztségviselőket főszabály szerint sem Rómában, sem Bizáncban, sem pedig a provinciákban nem terhelte felelősség.^[74]

3. A mögöttes felelősség fennállásának feltételei

A gyámrendelésért való *magistratusi* felelősség fennállásához, s így a *magistratusok* elleni kereset, az ún. *actio subsidiaria*^[75] megindításához több feltételnek együttesen kellett teljesülnie.

A) Mivel pusztán szubszidiárius felelősségről volt szó, az egykori gyámolt csak abban az esetben léphetett fel a *magistratus*szal szemben, ha a gyám nem megfelelő vagyonkezeléséből származó kárait a gyámmal, ill. annak kezesével nem tudta megtéríttetni.^[76]

Ezt igazolja a korábban idézett C.5,75,5 is, mely egy Traianus császár idején keletkezett *senatus consultum*ról szól, amely elrendelte, hogy az egykori gyámolt keresetet kaphat a gyám személyére javaslatot tevő *magistratus municipales*szal szemben, de csak abban az esetben, ha a gyámság megszűnésekor a gyámjai nem voltak fizetőképesek, és azok kezeseitől sem lehetett behajtani a gyámolt teljes követelését.

A gyám személyére javaslatot tevő személyekkel, ún. nominatorokkal szembeni megtérítési igényről szól az alábbi császári rendelet is. A megtérítési igénnyel akkor élhetett a gyámolt, ha azok alkalmatlan gyámot (vagy gondnokot) javasoltak.

• tékadás megtörténtéről gondoskodni szoktak.” (Fordítás: Mészöly, 1939, 42.)

[72] A *senatus* tíztagú bizottsága a tíz néptribunusból álló kollégium utódja a gyámrendelés kapcsán a bizánci jog szerint. (Vö. Seckel, 1926, 123.)

[73] Az „*expers damni*” jelentése a Seckel, 1926, 195. értelmében: kártól mentesen.

[74] Vö. Sachers, 1948, 1582.

[75] Kaser, 1971, 367.; Albertario, 1912, 3.; Levy, 1915, 41.; Lenel, 1927, 321.; Sachers, 1948, 1581.

[76] Vö. Sachers, 1948, 1581.; Glück, 1829,406.

Azonban a nominatorok felelőssége is csupán szubszidiárius jellegű volt: „*Adversus nominatorem tutoris vel curatoris minus idonei non ante perveniri potest, quam si bonis nominati itemque fideiussoris eius nec non collegarum quoque, ad quorum periculum consortium administrationis spectat, excussis non sit indemnitati pupilli vel adulti satisfactum.*” (C.5,75,4)

Azzal szemben, aki alkalmatlan gyámot vagy gondnokot javasolt, addig nem lehet keresetet indítani, amíg a javasolt személynek, ill. a kezesének a vagyónában, valamint azon kollégák vagyónában, akiknek együttesen kellett vinni a gyámolt ügyeit, meg nem történt a végrehajtás a gyámoltnak/gondnokoltnak okozott károk megtérítése érdekében, s ezen vagyoni végrehajtás eredményeképpen nem sikerült a gyámolt vagy ifjú kárait megtéríteni.

B) További feltétele a *magistratus*okkal szembeni kereset megindításának, hogy a gyámrendelés során a *magistratus*ok valamilyen mulasztást kövessenek el.

a) Ez a mulasztás egyrészt állhatott abban, hogy a *magistratus*ok egyáltalán nem rendeltek gyámot valakinek, akinek szüksége lett volna rá. Ez azonban csak abban az esetben volt felróható a *magistratus*oknak, ha tudtak a gyámrendelés szükségességéről, mert például a serdületlen anyja, vagy bárki más kérelmezte a gyámrendelést.^[77]

„*Magistratibus imputatur etiam, si omnino tutor vel curator datus non sit: sed ita demum tenentur, si moniti non dederint. Ideo damnum, quod impuberes vel adulescentes medio tempore passi sunt, ad eos magistratus pertinere non ambigitur, qui munere mandato non paruerunt.*” (Ulp. D.27,8,1,6)

Az *ulpianusi* szöveghely értelmében a *magistratus*oknak azt is felróják, ha egyáltalán nem rendeltek gyámot vagy gondnokot. Ők azonban csak abban az esetben felelnek, ha senkit sem rendeltek, pedig a gyám, vagy gondnok kirendelését kérelmezték náluk. A kár, amelyet a serdületlenek, vagy az ifjak az adott időszak alatt elszenvedtek, ebben az esetben kétségtelenül azt a *magistratust* terheli, aki a feladatát nem teljesítette.

b) A *magistratus*ok abban az esetben is feleltek a gyámrendelés hiányosságai miatt, ha nem gondoskodtak megfelelő biztosíték nyújtásáról.^[78] Ugyanis – amint az korábban említésre került – a gyámoknak bizonyos esetekben kötelező volt az ún. *cautio/satisdatio rem pupilli salvam fore* megtétele, amely egy kezességgel megerősített *stipulatio*s ígéret volt arra nézve, hogy megfelelően fogják kezelni a gyámolt vagyont.^[79]

Ha olyan esetben, amikor arra egyébként szükség lett volna, a *magistratus* nem kötelezte a leendő gyámot a *satisdatio* megtételére, illetve kezes állítására, vagy kötelezte ugyan, de az nem megfelelő összegre vonatkozott, a *magistratus*

[77] Sachers, 1948, 1582.

[78] Uo.

[79] Rudorff, 1834, 169.

felelt ezen mulasztásáért.^[80]

Ezt igazolja az alábbi Papinianus-fragmentum is: „*Tutores a patruo testamento datos iussit praetor magistratus confirmare: hi cautionem quoque accipere debuerunt nec voluntas eius, qui tutorem dare non potuit, negligentiam magistratum excusat. Denique praetor non ante decretum interponere potest quam per inquisitionem idoneis pronuntiat. Unde sequitur, ut, si tutelae tempore solvendo non fuerunt, in id, quod de bonis eorum servari non possit, contra magistratus actio decernatur.*” (Papin. D.26,3,5)

Papinianus arról számol be, hogy egy *praetor* arra utasította egy város *magistratusait*, hogy erősítsék meg azokat a gyámokat, akiket az apai nagybácsi rendelt végrendeletében a gyámolt számára. A *magistratusok*nak gondoskodniuk kellett volna biztosíték nyújtásáról, és annak a rendelkezése, aki nem jogosult a gyámrendelésre, nem mentesíti őket a hanyagságuk alól. A *praetor* nem hozhatja meg a határozatát addig, amíg a gyámokat hivatalos vizsgálat alapján nem minősítették alkalmasnak. Ebből viszont az következik, hogy ha a gyámok a gyámság megszűnésekor nem voltak fizetőképesek, megadják a keresetet a *magistratusok*kal szemben a gyámolt azon követelése erejéig, amit a gyám vagyonából nem tudott megszerezni.

Felmerül a kérdés, hogy miért kellett kötelezni a *magistratus*nak a gyámokat biztosíték nyújtására, ha végrendeleti gyámokról volt szó, hiszen mint az korábban említésre került, tutela testamentaria esetén főszabály szerint nem kötelezték a gyámot a *satisdatio* megtételére, mert feltételezték, hogy az örök-hagyó a legnagyobb körültekintéssel választotta ki a gyámokat a hatalomalattijai számára. A tényállás szerint azonban a jogesetben nem a gyámrendelésre jogosult *pater familias* részéről került sor a gyámrendelésre a végrendeletben, hanem csupán egy apai nagybácsi rendelt e módon gyámot a majdani gyámoltnak. Így szükségessé vált a biztosíték nyújtása a gyámok részéről, amelynek elrendelése a *praetor* külön utasította is a *magistratusok*at. Mivel a *magistratusok* ezen utasításnak nem tettek eleget, felróhatóan mulasztást követtek el a gyámrendelés során, így a gyámság megszűnését követően szubszidiáriusan helyt kellett állniuk a gyámok nem megfelelő vagyonkezeléséből keletkező károkért, ha a gyámok fizetéképtelenné váltak.

c) A *magistratus* nem csupán akkor felelt, ha nem gondoskodott megfelelő biztosíték nyújtásáról, hanem abban az esetben is, ha alkalmatlan gyámot, vagy alkalmatlan kezeit választott a gyámoltnak, ahogy ez a korábban idézett C.5,75,4 is tanúsítja.^[81]

[80] A kezes állíttatásának kötelezettsége annyira magától értetődő volt, hogy arról a *magistratusok*nak főszabály szerint kifejezett utasítás hiányában is gondoskodnia kellett. Annál is inkább, mert Rudorff szerint a *magistratus* muunicipalesnek soha nem volt joga ahhoz, hogy a gyámok alkalmasságát saját vizsgálódás révén maga megvizsgálja, ahogy erre a főbb hivatalnokoknak lehetősége volt. (Vö. C.5,59,5.pr; Rudorff, 1834, 169–170.)

[81] Lásd még D.50,1,2,5; Rudorff, 1834, 170.; Sachers, 1948, 1582.

C) Mint ahogy az az alábbi szöveghelyekből is kiténik, mindez csak abban az esetben volt így, ha a mulasztás a *magistratus*nak felróható volt, vagyis ha a gyámrendelés során szándékosan, vagy gondatlanul^[82] nem járt el megfelelően.

Érdekes megfigyelni a vonatkozó szöveghelyek alapján, hogy hogyan alakul az alacsonyabb *magistratusok* (*magistratus municipales*) felelőssége, abban az esetben, ha ők rendelik a *praeses provinciae* javaslatára a gyámokat, ill. abban az esetben, ha utóbbi rendel a gyámot a *magistratus municipales* előzetes felvilágosítása, javaslata (*nominatio*) alapján: „*Si praeses provinciae denuntiare magistratus tantum de facultatibus tutorum voluit, ut ipse daret, videamus, an et quatenus teneantur. Et extat divi Marci rescriptum, quo voluit eos, qui praesidi renuntiant, non perinde teneri atque si ipsi dedissent, sed si deceperunt, gratia forte aut pecunia falsa renuntiantes. Plane si praeses provinciae satis eos exigere iussit, non dubitabimus teneri eos, etiamsi praeses dederit.*” (Ulp. D.27,8,1,2)

„*Si praeses provinciae nominibus ab alio acceptis ad magistratus municipales remiserit, ut se de nominibus instruant, et perinde instructus dederit tutores: an exemplo eorum qui praetorem instruunt debeant magistratus teneri, quaeritur: utique enim interest, utrum ipsi magistratus nomina electa dederint praesidi an ea, quae ab alio praeses accepit, inquisierint. et puto utroque casu sic teneri, quasi dolo vel lata culpa versati sunt.*” (Ulp. D.27,8,1,3)

„*Si curatores fuerunt minus idonei dati, dicendum est teneri magistratus oportere, si ex suggestu eorum vel nominibus ab eis acceptis praeses dederit. Sed et si ad eos remiserit, ut ipsi dent vel post dationem ut exigerent satisdationem, periculum ad eos pertinebit.*” (Ulp. D.27,8,1,5)

Ulpianus az idézett szöveghelyekben a következőket írja ezzel kapcsolatosan: ha a *praeses provinciae* (helytartó) csupán azt kérte a *magistratusoktól*, hogy tájékoztassák a gyámok vagyoni viszonyairól, hogy ezt követően maga rendeljen gyámot, meg kell vizsgálni, hogy utóbbiak felelnek-e és milyen mértékben. És Marcus Aurelius egyik *rescriptum*ában azon akarátát juttatja kifejeződésre, hogy azok, akik a helytartónak felvilágosítást nyújtanak, ne ugyanolyan módon feleljenek, mintha maguk rendelnének gyámot, hanem csak abban az esetben, ha a helytartót megtévesztették azáltal, hogy szívésségből vagy pénzért hamis információkat nyújtottak. Ha azonban a *praeses provinciae* elrendelte, hogy követeljenek biztosítékot, akkor nincs kétség afelől, hogy (ha ezt elmulasztották) felelnek akkor is, ha a helytartó rendelte a gyámokat.

Abban az esetben, ha a *praeses provinciae* egy harmadik személy által javasolt (alkalmas személyekre vonatkozóan) neveket a *magistratus municipales*nek továbbadta, hogy azok a nevezett személyekről felvilágosítást nyújtsanak, és a helytartó ezen felvilágosítást követően ezeket gyámként kinevezte, kérdés, hogy a *magistratus municipales*, úgy, mint ahogy azok, akik a *praetornak* felvilágosítást nyújtanak, felelnek-e. Az ugyanis nagy különbséget jelent, hogy a *magistratusok*

[82] Rudorff, 1834, 168.

maguk választották-e ki a neveket, és adták azokat tovább a helytartónak, vagy olyan neveket vizsgáltak-e felül, akiket a helytartó egy harmadik személytől kapott. Ulpianus szerint mindkét esetben csak akkor felelnek, ha csalárdul (*dolo*), vagy súlyos gondatlansággal (*culpa lata*) jártak el.

Ha nem alkalmas gondnokokat rendeltek, akkor azt kell mondani, hogy a *magistratus*oknak felelniük kell, ha a *praeses provinciae* rendelte a gondnokokat a *magistratus*ok beszámolója alapján, vagy azt követően, hogy tőlük megkapta a neveket. De abban az esetben is, ha a neveket a helytartó a *magistratus*oknak átadta, hogy azok maguk nevezzék ki a gondnokokat, vagy követeljenek biztosítékot, őket terheli a felelősség.

A szöveghelyekből látható, hogy abban az esetben, ha maga a *praeses provinciae*, vagyis a provinciai helytartó rendelt gyámot (vagy gondnokot) a helytartó szokás szerint a *magistratus*okat bízta meg azzal, hogy vizsgálják meg, ki lenne alkalmas gyámnak. Ilyenkor a *magistratus*ok vagy maguk kutatták fel az alkalmasnak gondolt személyeket, vagy egy harmadik személy tett javaslatot a helytartónak, s ő az így szerzett névsort adta tovább vizsgálatra a *magistratus*oknak. Ebben az esetben, ha a *magistratus*ok alkalmatlan gyámot javasoltak, vagy tévesen tájékoztatták a helytartót a gyámjelöltek vagyoni helyzetéről, csak akkor feleltek, ha ezt csalárdságból vagy súlyos gondatlanságból tették. Az enyhe gondatlanság miatt tehát nem terhelte őket felelősség. Bár a(z alkalmatlan) gondnok személyére tett javaslat esetén Ulpianus pusztán azt jelenti ki, hogy ebben az esetben is felelnek a *magistratus*ok, ha a helytartó nevezi ki a gondnokot, a gyámság és gondnokság közötti lényegi hasonlóságok miatt feltételezhető, hogy ilyen esetben is csak akkor felelnek, ha dolózan, vagy súlyos gondatlansággal jártak el.

Az alábbi szöveghelyekből viszont arra lehet következtetni, hogy abban az esetben, ha a *magistratus municipalis* maga gyakorolja a *datio tutoris*, a felelőssége nem korlátozódik pusztán a *dolus*ra és az azzal igen hasonló megítélés alá eső *culpa latá*ra, hanem a *culpa levis*re is kiterjed, amely minden bizonnyal szintén az „*omne periculum*” fogalmi körébe tartozik: „*Non similiter tenentur heredes magistratum, ut ipsi tenentur: nam nec heres tutoris negligentiae nomine tenentur. Nam magistratus quidem in omne periculum succedit, heres ipsius dolo proxima culpa succedaneus est.*” (Ulp. D.27,8,4)

Ulpianus arról ír, hogy a *magistratus* örökösei nem ugyanúgy felelnek, mint a *magistratus*. Mert a gyám örökösei sem felelnek a gondatlanság miatt. Bár a *magistratus*t a teljes felelősség terheli, az örökösre csak az a kötelezettség száll át, amelyik a *dolus*hoz közel álló *culpá*ból (vagyis a *culpa latá*ból) ered.

Ulpianus tehát kiemeli, hogy a *magistratus*t a gyámrendelés kapcsán a teljes felelősség (*omnis periculum*) terheli. Ez az *omnis periculum* ugyan látszólag magába foglalhatná a *casus*t is, de az alábbi szöveghely azt igazolja, hogy a *magistratus*ok felelőssége nem vonatkozik a véletlenre, ill. az előre nem látható hátrányos következményekkel járó eseményekre: „*Si magistratus ab initio tutorem idoneum dedit et satis non exegit, non sufficit: quod si satis exegit et idoneum exegit, quamvis postea facultatibus lapsi sint tutores vel fideiussores,*

nihil est, quod ei qui dedit imputetur: non enim debent magistratus futuros casus et fortunam pupillo praestare.” (Ulp. D.27,8,1,11)

Az Ulpianustól származó szöveghelyek értelmében nem elegendő, ha a *magistratus* egy eredetileg alkalmas gyámot rendelt, de nem követelte a biztosíték nyújtását. Ha azonban követelte a biztosíték nyújtását és alkalmas gyámot választott ki, akkor a *magistratus*nak, aki a gyámot rendelte, nem róható fel semmi, még abban az esetben sem, ha a gyámok, vagy a kezesek később elveszítenék a vagyonukat. Mert a *magistratus*ok nem kötelesek helyállni a gyámolt-nak a (gyám, ill. a kezesek) vagyonának jövőbeni elvesztése miatt.

Láthatjuk tehát, hogy a *magistratus* ebben az esetben azért nem felel a gyámolt-nak a gyámrendelésért, mert megfelelő gondossággal választotta ki a gyámot és a kezeseket is: alkalmas személyeket választott, s egyben megfelelő biztosíték nyújtásáról is gondoskodott. Vagyis mindent megtett a gyámrendelés kapcsán, ami elvárható volt. Ha ennek ellenére a gyám mégsem megfelelően kezelte a gyámolt vagyonát, s ebből eredően a gyámolt-nak követelése keletkezett a gyámság megszű-nését követően a gyámmal, ill. annak kezesével szemben, a *magistratus* ellen még akkor sem fog keresetet kapni, ha a gyámot, ill. annak kezesét eredménytelenül perelte, mivel azok vagyona időközben lecsökkent, mivel a *magistratus* a gyámren-deléssel kapcsolatban nem követett el semmilyen felróható mulasztást.

Vagyis ebben az esetben Ulpianus kizárja a *magistratus*ok *casus*ért, vagyis az előre nem látható eseményekért való felelősségét.^[83]

A források tanúsága szerint tehát a *magistratus municipales* részéről megva-lósított *datio tutoris* és a *nominatio tutoris* között jelentős különbség állt fent a jogkövetkezmények szempontjából: *nominator*esként pusztán a *dolus*ért és a *culpa latá*ért feleltek, ha azonban ők valósították meg a *tutoris dati*ót, felelőssé-gük az *omne periculum* körében a *culpa levis*re is kiterjedt.^[84]

III. ÖSSZEGZÉS

Összefoglalásként megállapítható tehát, hogy azokban az esetekben, amikor a serdületleneknek sem végrendelet, sem törvény alapján nem volt gyámjuk, a *magistratus*oknak kellett gondoskodni a gyámrendelésről. A gyámrendelésre jogosult *magistratus*ok körét a vonatkozó törvények mellett *senatus consultum*ok és császári rendeletek is folyamatosan bővítették. A gyámrendelés során a *magistratus*oknak megfelelő gondossággal kellett eljárniuk annak érdekében, hogy alkalmas személyt, vagy személyeket nevezzenek ki gyámmá, s adott esetben arról is gondoskodniuk kellett, hogy a gyámok megfelelő biztosítékot nyújtsanak, kezest állítsanak.

[83] Levy, 1915, 43.

[84] Vö. Karlowa, 1855, 596.

A források alapján megállapítható, hogy bizonyos *magistratusok*, így különösen a *magistratus municipales* feleltek azért, ha a gyámrendelés (*datio tutoris*) során vagy a gyám személyére történő javaslattétel (*nominatio*) során nem megfelelően jártak el, s alkalmatlan, ill. fizetőképtelen gyámot, vagy kezeset rendeltek, ill. fogadtak el, vagy adott esetben egyáltalán nem gondoskodtak gyámról vagy megfelelő biztosíték nyújtásáról. Ez a felelősség azonban csak akkor terhelte a *magistratusok*at, ha dolózusan vagy gondatlanul jártak el. S e felelősség csupán szubszidiárius volt, vagyis a volt gyámolt csak abban az esetben kapta meg a *magistratusok*kal szembeni keresetet, az ún. *actio subsidiariát*, ha előzetesen megkísérelte a gyámjaival és azok kezesével szemben a gyámságból eredő követelése érvényesítését, s végrehajtását, de utóbbi részben, vagy egészben eredménytelen maradt, s így a gyámolt ezen személyektől nem nyert teljes kielégítést.

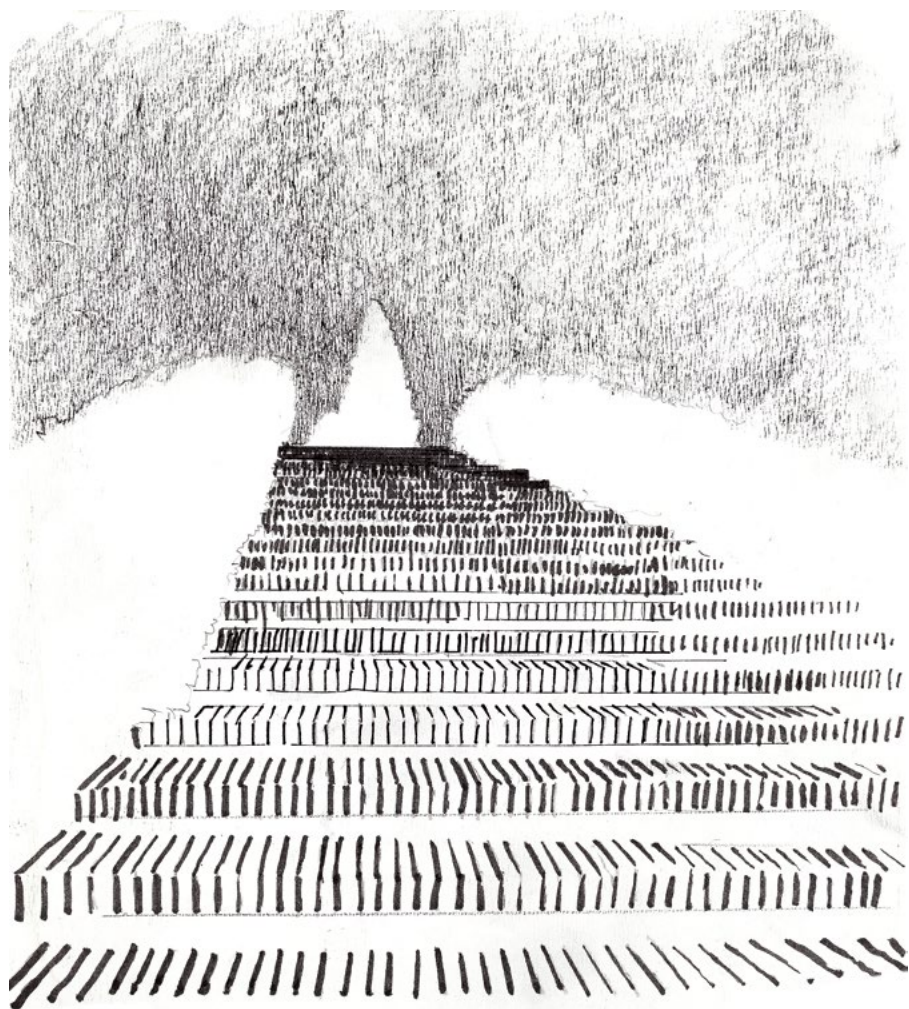
A római gyámrendeléssel kapcsolatos fentebb ismertett szabályok az állami tisztségviselők magánszemélyek felé irányuló felelőssége fontos történeti példái, ezért ezek vizsgálata alapján a modern kor számára is érdekes következtetéseket lehet levonni. A gyámrendeléssel kapcsolatos hatásköri és illetékeségi kérdések és felelősségi problémák tisztázása után a későbbiekben lehetőség kínálkozik a volt gyámolt által a *magistratusok* ellen megindítható kereset és eljárás sajátosságainak vizsgálatára.

IRODALOM

- Albertario, Emilio (1912): Dell' »*actio subsidiaria*« concessa al minore contro i *magistrati*. Studi dell' Istituto di Esercitazioni nelle scienze giuridiche e sociali della R Università di Pavia.
- Benedek Ferenc – Pókecz Kovács Attila (20164): *Római magánjog*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs.
- Carbone, Mariateresa (2017): Tutori magistratuali ed esonero dalla *satisfatio* in Gaio e in Giustiniano. *Teoria e Storia del Diritto Privato*, Nr. X. 1-28.
- Crawford, Michael Hewson (Hrgs.) (1996): *Roman Statutes I*. Institute of Classical Studies, University of London, London.
- Eck, Werner (1979): *Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit*. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.
- Ermann, H. (1894): *Eine römisch-ägyptische Vormundschaftssache*. SZ. 15. 241–255.
- Fiebiger, Otto – Liebenam, Wilhelm (1905): Duoviri. In: Wissowa, Georg (Hrg.): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (RE)*. Band 5, J. B. Metzlersche Buchhandlung, Stuttgart. 1798–1842.
- Földi András – Hamza Gábor (201520): *A római jog története és intézüciói*. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest.
- Galaboff, Nikola Georgja (2016): *Die Palingenesie der römischen Vormundschaftsgesetze*. Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main.
- Glück, Christian Friedrich (1829): *Ausführliche Erläuterung der Pandecten*. Palm'schen Verlagsbuchhandlung, Erlangen.

- Gonzáles, Julián – Crawford, Michale, H. (1986): The lex Irnitana: A New Copy of the Flavian Municipal Law. *The Journal of Roman Studies*, Vol. 76. 147–243.
- Havas László – Németh György – Szabó Edit (2001): *Római történeti kézikönyv*. Korona Kiadó, Budapest.
- Honsell, Heinrich – Mayer-Maly, Theo – Selb, Walter (19874): *Römisches Recht*. Springer Verlag, Berlin–Heidelberg.
- Jakab Éva (kézirat): *Immunitás? Az állam kárfelelősségének történeti gyökereihez*.
- Karlowa, Otto (1855): *Römische Rechtsgeschichte*, Bd. I. Verlag von Veit & Comp., Leipzig.
- Kaser, Max (1971): *Das Römische Privatrecht, 1. Abschnitt*. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.
- Kaser, Max – Knütel, Rolf (2014²⁰): *Römisches Privatrecht*. Verlag C. H. Beck, München.
- Kunkel, Wolfgang – Wittmann, Roland (1995): *Staatsordnung und Staatspraxis der Römischen Republik, 2. Abschnitt, Die Magistratur*. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.
- Lenel, Otto (19273): *Das Edictum Perpetuum*. Verlag von Bernhard Tauchnitz, Leipzig.
- Levy, Ernst (1915): *Privatstrafe und Schadensersatz im klassischen römischen Recht*. Vahlen, Berlin.
- Mészöly Gedeon (1939): *Justinianus császár Institutiói négy könyvben*. Egyetemi Könyvkereskedés, Budapest.
- Mitteis, Ludwig (1908): *Über die Kompetenzen zur Vormundsbestellung in den römischen Provinzen*. SZ, 29. 390-403.
- Molnár Imre – Jakab Éva (20126): *Római jog*. Diligens, Szeged.
- Mommsen, Theodor (1857): Die Stadtrechte der latinischen Gemeinden Salpensa und Malaca in der Provinz Baetica, nebst Nachträgen. Mit 1 lith. Tafel. In: *Abhandlungen der Philologisch-Historischen Classe der Königlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, Bd. 2., Leipzig. 361–507.
- Mommsen, Theodor (18873): *Römisches Staatsrecht*, 1. Bd. Verlag von S. Hirzel, Leipzig.
- Nörr, Dieter (2001): *Zur Palingenesie der römischen Vormundschaftsgesetze*. SZ, 118. 1–72.
- Panero Oria, Patricia (2011): La datio tutoris en la Lex Irnitana cap. 29. *Anuario de Historia del Derecho Español*, (81). 973–996.
- Pókecz-Kovács Attila (2016): *A principátus közjoga*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs.
- Rampazzo, Natale (2011): *La «nominatio» e la responsabilità dei magistrati municipali*. Index 39. 363-378.
- Rudorff, Adolf August Friedrich (1832): *Das Recht der Vormundschaft*, Bd. I. Ferdinand Dümmler, Berlin.
- Rudorff, Adolf August Friedrich (1834): *Das Recht der Vormundschaft*, Bd. III. Ferdinand Dümmler, Berlin.
- Sachers, Erich (1948): Tutela. In: Mittelhaus, Karl – Ziegler, Konrad (Hrsg.): *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft 2. Reihe (R-Z)*, 7. Bd. Tributum bis Valerius, (RE 7A/2), Alfred Druckenmüller Verlag, Waldsee (Württ.). 1497–1599.
- Schubert, Werner (1976): Walter Langhammer, Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbst verwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2. bis 4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit). Steiner-Verlag, Wiesbaden 1973. 325 S., (rec.). SZ, 93. 350–358.

- Seckel, Emil (19262): *Heumanns Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. Verlag von Gustav Fischer, Jena.
- Simshäuser, Wilhelm (1973): *Iuridici und Munizipialgerichtsbarkeit in Italien*. Verlag von C. H. Beck, München.
- Solazzi, Siro (1917): Sulla competenza dei magistrati municipali nella costituzione del tutore durante l'impero romano. AIV, N. 77, 2. 1-24. (= *Scritti di diritto romano*, Bd. 2. Jovene, Napoli 1957, 211-228.)
- Talamanca, Mario (1990): *Istituzioni di diritto romano*. Giuffrè Editore, Milano, 159-160.
- Tarozzi, Simona (2013): *La petitio faciendi tutoris specialis di Gundihild in P. Ital. I, 7*, In: *Ravenna Capitale, Territorialità e Personalità*, Maggioli, Santarcangelo di Romagna. 107-126.
- Újvári Emese (2016): Contutores – a gyámok jogviszonya többes gyámság esetén a római jogban. *JURA* 22. évf. 2. szám. 184-192.

•
A feltétlenség jele III.

A sztoikus logika rövid összefoglalása

I. BEVEZETŐ

A sztoikus logikáról írni alapvetően nagy kihívás, tekintettel arra, hogy a sztoikus filozófiai diszciplínák közül a logika nehezen értelmezhető szigorú tételek és a köztudatban kevésbé ismert fogalmak sorából áll. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a logika nem vált a *sztoa* legnépszerűbb ágává, jóllehet hozzá kell tennünk, hogy logika nélkül maga a filozófia alapvetően nem is létezhet, hiszen a logika a hibátlan következtetés és érvelés tudománya, ennek fényében a bölcsélet sincs meg logika nélkül. A logika bizonyosan a filozófia módszertana, és ez a sztoikus filozófia esetében határozottan meg is nyilvánul.

Fontos leszögezünk, hogy önálló tudományágként nem a sztoikusok kezdték el művelni a logikát. A filozófiatörténet nagy személyiségei közül Arisztotelészt említhetjük elsőként, aki a logika tárgyában adott ki műveket, jóllehet maga Arisztotelész és a későbbi követői, a peripatetikusok sem önálló tudományként, hanem a filozófia segédtudományaként definiálták. A sztoikus filozófia első korszakában tevékenykedő filozófusok, a kitioni Zénón és Khrüszipposz Arisztotelész követőinek hagyományához hasonlóan a logikát kezdetben szintén a filozófia eszközeként értelmezték, a két említett sztoikus bölcs nevéhez köthető a sztoikus logika tudományának megalapozása. A *sztoa* történetének második korszakában tevékenykedő filozófusok viszont már kevésbé mutattak érdeklődést a téma iránt, ennek talán az lehet a magyarázata, hogy figyelmüket a logikai törvények betartására összpontosították, egyszerűen alkalmazták elődeik tudományát. Ezt támasztja alá a második korszak kiemelkedő filozófusának, a rodoszi Poszeidóniosznak bölcséleti stílusa, aki bár a logikát az etikához és a fizikához hasonlóan a filozófia fontos tudományágának tekintette, mégsem dolgozott ki logikai tételeket. Poszeidóniosz már nem a következtetési szabályok tisztázását értette a logika alatt, hanem a tudomány-filozófiát. Az ő esetében már tapasztalható, hogy a logika a tudományos vizsgálódás és kutatás alkalmazott módszere. A *sztoa* római, azaz harmadik korszakának nagy egyéniségeire még határozottabban jellemzővé válik a logika tudományos módszerként való művelése. Marcus Aurelius, Epiktétosz és Seneca elsősorban etikai problémákkal foglalkoztak, érdeklődésük sem a természetfilozófiai, sem pedig az ismeretelméleti témákra nem terjedt ki. A Kr. u. 2–3. századra a sztoikus logika önálló

tudományágként való művelése teljes egészében el is tűnt a sztoikus filozófiából.

Ismertető tanulmányomban a sztoikus filozófia első korszakának bölcseleti által elemzett problémákat vázolom, a logika tudományának tárgyi meghatározását, a fontosabb fogalmak és problémák tisztázását és argumentálását megcélózva..

A három filozófiai diszciplínáról

SVF II 38 Sextus Empiricus, *Adversus Mathematicos*, VII.16-19.

(...) Egyesek helyesebben... állítják, szerintük a filozófia része a fizika, az etika és a logika. Valójában ez Platón felosztása... a legfontosabb érvek Xenokratésztől és a Xenokratész-követőktől származnak, valamint a peripatetikusoktól, de a sztoikusok is elismerik ezt az osztályozást. A sztoikusok azonban nem valami meggyőzően hasonlítják a filozófiát a gazdag gyümölcsös kerthez. A hasonlat szerint a fák dús lombozata jelképezi a természetfilozófiát, a zamatos gyümölcs az etikát, a fákat körülvevő kerítés pedig a logikát. Mások [ti. más sztoikusok] szerint a filozófia egy tojáshoz hasonlítható: a sárgája az etika, a fehérje a fizika, amely az előbbi táplálója, a logika pedig a tojás héja. Poszeidóniosz ettől eltérő véleményt képvisel, szerinte ugyanis a filozófia részei egymástól elválaszthatatlanok, ezzel szemben a fenti hasonlatban a gyümölcsök a fáktól, a fák pedig a kerítéstől elválasztottak; szerinte a filozófia inkább egy élőlényhez hasonlítható: a fizikát a hús és a vér, a logikát a csontok és az inak, az etikát pedig a lélek szimbolizálja.

A filozófia három fő területe

SVF I 45 Diogenész Laertiosz, VII 39.

A kitioni Zénón elsőként állítja a Logoszról című művében, hogy a filozófia három részre tagolódik, a fizikáról, az etikáról és a logikáról való érvelés szerint.

SVF I 46 Diogenész Laertiosz, VII 40.

Egyesek a logikát rendelik első helyre, másodikra a fizikát, és harmadikra az etikát. Ezzel találkozunk Zénón Logoszról című művében is.

SVF I 48 Arrianos, *Epict. Diss.* I. 17. 10, 11

Egyesek szerint (... a logika a megkülönböztetés és a vizsgálódás tudománya, de valaki azt is mondhatja, hogy a metrika a mérlegelés tudománya; akik ezt állítják, azok csak Khrüszipposz, Zénón és Kleanthész; Anthisztenész viszont nem állítja ezt.

A dialektika

Poszeidóniosz F188 Diogenész Laertiosz, VII. 62.

A dialektika, ahogyan Poszeidóniosz mondja, igaz, hamis, valamint a se igaz, se hamis dolgok tudománya. A dialektika Khrüszipposz szerint a jelölésről (*szémainonta*) és a megjelölésről (*szémainomena*) szól.

Lekton

SVF II 167 Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* VIII. 80.

Minden lektont ki kell ejteni nyelvileg, éppen ez a név. Beszélni annyi, mint a dolgok nevének jelentését hanggal kifejezni.

A megismerésről

(phantasztia, asszenzió, aiszthészisz, kritérion)

SVF I 52 Cicero, *Acad. Pr.* II. 66.

Arkheszilaosz szerint a bölcsnek az a legnagyobb erőssége, hogy óvakodik attól, nehogy becsapják, és figyel nehogy tévedjen; ezt Zénóonnal egybehangzóan mondja.

SVF I 53 Cicero, *Acad. Post.* I. 42.

De a tévedés, a meggondolatlanság, a tudatlanság, a sejtelen – egyszóval minden, ami idegen a szilárd és biztos jóváhagyástól [ti. *asszenziótól*] – erénnyel és bölcsességgel helyreigazítható.

SVF I 54 Cicero, *Pro Mur.* § 61.

A bölcs semmiről sem alkot véleményt, nem bosszankodik semmi végett, nem csalatkozik, és sohasem változtatja nézeteit.

A benyomásról

SVF I 55 Cicero, *Acad. Post.* I 40.

A legtöbbet a filozófia harmadik részén változtatott. Először is a legtöbb újdonságot az érzetekkel kapcsolatban vezette be, ezekről azt állította, hogy valamilyen módon összefüggésben állnak a kívülről érkező benyomással, amelyet ő *phantasztia*-nak, mi pedig *visum*-nak nevezünk.

SVF I 56 Numenius apud Euseb. *Perep. Evang.* XVI 6, 13.

Ezt a tant is Zénón határozta meg elsőként, amely aztán nevének megbecsülését eredményezte az athéniak körében, ez a tan a megragadó képzet [ti.

phantasztia kataléptiké] tana – Arkheszilaosznak erre minden szempontból szüksége is volt.

SVF I 58 Sextus, *Adversus Mathematicos*, VII 236.

Amikor Zénón azt mondja, hogy a képzet benyomódik a lélekbe, akkor hallgatnia kell rá [ti. a léleknek]...

A kritériumról

SVF II 105 Diogenész Laertiosz, VII. 54.

[A sztoikusok] azt mondják, hogy az igazság kritériuma a megragadó képzet [*kataléptikén phantaszian*], azaz ami a meglévőből való, miként Khrüszipposz mondja *A természetéről* második könyvében, továbbá Antipatrosz és Apollodórosz is. Boéthosz több kritériumot enged meg, az észet, az érzékelést, a sóvárgást és a tudást. Khrüszipposz önellentmondásba kerül *A logoszról* elején. Azt állítja, hogy a kritérium: érzékelés és előfeltételezés; az előfeltételezés egy általános érvényű fogalom. A korai sztoikusok közül mások a helyes gondolkodást tartják kritériumnak, ahogyan Poszeidóniosz is mondja *A kritériumról* című művében.

A megragadásról szóló tenyérhasonlat

SVF I 66 Cicero, *Acad. Pr.* II 144.

Zénón ezt a szemléltető példát mutatta be: egyik kezét előre nyújtotta kinyitott tenyérrel: a „képzet ehhez hasonló” mondta; aztán kicsit visszahajlította ujjait, és mondta: „a jóváhagyás pedig ehhez”; majd teljesen összezárta ujjait és öklöbe szorította, ezt pedig már a megragadásnak nevezte; a hasonlat alapján pedig erre az öklöbeszorított mozzanatra, a *katalépszisz* kifejezést vezette be, ezt előtte még soha sem nevezte meg senki. Aztán pedig bal kezével a jobb öklét alaposan és erősen megszorította, ilyen pedig „a tudás” mondta, ami senkinek sem sajátja, csak a bölcsnek.

A megragadó képzet és a megragadás

SVF I 60 Cicero, *Acad. Post.* I 41.

41. Nem minden képzetnek ad hitelt, csak azoknak, amelyek valamilyen sajátos jelzéssel rendelkeznek azon dologról, amelyet reprezentálnak az elmében; azt a képzetet pedig, ami önmagát mutatja meg, megragadónak nevezete el; Elfogadjátok ezt? Mi bizony igen! – mondta [ti. Atticus]. – Hogyan másképp neveznéd a *katalépton*-t? Amikor pedig egy képzet elfogadásra és megismerésre kerül, azt a folyamatot nevezte megragadásnak, hasonlóan a kézzel

megragadható dolgok esetéhez. Ebből vezette le a nevét is; ezt a kifejezést korábban ilyen összefüggésben senki sem használta, ugyanakkor több egyéb kifejezést is bevezetett, hiszen új dolgokat mondott. Amit pedig érzékeléssel megragadunk, azt nevezte az érzékelésnek magának, és ha a megragadás már megtörtént, akkor azt az értelemről elválasztani lehetetlen, ez lesz a tudás; ha a képzet az értelemről elválasztott, akkor azt tudatlanságnak nevezte el; ez utóbbiból származik a vélemény, amely gyenge és téves felismeréssel kevert.

SVF I 58 Cicero, Acad. Post. I 41

...és ha a megragadás már megtörtént, akkor azt az értelemről elválasztani lehetetlen, az a tudás, ha pedig igen, akkor azt tudatlanságnak nevezte el...

A jóváhagyás: asszenzió

SVF I 59 Cicero, Acad. II 18.

Philón tagadja, hogy bármi is megragadható lenne. A képzet (*visum, phantasia*) olyan képzet – ahogy Zénón állítja –, ami benyomásként és lenyomatoként keletkezik egy dologról, mégpedig úgy, amiként a dolog adva van, és ez a képzet nem állhatna elő, úgy, ahogy az a dolog – amelyről származik – nincsen; meglátásom szerint ezt Zénón igen helyesen határozta meg; az ilyen [ti. megragadó] képzetet Philón cáfolta és el is törölte...

A nevekről

SVF I 65 Sztobaios, Ecl. I p. 136, 21 W

Zénónról és azokról a gondolatokról, amelyek tőle erednek. A fogalmakról azt állítja, hogy sem reális létezők, sem pedig minőségek, de a lélek bizonyos minőségi jelenségei, amelyeket a korábbi filozófusok ideáknak neveztek. A fogalmak a formák rendezői, amilyen például az ember vagy a ló formája, a fogalom minden ilyen típusú élőlényben rokon, akárhány is van belőle. Ezekről állították a sztoikus filozófusok, hogy elgondolt létezők, valamint azt, hogy következtetés révén teszünk szert rájuk; neveknak nevezték őket.

A téves képzet a szenvedély oka

SVF II 379 Cicero, Tusculanae Disputationes IV. 22.

A sztoikusok szerint a fegyelmezetlenség minden szenvedély forrása, ami valójában a teljes értelemről és a helyes észről való elpártolás, azaz az ész parancsaitól való elfordulás; ekkor a lélek készítése nem irányítható és nem gátolható. Idővel a fegyelmezettség lecsillapítja a szenvedélyt, hatással lesz arra, hogy a józan észnek engedelmességedjenek a szenvedélyek, továbbá

megtartja [ti. a fegyelmezettség] az értelem megfontolt ítéleteit. A kellemetlen fegyelmezetlenség a lélek teljes egészét felborzolja, megzavarja, felizgatja, mivel az indulat, a félelem és az összes szenvedély belőle ered.

Az képzetalkotás is hathat az emotív mozgásokra

Poszeidóniosz, F162 Galénosz, De Placitis Hippocratis et Platonis, V. 473-4, pp. 453. 11-454. 7 M

Poszeidóniosz szerint a szenvedélyek okának helyes felismeréséből haszonra tehetünk szert. Hozzáteszi: „Tisztázódtak a szenvedélyek okozta késztetésekkel kapcsolatos zavarok.” A folytatásban jellemzi a szóban forgó zavarokat: „Szerintem jól jegyezd meg, mi az ésszerű magyarázata annak, hogy hogyan van meg bennünk vagy hozzánk közel a rossz, amikor még nem is félünk vagy rettegünk. Bizony bőven elég ezek képzeit felidézni magunkban. Vajon hogyan hozhatnád mozgásba az értelem nélkülit az értelemmel, hacsak nem úgy, hogy felidézél egy, az érzékelt dologhoz hasonló képzetet. Vegyük például azok esetét, akikben vágy ébred egy elbeszélés kapcsán, vagy azok esetét, akik pusztán egy élénk felkiáltástól a félelem állapotába kerülnek, rettegnék, hogy az oroszlán elragadja őket, pedig még nem is látják azt.”

Poszeidoniosz, F34 Galénosz, De Placitis Hippocratis et Platonis, IV. 377-9, pp. 348. 5-350. 13 M

Midőn [Khrüszipposz] azt vizsgálja, hogy vajon a szenvedélyek ítéletek vagy az ítéletek következményei, mindkét esetben eltávolodik a korábbi filozófusoktól, de még inkább, amikor a kettő közül a tévesebbet választja. Zénónnal, saját magával és számos sztoikussal ellentmondásba kerül, akik szerint a szenvedélyek nem a lélek ítéletei, hanem az ítéletek okozta értelem nélküli összehúzódsok, elernyedések, felemelkedések és kitörések.

Poszeidóniosz ezzel szemben mindkét állásponttól teljesen eltávolodik. Szerinte ugyanis, a szenvedélyek nem lehetnek ítéletek, és nem is származhatnak ítéletekből, inkább a vágy és az indulat képességei okozzák őket, ebben pedig összhangot mutat a korábbi filozófusokkal. ...

A haladók és megfontoltak

Poszeidóniosz, F174 Galénosz, De Placitis Hippocratis et Platonis, V. 474, p. 454. 7-15 M

Nos, ezeket helyesen adta elő Poszeidóniosz, a következőkben pedig a Khrüszipposz által megoldatlanul hagyott kérdéseket elemzi, miként ezekről az előző könyv végén már beszámoltam. Elhatároztam, hogy itt most befejezem az elemzést, de azért még idézek egy részletet: „Csakugyan a bölcsesség terén

haladók, nem szenvednek annak a tudatától, hogy bennük van a rossz. Ennek az az oka, hogy nem lelkük értelem nélküli, hanem értelmes volta irányítja őket.”

Poszeidóniosz, F186 Alexandriai Kelemen, Stromateis, II. xxi. 129. 1-5.

Poszeidóniosz szerint a végső cél: a szemlélődő élet mindenekfelett az igazságról, magáról a megmutatkozó kozmikus rendről [szóljon] lehetőség szerint...

Ahogy arra már utaltunk, a logika tudománya nem előzmény nélküli a filozófiatörténetben, hiszen már Arisztotelész külön művekben tárgyalta a helyes gondolkodás szabályait. Az Arisztotelész tevékenysége utáni korszakban virágzó sztoikus filozófia logikával foglalkozó ága azonban mégsem tekinthető az arisztotelészi logika egyenes folytatásának. Májig vita tárgyát képezi a tudósok körében, hogy vajon mi lehet a magyarázat Arisztotelész eredményeinek tudomásul nem vételére a sztoikus bölcsek részéről. Akad olyan gondolkodó, aki azt tartja a legvalószínűbb magyarázatnak, hogy a sztoikusok egyszerűen nem ismerték a méltán nagy hírű előd idevágó írásait, ezt a hipotézist azóta a filológia megcáfolta. A legvalószínűbb magyarázat talán az lehet, hogy a sztoikus bölcsek a logika tudománya alatt tágabb tudományt értettek, figyelmük nem csupán a helyes következtetési és érvelési struktúrák rögzítésre összpontosult, hanem igazság- és tudományelméleti kérdésekre is. Ha alaposabban szemügyre vesszük a sztoikus töredékeket, azonnal kiderül, hogy a sztoikus logika elsősorban ismeretelméleti kérdésekkel foglalkozik, a bölcsek a tiszta ismeret megszerzésének határait és feltételeit kutatják. Alapvetően a biztos tudás köréhez kapcsolódó kérdések megválaszolása körül forgott gondolkodásuk. Miért fogadom el, hogy a képzet alapjául szolgáló tárgy valóban létező dolog és nem maga is a képzelet szüleménye? Honnan ered a szavak jelentése? Milyen összefüggés lehet a biztos tudás és a morál között? Miközben a fent megfogalmazott kérdéseket megválaszoljuk, a sztoikus logika teljes rendszere tárul majd fel előttünk.

Talán azzal érdemes kezdenünk, hogy vajon mit neveztek, mit értettek a sztoikusok logika alatt. Első körben a görög *logosz* kifejezést kell szemügyre vennünk, mely szónak fordítása nem egyszerű, észszerűség, szabály, lényeg, beszéd vagy szó jelentéssel is előfordul a szövegekben. A sztoikus filozófia három filozófiai diszciplínája közül az egyiket nevezi meg a *logosz* kifejezés segítségével, elsősorban a nyelv és a helyes megismerés és gondolkodás szabályait tömörítő tudomány megjelölőjeként. Ezzel magyarázható, hogy logikájuk két fő ágra, a retorikára és dialektikára tagolódik. A retorika a nyelvvel és a grammatikával kapcsolatos problémákat öleli fel, a dialektika pedig a helyes gondolkodás és megismerés szabályaival és ismertelméleti témákkal foglalkozik. A sztoikus retorika mai fogalmaink szerint inkább felel meg a logikának, míg a dialektika talán az analízis, elemző ismeretelmélettel, illetve a tudományfilozófiával azonosítható. A sztoikus logika mindkét ága nagyon izgalmas, egyedi megoldásokkal előálló, sajátos tanításokat foglal magába, amelyek már az antikvitás korában komoly filozófiai vitákat generáltak.

A sztoikus logikát bemutató tanulmányomban a logika mindkét ágát ismertetem majd, elsősorban az ismeretelméleti problémákat vázolom, tekintettel arra, hogy a sztoikus logika ezen a ponton különleges célt teljesít: a helyes életvezetési szabályok megragadását is megcélozza, ugyanis a logika a sztoikus filozófiában az etika, a helyes és boldog élet fundamentumaként körvonalazódik.

A sztoikus logika három létdimenzió körül mozog: (i) a valóság dimenziója, maga az empirikus fizikai világ; (ii) a valóságról alkotott képzetek dimenziója, az elgondolható világ és végül ennek kifejezését adó dimenzió (iii) a nyelvi sík. Ezen három struktúrához köthető minden sztoikus logikai tan és fogalom. A megismerhető világ a nyelvi közegen keresztül kerül rögzítésre, ezt tisztán és pontosan kell elvégeznünk, hogy valóban a valóságot fejezzük ki, a nyelv elemzése tehát elengedhetetlen. A nyelvi kifejezést megelőzi az elgondolható világ dimenziója, vagyis a valós tárgyról alkotott képzetek és a helyes képzetalkotás szintén elengedhetlenné válik a valóság kifejezése és megismerése során. Meglátásom szerint e két mozzanat tette indokolttá a sztoikusok számára a logika két területének megkülönböztetését, a nyelvi dimenzió elemzésével a retorika, a képzetalkotás dimenziójával a dialektika szerzett magának létjogosultságot. A valóság megismerésének célja a valós világ, a kozmosz szépségének megőrzése, mely cél nem csupán ismeretelméleti, hanem etikai cél is, ez a sztoikus bölcsélet legfontosabb kötelessége.

II. RETORIKA

Amint azt már említettem, a sztoikus logikának két fő ága van, a retorika és a dialektika. Az előbbi a nyelv grammatikai vizsgálatával foglalkozik, az utóbbi, a dialektika, az igazság feltárásával, az igaz, hamis állításokkal, valamint a jelöléselmélettel.

A sztoikus retorika elsődlegesen a nyelvvel, a beszéddel kapcsolatos kérdéseket vizsgálja: milyen viszony áll fenn ontológiailag a dolgok és az őket megjelölő nevek között, mi a különbség és milyen viszony áll fenn a tagmondatok és a mondatok között, honnan és mi alapján kapják adott dolgok nevüket, amelyekkel illetjük őket. A sztoikus bölcseneknek köszönhetően rögzültek a Kr. e. 3. században a nyelvtani kategóriák és nevek. A névszóragozás alapjául szolgáló esettani (alanyeset, tárgyeset, birtokos eset, határozó) elnevezések és szabályos használatuknak tisztázása is hozzájuk köthető, miként az igeragozás terén alkalmazott igeszemlélet nevek (folyamatos, befejezett, beálló) és igeidőket (jelen, múlt, jövő) kifejező elnevezések, és használatuk szabályainak definiálása is. Ez első hallásra kevésbé fontos vívmánynak tűnhet számunkra, ugyanis e nyelvtani kategóriák értése és használata magától értetődő minden ember számára, csakhogy ne feledkezzünk meg arról a tényről, hogy a kategóriák bevezetésének hiányában nem csupán az antik nyelvek, de a modern nyelvek elsajátítása is gyakorlatilag lehetetlen. Ezen szabályok és nevek azóta is minden nyelv alapját adják és módszertani segítséget a nyelvtanulásban.

A sztoikus logika ezen ágának legérdekesebb problémaköre a *lekton*-tan, azaz a jelentés fogalmával kapcsolatos elmélkedés. A *lekton* az, amit a mondással mondunk, ami a beszéd egy elemi fokú egysége. A *lekton* azon entitások egyike, amely a sztoikusok szerint testetlen, de rendelkezik ontológiai, létezési státusszal, hiszen azáltal, hogy jelen van a valóság szférájában, hangzás formájában fizikai létező. A *sztoa* szerint a *lekton* egy adott szó jelentése, amit egy görög ért, egy barbár viszont annak ellenére, hogy hallja a kifejezést, nem érthet meg, utóbbinak csak hangok halmaza; az ilyen entitás is existál, de testetlenül; a testi létező az maga az a dolog, ami alapját képezi az adott szónak/*lekton*nak, amire vonatkozva megfogalmazódott. A jelöléselmélet egy háromszög segítségével szemléltethető, egyik csúcsa a valós dolog, a másik csúcs a dolgot a beszéd szintjén reprezentáló egység: a szó, végül a harmadik a kimondott szó, vagyis a *lekton*. Ilyen értelemben a képzelet szüleményei, vagy a mesebeli lények nevei is létezőnek minősülnek, de nem reális testi adottsággal bírókként, hanem csak „szimbólumokként”, *lekton*okként. Amikor egy tárgyról egy állítást teszünk, akkor olyasmit állítunk, ami tőle függetlenül, önállóan nem létezik, csak a dologhoz való viszonyában nyer létezését. De vajon miért volt fontos ezt a sztoikusok számára tisztázni? A létértelmezést csupán nyelvi dimenzióban tehetjük meg, éppen ezért a sztoikusok a valóság tükrözőjét értették a nyelv alatt. Gondolkodni is csak nyelvi szinten vagyunk képesek, tehát bármilyen ismeretet szerzünk a világról, aztán pedig törvényben rögzítjük, kizárólag nyelvi struktúrákkal vagyunk képesek megtenni. Ezért volt számukra fontos a nyelvi jelek elemzése és ontológiai státuszuk tisztázása.

Ezzel szoros összefüggésben dolgozták ki a retorika másik lényeges területét, az etimológiát is. A sztoikusok körében az etimológiai vizsgáldások legfőképpen azért voltak népszerűek, mivel így nem csupán a szavakat, hanem a dolgokat is magyarázattal láthatták el. Számos fragmentum maradt fenn a szavak eredeti jelentését összegző lexikonszerű kézikönyvekből.

A sztoikus retorika ezen a ponton összekapcsolódik a dialektikával. A dialektika fő problémaköre az igaz és hamis megkülönböztetése, valamint a jelentés (*szémainonta*) és jelölet (*szémainomena*) megkülönböztetése. Amint arra már utaltunk, a megismerés és maga a gondolkodás is nyelvi közegben történik, ezért lényeges kérdés a szavak helyes használata, aminek nyilvánvaló előfeltétele a szavak jelentésének értése. Általános sztoikus tanítás, hogy a szavak jelentését a jelentésük alapját adó dolgokból, azaz jelöletükből nyerik, ezzel magyarázható a sztoikusok etimológia iránti erőteljes érdeklődése. Egy adott tudástartalom, azaz jelentés abban az esetben igaz/helyes, amennyiben reális tárgyi létező az alapja, viszont hamis/helytelen amennyiben nem reális alaptól származik. A ló név jelentése helyes, hiszen a ló mint létező, reális testi létező. A kentaur hamis, mivel nem jelöl meg semmit a tárgyi világ létezői közül. Ha azonban a kentaurt, mint nevet értelmezzük egy fantáziakép reprezentánsaként, abban az esetben nem minősül hamisnak, ez pedig azzal magyarázható, hogy a sztoikusok reális tárgyi létező alatt minden létezőt értenek,

a képzeteket kifejező állításokat, a mondatokat is, vagyis minden beszéd tartalmát, szót, nevet. Ha a kentaur nevet tesszük vizsgálatunk tárgyává, akkor be kell látnunk, hogy maga a szó egy fantáziakép nyelvi megfogalmazása, amit ha kimondunk, testi létezőként a valóság dimenziójába lép, de csak, mint név. A kentaur maga hamis dolog, mert nincs reális alapja, a kentaur szó viszont igaz, mivel mint szó, a kentaur fantáziaképet reprezentálja. A kentaur mint fantáziakép, mint mitológiai alak nem valós létező, de mint név valós nem testi létező, vagyis *lekton*, amint azt fentebb kifejtettük, hiszen maga a kimondott szó, a *lekton* ontológiai státusszal bír. Egy állítás/név igazságát tehát a világhoz való viszonyában minősítik igaznak vagy hamisnak. Igaz, amennyiben tükrözi a tapasztalati, illetve a nyelvi világ szerkezetét, de hamisnak minősül, ha zavaros és nincs összefüggésben a név alapját képező dologgal, vagy képzzettel. Csakhogy az itt elhangzott sztoikus megállapítás újabb problémát vet fel. Mi a kritériuma annak, hogy az adott tartalom valóban a „valóságot” reprezentálja? Ez esetben pedig már nem a *lektont*, hanem a képzetek és fizikai tárgyak viszonyát vizsgálják. A fizikai létezőkről származó képzeink valóban megfelelnek-e a fizikai tárgynak? A képzeink helyes/igaz voltáról mi alapján lehetünk biztosak? Létezik-e a valóság, vagy minden csupán álom? Mi a tényleges igazság, mi a valóság kritériuma? A sztoikus logika dialektikának nevezett ága ezen a ponton episztemológiává, ismeretelméletté válik, a következőkben a fent megfogalmazott kérdésekre keressük a választ.

III. DIALEKTIKA

Már a legkorábbi sztoikus bölcsek szövegeiben találkozunk az igazság kritériumának problémájával. A valóságot hűen tükröző tudás kritériumának elemzését a tudás megszerzésének körülményeivel, tisztázásával érdemes kezdenünk. Ezt két oldalról lehet megközelíteni a) a megismerő alany és b) a megismerés tárgya oldaláról.

a) A megismerés alanya maga a lélek, vagyis annak elsődleges funkciója az irányítás; a helyes megismerés legfőbb feltétele a lélek fő funkciójának zavartalan mozgása, vagyis a zavartalan gondolkodás. Mit is értenek a sztoikusok ilyen kontextusban vezetés alatt? Ezt a mozgást e fő funkció meghatározásával írhatjuk körül: a lélek nyolc részből áll, legfőbb része a *hégemonikon*, ami eredendően vezetést, irányítást, a lélek többi részének mozgását, az érzékelést irányítja. Ha ez a vezetés zavartalanul működik, akkor beszélünk egyenes észhasználatról, görögül *orthosz logosz*ról. Ha e képesség helyesen működik, a megismerés világát hibátlanul vizsgálja a lélek, a fizikai világról alkotott képzei lefedik a valóságot, ezek a képzetek az érzékelés révén kerülnek a lélekbe, hallás, látás, tapintás vagy szaglás által.

b) A megismerés tárgya a fizikai világ bármely tárgya lehet, a megismerés kritériuma, hogy a tárgy létezzen fizikailag, illetve hogy megérintse, azaz kapcsolatba kerüljön a megismerés alanyával az érzékelés révén. Ha a vezérlő lélek rész

jól működik és a tárgy is megérintette a megismerő alanyt, azzal az ismeretszerzés meg is valósul. Miként is történik ez? Az érzékelés segítségével a szemlélődő személy képzetet alkot egy adott tárgyról, ha ez a képzet százszázalékosan megfelel a tárgynak, azaz tükrözi az adott dolgot, abban az esetben beszélhetünk helyes képzetalkotásról, görög kifejezés e mozzanatra a *szünkatathesizis*, amelyet latin nyelvű szerzők alapján *asszenzió*nak nevezünk. A töredékek arra engednek következtetni, hogy a helyes *szünkatathesizis* során megjelenő képzet, amit Zénón *phantasztia kataléptikének* nevez – megragadó képzetnek szoktuk fordítani –, lesz az egyetlen kritériuma a valóságnak, vagyis annak, hogy a képzet és a fizikai tárgy maximálisan megegyezik. A *phantasztia kataléptiké* úgy ragadja meg a lelket, hogy a lélek vezérlő része önkéntelenül rábólint helyesléséül; a lélekben való megjelenése ösztönszerű, nem gátolható. Az ilyen képzet ugyanakkor nem statikus, hiszen azonnal a gondolkodás alapvető mozgását indítja el, általa következtetünk arra, hogy a tárgy, amelyről tudósít, a valóságban is létezik. Minden, amiről ilyen tiszta megragadó képzetünk van, az adott tárgy egzisztenciális voltát igazolja, ez az igazság kritériuma.

Mielőtt rátérnénk annak tisztázására, hogy a megragadó képzet mellett hányféle képzetet különböztet meg a sztoikus logika, illetve, hogy ezen képzetek milyen mozgásokat váltanak ki a lélekben, próbáljuk meg feltárni azt az utat, hogyan lesz a megragadó képzetből általános és kétségbevonhatatlan, biztos ismeret. Röviden, miként lesz a képzetből fogalmi, konceptuális tudás? Zénón ezt egy hasonlat segítségével szemlélteti. Az itt ismertetésre kerülő, Zénóntól származó tényérhasonlat a sztoikus logika toposzaként vált ismertté. Zénón két kezünk segítségével szimbolizálja az empirikus ismeretszerzés útját a biztos tudásig. A nyitott tenyér szimbolizálja a lélekben megmutatkozó képzetet, a befelé fordított ujjak a képzet jóváhagyását, az ökölbe szorítás pedig a képzet megragadó minőségét. Ezt a mozzanatot a lélek nem tudja kitörölni, vagy visszautasítani, ekkor beszélünk arról, hogy a megragadó képzet százszázalékosan megfelel a neki alapul szolgáló tárgynak. A hasonlat következő mozzanata, amikor a másik kéz az ökölbe szorított kezet átszorítja, ezt nevezi Zénón tudásnak. Az analógiát ismertető töredék azonban még tartalmaz egy utolsó és különleges információt, miszerint ennek a biztos tudásnak a birtoklója kizárólag csak a bölcs lehet. Hogy ezt Zénón miért kötötte ki, nos, ennek tisztázására a képzetek típusainak elemzését követően még visszatérünk, ugyanis éppen ez az a momentum, ahol a sztoikus logika etikába fordul.

A képzetek osztályozása a következőképpen írható le: adott a megragadó képzet, amely a tiszta ismeret forrása, az ilyen képzetet az értelem önkéntelenül elfogadja, azaz rábólint, a képzeteknek azonban adott egy olyan típusa, amelyre az értelem elhamarkodottan reagál, így téves és nem tiszta ismerethez jutunk. Az ilyen képzetek elsősorban az érzéki csalódásból fakadó képzetek. A kentaurt mint mitológiai lényt megítélni helyes képzet, de valóságos létezőnek tekinteni már téves. A hibás képzetek semmilyen tekintetben nem felelnek meg a valóságnak, a lélek valamilyen betegség folytán bólint rá olyan képzetekre, amelyek tévesek. Megtörténik, hogy

egy kiadós megfázás kapcsán a mézet nem édesnek, hanem keserűnek érezzük, vagy éppenséggel semmilyen ízt nem érzünk. A téves képzetek létrejöttének elsődleges oka tehát az értelem tökéletlen, gyenge működése.

Minden hibás képzet nem tudást, hanem zavart és kellemetlen mozgást vált ki a lélekben, ezt a sztoikusok szenvedélynek nevezik. A szenvedély a legfárasztóbb mozgásokban nyilvánul meg, morálisan is elítélendő, éppen ezért minden tekintetben kerülendő. Kiküszöbölésük az értelem kiművelésén, jobb kondícióba hozásán fog múlni, hiszen a szenvedély eredendő oka egy téves képzet, a téves képzet eredendő oka a tökéletlenül működő értelem.

A zavaros képzetek ártó minőségét a legegyszerűbben az érzéki csalódásból fakadó szenvedélyekkel tudjuk érzékeltetni. Ki ne ismerné azt a kellemetlen érzést, amikor például egy közeledő ismerősre ráköszönünk, majd kiderül néhány pillanat múlva, hogy nem is az ismerősünk, ekkor kissé bután érezzük magunkat az idegen előtt. A sztoikus filozófia az ilyen tévesztéseket nem csupán ismeretelméleti szempontból tartja problémásnak, hanem etikai értelemben is. Ennek az a magyarázata, hogy a morálisan rossz döntések előzményei ugyanezen mechanizmus szerint működnek. A téves képzetben találja meg Zénón a gonosztevő cselekvéseinek motívumait is. Például a gonosztevő rosszul ítéli meg a helyzetet, ami arra készteti, hogy lopjon, vagy hazudjon.

A tiszta képzetek azonban éppen az előzőkkel ellenkezően a kötelességet mozgatják. A sztoikus cselekvésemélet értelmében egy tiszta képzet elfogadása nem csupán ismeretelméleti tartalommal rendelkezik, mozgásraindítja a lelket. A helyes képzetek motiválják a morális értelemben vett jó döntéseket és tetteket. A kötelességet megvalósító tettek tehát minden tekintetben tökéletesek. A képzetalkotást nem zavarja meg semmi, tiszta döntést hoz az értelem, aminek következtében a cselekvő ember azonnal végrehajtja a tettet. A vízben fuldokló ember látványa a sztoikus bölcslet arra mozgatja, hogy akár saját élete kockáztatása árán is, de mentse meg a fuldoklót, tehát kötelessége beugrani a vízbe a fuldoklóért. Ezzel magyarázható, hogy a bölcs lehet az egyetlen, aki minden tekintetben képes helyes döntést hozni, értelmének kiművelése oly szintet ér el, amikor a téves képzeteket az értelem azonnal felismeri, kiküszöböli, így kizárólag csak tiszta képzetekkel rendelkezik. Ezen a ponton fordul tehát a sztoikus logika etikába. Életünk során legtöbb esetben a téves képzetek okozta hibás döntéseink következményeitől szenvedünk, ennek elkerülését csakis a képzetek tiszta megragadásával érhetjük el. A helyesen megalkotott ítélet pedig minden esetben a kötelességet fogja megvalósítani, a boldogságot, ez pedig minden ember legfőbb célja.

A sztoikus etika szerint a legfőbb jó, a boldogság, ami a végső cél: a természettel összhangban élni. Poszeidóniosz szerint ennek elérése az igazságról, a megmutatkozó kozmikus rendről való a szemlélődő étellel valósítható meg, vagyis a világmindenség tiszta megismerésével, aminek elsődleges feltétele a tiszta gondolkodás, a helyes képzetalkotás. A feltáruuló rend lehetőség szerint történő megfigyelése, szemlélése a kontemplatív életformát jelentheti, vagyis

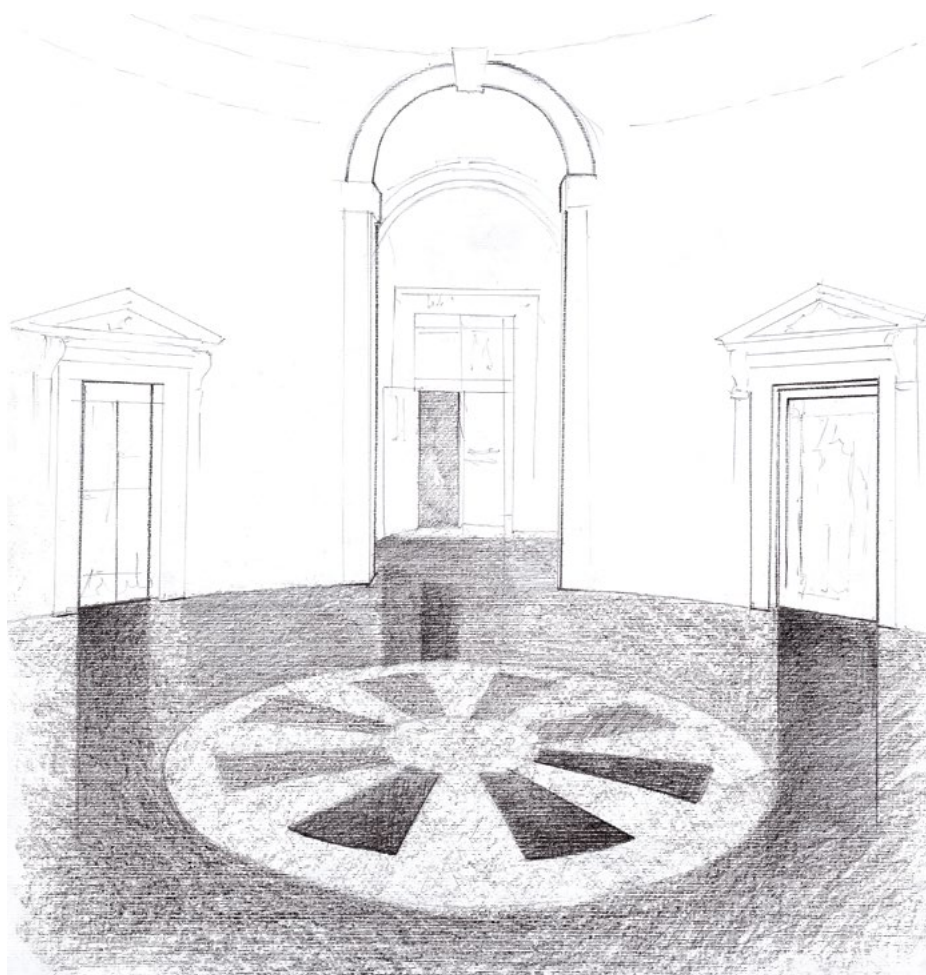
a világ dolgainak megismerését, a törvényszerűen végbemenő események befogadását, sőt minden bekövetkező esemény elfogadását. Világos tehát, hogy csak az értelem vezetése által lehetünk boldogok. Összegezve két nagy osztálya van a képzeteknek: a) téves képzetek; b) tiszta képzetek. Az előbbiek a morális rossz, a szenvedélyek kiváltóiként értelmezhetők, az utóbbiak viszont a kötelességet, a mit kell tennem típusú tetteket motiválják, gyakorlásukkal a boldog életet érhetjük el.

A sztoikus logika főbb tanait bemutató tanulmány végéhez érve talán megért-hetjük annak okát, miért is történhetett meg, hogy a sztoikus filozófia három disz-ciplínája közül a *sztoa* római korszakára el is halványodott a logika, és miért vált jellemzővé az etikai tartalmú szövegek elterjedése. Nem gondolom, hogy a szto-ikus logika egyszerűen eltűnt volna a hagyományból, véleményem szerint egész egyszerűen etikává csúcsosodott. Ez a magyarázata annak, hogy a Krisztus utáni első században tevékenykedő Epiktétosz, aki Zénónt követően a legismertebb sztoikus filozófus, már kizárólag csak a sztoikus etika iránt érdeklődik. Zárszó-képpen Epiktétosztól idéznék, mintegy szemléltetve, miként módosul és válik legfontosabb területté a három diszciplína közül az etika, illetve, hogy minden vizsgálódás legfőbb célja a morálisan helyes élet szolgálata.

„A filozófia első és legfontosabb része az, amely a bölcséleti elvek gyakor-lati alkalmazásáról szól például, hogy nem szabad hazudni [i. az etika]. A filo-zófia harmadik része a bizonyításokat tartalmazza: miért nem szabad hazudni [ti. a fizika]. A harmadik rész [ti. a logika] az előzőeknek alapvetésül és megvi-lágításul szolgál: [...] 'Mi a következtetés?'; 'Mi az ellentmondás?'; 'Mi az igaz és mi a hamis?'. A harmadik rész a második rész miatt szükséges. A második pedig az első miatt. A legfontosabb azonban, amivel mindig foglalkoznunk kell, az első rész [ti. az etika].”

IRODALOM

- Arnim, Hans von (1978): *Stoicorum Veterum Fragmenta*. Teubner, Stuttgart.
- Epiktétosz (1978): *Kézikönyvecske*. Európa, Budapest.
- Inwood, Brad (1985): *Ethics and Human Action in Early Stoicism*. ClarendonPress, Oxford.
- Long, Anthony A. (1998): *Hellenisztikus filozófia*. Osiris, Budapest.
- Long, Anthony A. – Sedley, David N. (1978): *The Hellenistic Philosophers*. Cambridge.
- Steiger Kornél (1983): *Sztoikus etikai antológia*. Gondolat, Budapest.

•
Centrum.

Die strafrechtliche Regelung der häuslichen Beziehungsgewalt in Ungarn – eine neue Strafhandlung im Spiegel der Rechtspraxis

I. EINLEITUNG

Das Fundament meiner PhD-Abhandlung bilden die gewaltsamen Verhalte in der Familie und die zur Kränkung der Angehörigen begangenen Strafhandlungen. Ich möchte als internationaler Ausblick – zur Durchführung der Vergleichsanalysen – die rechtliche Regelung und die praktische Erfahrungen in anderen Ländern sobald wie mögliche kennen lernen. Die Zielsetzung dieser Studie ist die Darstellung „der Geburt“ der ungarischen Strafhandlung und die etwas kritische, sich jedoch auf den eigenen Forschungsergebnissen beruhende Analyse der Rechtspraxis.

Der Frauenbewegungen in Ungarn kann zum Ende des 18. Jahrhunderts festgelegt werden, dann wurde vor allem mit dem Interessenschutz, der Unterstützung der Wahlberechtigung und der Arbeitsdurchführung von Frauen beschäftigt. Aus dem Gesichtspunkt des Kampfes gegen die häusliche Gewalt gilt in Ungarn das Jahr 1997 als Meilenstein. In diesem Jahr wurde das Gesetz über den Schutz der Kinder durch das Parlament angenommen, das Strafgesetzbuch modifiziert (die sexuelle Gewalt zwischen den Ehegatten ist auch strafbar geworden) und die Regierung hat die Verpflichtung der Gesetzgebung zur Regelung der häuslichen Gewalt auf gesetzlichem Niveau übernommen.^[1]

Das ungarische Parlament hat bei der Sitzungsperiode im Herbst 2012 die nationale Volksveranlassung über die neue, selbstständige Strafhandlung auf die Tagesordnung gesetzt, womit es einverstanden gewesen ist und darüber einen Beschluss gefasst hat. Der Wortlaut wurde unter Hinzuziehung der Fach- und Zivilorganisationen bestimmt, wobei das sich in Ungarn gebildete traditionelle System des Strafrechtes,

[*] Doktorandin, Rechtsanwältin, Verwaltungsorganisatorin, Kindergartenpädagogin, sie arbeitet seit 20 Jahren in der Justiz, davon seit 2004 in der Staatsanwaltschaftsorganisation. Ihr Hauptforschungsgebiet ist der Kinder- und Opferschutz, die zur Kränkung von Angehörigen begangene Strafhandlungen, die verletzungsanfälligen Gruppen. Diese Studie erstreckt sich nicht auf die sonstigen Aspekte der Beziehungsgewalt und auf die Zusammenhänge mit anderen Rechtszweigen – so zum Beispiel auf das Kinderschutzsystem, die Zivilprozess- (Ehescheidungsprozess) und Nichtprozessverfahren (die zwischen den Familienangehörigen anwendbare Fernhaltung), usw.

[1] Domokos, 2017, Seite 53.

sowie die Anforderungen der Verfassungsmäßigkeit und auch die internationalen Forderungen berücksichtigt wurden. Die sich mit der Liquidation der Diskriminierung der Frauen beschäftigende Kommission der UNO (CEDAW) hat Ungarn bereits in 2017 darauf aufmerksam gemacht, ein Sondergesetz über die häusliche Gewalt gegen die Frauen auszuarbeiten.^[2]

Nach dieser Vorgeschichte, sowie durch auf Auswirkung unserer Verpflichtung zur Rechtsharmonisierung in der Europäischen Union hat der zu einem großen Teil erneuerte Strafrechtliche Kodex am 01. Juli 2013 in Ungarn in Kraft getreten (C. Gesetz 2012, nachfolgend: StGB.), als dessen Teil der selbstständige Tatbestand der *BEZIEHUNGSGEWALT* ohne Vorgeschichte in dem Kapitel *Die die Interesse der Kinder beleidigenden und gegen die Familie begangenen Strafhandlungen* enthalten ist.

Der geschützte *rechtliche Gegenstand* der Strafhandlung ist die Menschenwürde, die existentielle Sicherheit, die Selbstbestimmung, persönliche Freiheit und körperliche Unverletztheit der sich in einer Beziehung der Art einer Familie befindenden (oder sich früher in einer solchen Beziehung befundenen) Personen; das heißt die Freiheit der Familie von Gewalt, was nicht nur eine individuelle, sondern auch eine gesellschaftliche Interesse ist.^[3] Das ungarische Strafrecht will also die persönliche Sicherheit der sich in einem im Vergleich mit dem allgemeinen engeren Vertrauensverhältnis befindenden und ausgelieferten Angehörigen,^[4] die mit der körperlichen-geistigen Sicherheit, der menschlichen Integrität der in den Haushältern lebenden Personen verbundene gesellschaftliche Interesse schützen.^[5]

Die verschiedenen Formen der *körperlichen Verletzungen* werden sicherlich durch das Rechtssystem von allen Mitgliedstaaten sanktioniert. Die physische Misshandlung ist schmerzhaft. Es tut doch viel mehr Leid, wenn diese durch unser eigenes Familienmitglied verursacht wird, da neben unserem Körper auch unsere Seele verletzt wird. Die Frage der Gewalt gegen Frauen und Kinder in der Familie wird durch die bedeutendsten internationalen Organisationen seit Jahren und fortlaufend verhandelt,^[6] es muss jedoch betont werden: das ist unabhängig vom Geschlecht, die Gewalt in der Familie kann auch gegen die Männer gerichtet werden, in vielen Fällen sind sie die verletzten Opfer.

[2] Die zum Gesetz beigefügte Begründung.

[3] Rechtssammlung Complex / Datenbasen / KJK-Kommentare, Module /Strafrecht/. Kommentar zum Strafgesetzbuch zum (2012)/StGB.§ 212/A.

[4] Lajtár, 2013, Seite 78.

[5] Belovics - Molnár - Sinku, 2016, Seite 248.

[6] UNO, Europäische Union, Europarat, Übereinkommen über die Rechte des Kindes und die Ausschüsse, ILO, CEDAW, Übereinkommen Lanzarote, Erklärungen und Handlungspläne, Dokumente, Zusammenfassende Berichte, Handbücher, usw.

Es ist unbedingt erwähnenswert das *Übereinkommen* des Europarats zur *Verhütung und Bekämpfung von Gewalt gegen Frauen und häuslicher Gewalt* (CAHVIO), allgemein bekannt als das *Istanbul Übereinkommen*.

Die durch das Übereinkommen bestimmten 4 Hauptrichtungen sind: die Verhütung (Prevention), der Schutz (Protection and support of victims), die entsprechende Regelung (Prosecution of offenders) und die Überwachung (Integrated Policies).^[7]

In dem ungarischen StGB wurde fast der ganze Artikel der Strafhandlungen gegen die Kinder und die Familie auf Grund der Anordnungen dieses Übereinkommens, ferner der internationalen Beziehungen entworfen.

Die Europäische Union hat eine sehr starke Anführung den Mitgliedstaaten über die Notwendigkeit der Ratifizierung dadurch gegeben, dass sie als eine internationale Organisation das Übereinkommen am 13. Juni 2017 unterzeichnet hat. Ihre offizielle Webseite^[8] gibt eine ausführliche Information über die bereits getroffenen und die beabsichtigten Maßnahmen, außerdem wird die Rechtsanwendung durch eine unabhängige sachverständige Gruppe / Körperschaft (GREVIO) nach einem im Voraus bestimmten Untersuchungsmechanismus überprüft.^[9]

17 Länder haben bereits das Übereinkommen unterzeichnet, jedoch noch nicht ratifiziert (darunter auch Ungarn nicht),^[10] 27 Länder^[11] haben jedoch alles dafür getan, es in ihr eigenes Recht umzusetzen und auch in Kraft zu setzen. Deutschland, als die 25. ratifizierende Seite wurde durch die Pressekonferenz des Europarates als Meilenstein bezeichnet, was nach meinem Standpunkt eine hervorgehobene Bedeutung nicht nur für Deutschland, sondern auch für ganz Europa bedeutet - nicht nebenbei auch in Hinsicht der Flüchtlingswelle und des Problems der Migration.

[7] Domokos, 2017, Seiten 43 bis 44.

[8] <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/home>

[9] <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/calendar>

[10] Bulgarien, Kroatien, Tschechische Republik, Griechenland, Ungarn, Island, Irland, Lettland, Liechtenstein, Litauen, Luxemburg, Moldawische Republik, Slowakische Republik, Schweiz, Mazedonien ehemalige jugoslawische Republik, Ukraine, Vereinigtes Königreich (Stand 18.11.2017).

[11] Albanien, Andorra, Österreich, Belgien, Bosnien und Herzegowina, Zypern, Dänemark, Estland, Finnland, Frankreich, Georgien, Deutschland, Italien, Malta, Monaco, Montenegro, Niederlanden, Norwegen, Poland, Portugal, Rumänien, San Marino, Serbien, Slowenien, Spanien, Schweden, Türkei, (Stand 18.11.2017). Quelle: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list-/conventions/treaty/210/signatures>.

1. DIE STRAFHANDLUNG IN UNGARN

StGB § 212/A.

(1) Derjenige (diejenige), der (die) zur Kränkung des Elternteils seines (ihres) Kindes (unabhängig davon, ob sie irgendwann zusammen gelebt haben), ferner seines (ihres) bei der Begehung oder früher in gemeinsamen Haushalt oder in einer Wohnung lebenden *linearen Verwandten*,^[12] des Ehegatten oder Lebensgefährten des linearen Verwandten, seines (ihres) adoptiven und Erziehungselternteils^[13], adoptierten und erzogenen Kindes,^[14] Geschwisters, des Ehegatten oder Lebensgefährten seines (ihres) Geschwisters, seines (ihres) Ehegatten, Lebensgefährten, ehemaligen Ehegatten, ehemaligen Lebensgefährten, des linearen Verwandten seines (ihres) Ehegatten oder Lebensgefährten, des Geschwisters seines (ihres) Ehegatten oder Lebensgefährten, seines (Ihres) Verwalters, Verwalteten, Vormundes, Schützlings regelmäßig

a) ein die Menschenwürde schwer verletzendes, demütigendes und gewaltames Verhalten bezeigt,

b) dem Kreis der gemeinsamen Bewirtschaftung oder dem gemeinsamen Vermögen gehörende materielle Güter entzieht und dadurch den Beschädigten einer schweren Entbehrung aussetzt

ist, falls sich keine schwere Strafhandlung verwirklicht, wegen Vergehen mit einer Freiheitsstrafe bis zu 2 Jahren zu bestrafen.

(2) Derjenige (diejenige), der (die) zur Kränkung einer der oben genannten Personen regelmäßig

a) eine leichte Körperverletzung oder eine tätliche Ehrenbeleidigung begeht ist wegen Vergehen mit einer Freiheitsstrafe bis zu 3 Jahren,

b) den Grundfall der schweren Körperverletzung,

die qualifizierten Fälle der leichten Körperverletzung (aus schändlichem Grund oder Zweck, zur Kränkung einer zur Verteidigung / zur Willensäußerung unfähigen Person, zur Verteidigung wegen des Alters oder Behinderung beschränkt fähigen Person begeht,

den Grundfall der Verletzung der persönlichen Freiheit oder die Nötigung begeht

ist mit einer Freiheitsstrafe von 1 bis 5 Jahren zu bestrafen.

(3) Es ist gegen den Täter auch eine Ausweisung statthaft.

(4) Die im Absatz (1) bestimmte Strafhandlung kann nur auf Privat Antrag bestraft werden.

[12] Lineare Verwandten sind diejenige, von denen der (die) eine von dem (der) anderen stammt (Blutsverwandten absteigender oder aufsteigender Linie).

[13] Einschließlich der zusammen lebenden Stiefeltern.

[14] Einschließlich des zusammen lebenden Stiefkindes.

Die „häusliche Gewalt“ ist grundsätzlich ein kriminologischer Begriff, die hierzu gehörenden Handlungen bewegen sich auf einer breiten Skala. Bei dieser Strafhandlung erscheint nicht nur die Kriminalisierung der tatsächlichen körperlichen Misshandlung, sondern auch solche Verhalten, welche bisher in dem ungarischen StGB nicht angeführt worden sind. Es ist zu sehen, dass es durch das Gesetz auch die *das Niveau der körperlichen Verletzung nicht erreichenden*, jedoch die Menschenwürde schwer beleidigenden gewaltsamen Verhalten und das wirtschaftliche Unmöglichmachen zu bestrafen verordnet wird [(Absatz (1)]. Es wird im Gesetz eine schwerere Sanktion in Aussicht gestellt, wenn der Täter eine solche Strafhandlung zur Kränkung seiner Angehörigen begeht, somit müssen die Misshandlung begehenden Täter zur Kenntnis nehmen, dass ihr Verhalten bereits eine Strafhandlung ist, und sie können den Folgen ihres Verhalten hinter den geschlossenen Türen nicht mehr entgehen.

Der spezielle Beschädigtenkreis der Strafhandlung hat vor allem die Entwerfung eines Sonderdeliktes begründet. Der Gesetzgeber hat die Strafhandlung unter Berücksichtigung der Gesellschafts- und Beziehungssysteme bestimmt, wo eine tatsächliche Drohung zur Kränkung der Ehe, der Familie und des Kindes auftritt.^[15]

Bei der wirksamen Behandlung der häuslichen Gewalt liegt vieles an der Polizei, dem institutionellen System für Opfer- und Kindschutz, das Verantwortlichen des Täters jedoch auch an der Staatsanwaltschaft und dem Richter. Die Dynamik *der Schwere der Beweisführung* kann in der Zukunft untersucht werden, die Erfahrungen der vergangenen Periode zeigen zugleich, dass es im Interesse der Erreichung der Ziele noch viel gearbeitet werden muss. Für die ungarischen Behörden haben sich die folgenden Schwierigkeiten und Dilemmata in Verbindung mit dieser Strafhandlung ergeben:

2. PROBLEMATIK DER REGELMÄßIGKEIT

Der Generalnenner der Wendungen der Strafhandlung ist die Anforderung der den ganzen Sachverhalt überspannenden *regelmäßigen Begehung*. Die Klärung des Begriffes ist die allererste Aufgabe, das Vorhandensein (Begehung) der untersuchten Strafhandlung oder eben deren Fehlen feststellen zu können. *Was bedeutet doch die Regelmäßigkeit? Was kann überhaupt als regelmäßige Begehung betrachtet werden?*

Die ungarischen Rechtsandwender sind in keiner leichten Lage, da die „Regelmäßigkeit“ im StGB auch an mehreren Stellen angeführt,^[16] ihr Begriff jedoch im

[15] Die dem Gesetz hinzugefügte Begründung.

[16] Beschützeraufsicht, Quacksalberei, Belästigung, rechtswidrige Beschäftigung der Staatsbürger von Drittländer, Organisation von verbotenen Glückspiel.

Gesetz nicht bestimmt wird.^[17] Man kann in der Kommentarliteratur, in der dem Gesetz hinzugefügten Begründung, in den Universitätslehrbüchern oder gerade in den einschlägigen Fachartikeln, Studien in Verbindung mit der Auslegung manchmal von einander abweichende Richtlinien finden.

Den Grund der Dispute bildet bis zum heutigen Tag, ob zur „Regelmäßigkeit“ *mindestens zwei Begehungen*, oder viel mehr *erforderlich* sind; beziehungsweise *welcher Zeitraum zwischen den Belästigungen vergehen kann* (was kann kriminalrechtlich noch als eine relevante Periode betrachtet werden)?

Gemäß der zur Gesetzstelle hinzugefügten Ministerbegründung, unseres Neuen StGB-Kommentars mit mehreren Bänden^[18] und kriminalrechtlichen Fachliteratur:^[19] die regelmäßige Begehung bedeutet *mindestens zwei, in kurzen Zeitabständen* erfolgte Begehungen (das ist die sich ausgestaltete Praxis), andere halten das jedoch für wenig.

Nach dem ungarischen Bedeutungswörterbuch und der Alltagssprache ist das Wort „*regelmäßig*“ eine Serie von mehrmals vorkommenden sich wiederholenden Handlungen; von mit einander verbundenen oder gewohnt werdenden Tätigkeiten. Das Interessante daran ist das es aus dem Wort „System“ stammt, dadurch bedeutet es projiziert auf das Strafrecht das als allgemein zu betrachtende Verhalten des Täters.

Alles in allem kann es vielleicht geäußert werden: wenn sich die (Straf-)Handlung (zum Beispiel die gewaltsame Demütigung, die körperliche Verletzung, die Nötigung) zur Kränkung der Angehörigen nicht einmal, sondern (ausgeschlossen die Gelegenheit) in relativ kürzeren Zeit wiederholt, dann ist die Feststellung der Strafhandlung von Beziehungsgewalt statthaft.

Eine der wichtigsten Segmente der Theorie und der Praxis des Rechtes ist die Rechtsauslegung,^[20] welche auf die genaue Entdeckung der Bedeutung der Rechtsnorm gerichtet ist. Aus dem Prinzip der Legalität ergibt sich dann, dass Willen des Gesetzgebers kennen gelernt werden soll, das wird der wahre Inhalt der Norm sein. Es stellt sich also die Frage, *ob sich die Behörden dem eindeutig erklärten Willen des Gesetzgebers entgegenstellen können? Können wir den Begriff der Regelmäßigkeit abweichend erläutern*, so, dass wir außer Acht lassen – nicht suchen, nicht forschen – *welchen Zweck und Absicht der Gesetzgeber mit der Erschaffung der Strafhandlung gehabt hat?*

[17] Das ungarische StGB hat am Ende des Kodexes hat unter anderem einen Abschlussteil gesetzt. Hier sind zahlreiche Auslegungsverfügungen zu finden, um dabei zu helfen, welchen Bedeutungsinhalt die einzelnen Begriffe, Ausdrücke in Anwendung dieses Gesetzes haben (Angehörige, große Öffentlichkeit, kriminelle Vereinigung, sexuelle Handlung, usw.).

[18] Lajtár, 2013, Seite 80.

[19] So unter anderen Belovics – Molnár – Sinku, 2014, Seite 243. einverstanden mit der zum LXXVIII. Gesetz 2013 hinzugefügten Ministerbegründung (ausführliche Begründung zum § 19., Punkt 5., DVD-Rechtssammlung Complex, Lajtár, 2013, Seiten 77 bis 82.

[20] Tóth J., 2015, Seite 2.

Die Beschädigten erzählen oft davon: sie haben über die mehrmaligen und seit langer Zeit andauernden Beleidigungen an der Polizei ausführlich erzählt, es wird jedoch nur die allerletzte „körperliche Verletzung“ berücksichtigt, man will sich mit dem mentalen Abusus gar nicht beschäftigen.

Das grundsätzliche Kriterium der Rechtssicherheit ist, dass die an der Rechtsanwendung teilnehmenden Organe den gleichen Bedeutungsinhalt den einzelnen Begriffen beilegen, weil wenn sie die gleiche Norm verschieden erläutern, dann kann das sogar mit einer auch die strafrechtliche Verantwortung beeinflussenden Art einander widersprechende Entscheidungen ergeben; deshalb ist die einheitliche Anwendung der strafrechtlichen Rechtsnormen eine Anforderung fundamentaler Art der Rechtsstaatlichkeit.^[21]

Absatz (1) der Strafhandlung

Das andere sich in der ungarischen Praxis ergebende Dilemma ist dadurch verursacht, dass ausschließlich der Absatz (1) dieser Strafhandlung *mit Privatanspruch verbunden*^[22] oder *subsidiär*^[23] ist, so wird jedoch von den Behörden oft der ganze Sachverhalt betrachtet. Im Falle des in den Punkten a) bis b) des Absatzes (1) enthaltenen *Vergehens* kann wirklich die durch den Konflikt betroffene Person entschieden werden, ob sie das Verantwortlichmachen der die Misshandlung verübenden Person (den Eingriff der Behörden) will. Das gilt jedoch nicht mehr für den Absatz (2).

Punkt a) des Absatzes (1) sanktioniert die für die Außenwelt nicht wahrnehmbaren mentalen Misshandlungen, mündlichen Angriffe. Diese sind die das Niveau der körperlichen Verletzung nicht erreichenden, jedoch *die Menschenwürde* (das wichtigste Grundrecht) *schwer verletzenden, demütigenden und gewaltsamen* Verhalten. Dieser Verfassung ist offenbar sehr eng: die einzelnen Verhalten sind mit dem Bindewort und aufgeführt (also sie müssen zusammen verwirklicht werden); eine Strafhandlung besteht, wenn sich alle drei Voraussetzungen (beleidigend, demütigend, gewaltsam) verwirklichen.

Es ist begründet hier wegen der Menschendwürde anzuhalten, welche auch in zwei Dimensionen anwesend ist: einerseits als eine Abstraktion, andererseits als subjektives Recht. In Ehre halten (negative Seite) und der Schutz (positive Seite) sind ein Teil der Unversehrtheitskonzeption, genau so, wie im Falle von anderen Grundrechte. Die Menschenwürde ist unverletzlich, dadurch bezeichnet das unantastbare Wesen des Menschen, das heißt, dass ihre Verletzung begriffsmäßig ausgeschlossen ist. Nicht nur schwer, auch nicht wenig. In den Fällen, wenn das

[21] Belovics – Nagy – Tóth, 2014, Seite 107.

[22] Das in dem schweizerischen (Antrag des (der) Beschädigten), in dem deutschen (Durchführbarkeit des Strafverfahrens) und in dem österreichischen (Wunsch der beschädigten Seite) Recht auch angewandte Rechtsinstitut; Die Erklärung des (der) Beschädigten, dass er (sie) das Verantwortlichmachen des Täters verlangt.

[23] Es ist von alternativer Art, falls eine andere, schwerere Strafhandlung nicht verwirklicht wird.

Individuum bezüglich des Wesens seiner Persönlichkeit zum Opfer einer schweren Verletzung wird, ist die Demütigung so zu verstehen, in deren Laufe sie einen rationellen Grund dafür hat, sich in ihrer Selbstachtung beleidigt zu fühlen.^[24] Das Recht auf Leben und Menschenwürde – als Mutterrecht – ist ein allen anderen Rechten vorangehendes Recht von absolutem Charakter und nicht beschränkbar.^[25]

In dem (1) Punkt b) des Sachverhaltes der Strafhandlung ist bereits auch ein Ergebnis enthalten: es wird ein Zusammenhang Ursache und Wirkung erfordert ohne dadurch sich eine schwere Entbehrung ergibt – was wiederum subjektiv beurteilt wird. Das kann im Wesentlichen als *wirtschaftliches Unmöglichmachen* betrachtet werden. Man kann über eine schwere Entbehrung sprechen, wenn der (die) Beschädigte infolge der Entziehung des Vermögens an den zur Befriedigung der Lebensnotwendigkeit erforderlichen Gütern (Nahrung, Kleidung, Körperpflege, Unterkunftsmöglichkeit) Mangel leidet. Wenn das Ergebnis aus irgendwelchem Grund entfällt, dann ist ein Versuch festzustellen. Unter dem Gegenstand der Begehung soll sowohl das Mobilien-, Immobilienvermögen, als auch alle einen Vermögenswert besitzenden Rechte und Verpflichtungen zu verstehen.^[26]

Ohne Anzeige, Privat Antrag kann das Kompetenzdefizit des Signalsystems für Kinderschutz so lange dauern, wir können uns bis zu diesem Punkt von dem Familienzwist abgrenzen und bis dahin kann sich der Willen des Beschädigten zur Einleitung des Strafverfahrens erstrecken. Dagegen braucht Absatz (2) des Sachverhaltes eine ganz andere Betrachtungsweise.

3. OFFIZIALITÄT – ABSATZ (2) DER STRAFHANDLUNG

In vielen Fällen kann beobachtet werden, dass sich die Behörden von der häuslichen Gewalt durchaus abgrenzen wollen, obwohl dafür beinahe seit fünf Jahren keine Möglichkeit gibt. Bei der im Absatz (2) enthaltenen Strafhandlung ist *kein Privat Antrag und auch keine sonstige schwerere Strafhandlung erforderlich*. Die Erfahrungen der letzten Jahre weisen doch darauf hin, dass diese Strafhandlung meistens unsichtbar ist, sie ist so, als würde sie gar nicht existieren. Die statistischen Daten unterstützen auch, dass die Behörden die häusliche Gewalt auch weiterhin als Tabu behandeln möchten, sie sind bestrebt so zu tun, als hätten sie damit nichts oder mindestens wenig zu tun.^[27]

[24] Balogh, 2010, Seiten 38 bis 42.

[25] Das Prinzip der Unteilbarkeit, 23/1990 (XI.31), Beschluss des Verfassungsgerichtes.

[26] Rechtssammlung Complex/Datenbasen/KJK-Kommentare, Module/Strafrecht/Kommentar zum Strafgesetzbuch (2012)/StGB.§ 212/A

[27] Siehe Kriminelles Statistisches System/die durch die Koordinations- und Statistikabteilung des Innenministeriums veröffentlichten statistischen Daten ([www.police.hu/Statistiken/Kriminelle Statistiken/Kriminelle Statistische Daten](http://www.police.hu/Statistiken/Kriminelle%20Statistiken/Kriminelle%20Statistische%20Daten))

Bei der Strafverfolgung kommt grundsätzlich das Prinzip des amtlichen Verfahrens zur Geltung, somit ist eine Verpflichtung der Ermittlungsbehörde, des Staatsanwalts und des Gerichtes – unabhängig von der Zustimmung des Beschädigten – das Verfahren einzuleiten, beziehungsweise durchzuführen.^[28]

Der im Absatz (1) bestimmte spezielle Beschädigtenkreis, jedoch mit außerordentlich breitem Spektrum verfolgt auch den Absatz (2). Es ist wichtig besonders zu betonen, dass nicht nur nahe Verwandten Beschädigten sein können, der Gesetzgeber wollte auch noch weitere Familienmitglieder bevorzugen, so können zahlreiche verwandtschaftliche und familiäre Beziehungen in Frage. Es geht aus den Erzählungen der Beschädigten hervor, dass die Polizeien auch in diesem Punkt unsicher sind, sie überlegen den Begriff der Familie nur in dem engsten Sinn. Es ist vorgekommen, dass der besoffene Täter mit dem Lebensgefährten seiner Schwester – das heißt mit seinem Schwager – zum x-ten Mal handgemein wurde, der ankommende Polizist hat jedoch gesagt: „Er hat nicht seine Ehefrau geschlagen, so ist das keine Familiensache. Sie sollen sich aussöhnen“. – und sie sind ohne weitere Maßnahmen von dem Ort weggegangen (der Täter und das Opfer wohnen in einem Haushalt zusammen).^[29]

Die Betroffenen sind vielleicht am meisten davon bekümmert, dass man versucht sie mit Bezug auf die „Unmöglichkeit des Nachweises“ von der Anzeige abzubringen. Es kommt auch nicht selten vor, dass die Polizei keine Information für die Beschädigten (die Möglichkeit der Fernhaltung oder der Inanspruchnahme eines Mutterheims, Opferschutz- und Krisenzentren, usw.) gibt, sie ist sogar bestrebt, solange es möglich ist, von dem Familienstreit fern zu bleiben.

Bei den an Ort und Stelle getroffenen Maßnahmen sagt die Polizei, dass der (die) Beschädigte zunächst ein Befund machen lassen, dann eine Anzeige erstatten soll (!). In den Fällen, wenn der Familienmitglied nach Überwältigung seiner (ihrer) Angst in seiner (ihrer) äußersten Verzweiflung die ärztlichen Dokumente einholt (und wiederum die Hilfe der Polizei verlangt), stößt auf noch höhere Wände. Es ist sehr wichtig zu betonen, dass die über die Verletzungen erstellte ärztliche Beschreibung ein mögliches, jedoch kein unbedingt notwendiges Erfordernis des Strafverfahrens oder der Beweisführung ist.

Das Dokument mit der Benennung ärztlicher Befund und Meinung / das Ambulantenblatt können eine Beweiskraft haben, sie können die Zeugenaussagen bestätigen, das Verschulden des Täters wird dadurch in sich selbst nicht unterstützt (nicht zu reden davon, dass diese nur die Spuren der allerletzten Misshandlung feststellen, außerdem wird der Täter wahrscheinlich leugnen, dass diese von ihm (ihr) getan wurde).

[28] Es kann nur als außerordentlich betrachtet werden, wenn die Möglichkeit der Einleitung des Strafverfahrens von der Absichterklärung der dazu berechtigten Person (des (der) Beschädigten) abhängig ist.

[29] Persönliche Interviews, eigene.

Es ist viel wichtiger zu wissen, dass viele Opfer nach dem Trauma nichts tun, nirgendwo hingehen wollen, in der Hoffnung, dass es sich nie mehr wiederholen wird.

Was ist jedoch die Situation mit dem Kind? Verbrennungsspuren, blaue, grüne Flecken, Brüche der Gliedmaße, Schädelverletzungen weisen auf eine Misshandlung des Kleinkindes hin. Die Situation ist jedoch viel schlimmer, als es in den Statistiken suggeriert wird. Die Opfer der in den Familien vorkommenden Brutalitäten bleiben nämlich sehr oft für die Vermessungen jeder Art verborgen. Einerseits, weil sie unfähig sind die Brutalität in der Familie als eine Strafhandlung wahrzunehmen, andererseits befürchten sie begründet die Rache des „Aggressoren“^[30].

In Ungarn sind die zur Grundlage der Strafhandlung der Beziehungsgewalt dienenden einzelnen Handlungen wirklich mit einem Privat Antrag verbunden, es ist jedoch seit 4,5 Jahren ein Paradigmawechsel geschehen. Falls einige Strafhandlungen zur Kränkung eines (einer) Angehörigen regelmäßig begangen werden, dann soll(te) das Verfahren von Amts wegen, unabhängig von dem Willen des Beschädigten eingeleitet werden. Es ist ein Irrtum zu erwarten, dass die Beschädigten nach den Behörden laufen, in diesen Fällen sollte das eben umgekehrt passieren.

4. TATMEHRHEITS- UND QUALIFIKATIONSFRAGEN

Gleichzeitig mit der Erscheinung der Strafhandlung wurde die Rechtspraxis auch durch die auf die Tadmehrheitsfragen gegebenen widersprüchlichen Stellungnahmen widersprüchlichen Stellungnahmen erschwert. Es ist nämlich nicht egal, ob eine einzige Strafhandlung verwirklicht wird, oder der Täter nebeneinander für mehrere Strafhandlungen verantwortlich ist. Dem Begriff der Familie gehört eng das Kind, deshalb wird in der Praxis die Strafhandlung der *Gefährdung eines Minderjährigen* am meisten betont. Die vorgehenden Behörden haben nicht gewusst, ob neben der Strafhandlung der Gefährdung eines Minderjährigen die Strafhandlung der Beziehungsgewalt stehen kann oder nicht? Die Antwort ist nach meiner Meinung auch ja: wenn die Gefährdung (der körperlichen, intellektuellen, moralischen, emotionalen Entwicklung) des Minderjährigen so erfolgt, dass daneben auch eine körperliche Verletzung gegen ihn regelmäßig begangen wird, dann kann die gemeinsame Feststellung der 2 Strafhandlungen kein Hindernis haben. Sinngemäß kann in diesem Fall die (reine) körperliche Verletzung nicht festgestellt werden.^[31]

Es kommen nicht nur in Ungarn, sondern bedauerlicherweise an allen Punkten der Welt kommen zur Kränkung von Angehörigen verübte *sexuelle Handlungen* vor. In der ungarischen Gesetzgebung wurden diese Delikte auch zu einem großen

[30] Remete, <http://www.vital.hu/themes/psyc/eroszak1.htm>

[31] Vaskuti, 2012, <http://www.vaskuti.hu/hirek/uj20Btk%/20modosulasai.pdf>, Seite 23.

Teil neu kodifiziert, zudem im Interesse des Schutzes der Kinder erfolgten bei den Strafhandlungen pädophiler Art im November 2017 neuere Verschärfungen:

- Dem Täter einer *Strafhandlung gegen die Freiheit des sexuellen Lebens und die Sexualmoral* – falls er seine Tat zur Kränkung einer Person unter 18 Jahre begangen hat – muss jeder Beruf oder Tätigkeit mit endgültiger Wirkung verboten werden, wobei er die Erziehung, die Aufsicht, die Betreuung, Heilbehandlung von Personen jünger als 18 Jahre ausübt, beziehungsweise mit ihr in einem sonstigen Macht- oder Einflussverhältnis steht.
- Dem Täter der Strafhandlung der *Gefährdung von Minderjährigen* müssen auch diese Berufen und Tätigkeiten verboten werden, die verbindliche Verwendung der Verbotung kann jedoch in den Fällen welche eine besondere Würdigung verdienen unterlassen werden.
- Die zur Kränkung von *Personen unter 12 Jahre* begangenen *sexuellen Handlungen* – wenn der Täter der (die) Angehörige des Beschädigten ist oder mit ihm (ihr) in Macht-Abhängigkeitsverhältnis steht – werden hiernach durch das StBG. mit einer Freiheitsstrafe von 5 bis 15 Jahren bestraft, unabhängig davon, ob die Handlung mit Nötigung oder mit der Zustimmung des Beschädigten begangen wurde (bisher wurde im Gesetz unterschieden, ob die Handlung mit Nötigung oder auf Konsensgrund begangen wurde).
- Eine Freiheitsstrafe von 5 bis 20 Jahren bedeutet, wenn die Täter die sexuelle Gewalt zur Kränkung eines mit ihnen in Macht-Abhängigkeitsverhältnis stehenden Kindes jünger als 12 Jahre alt, durch körperliche Bedrohung oder durch Ausnutzung seines zur Verteidigung unfähigen Zustandes, ferner beim gleichen Anlass, die Tätigkeit von einander kennend, gemeinsam begangen haben.

Die zur Kränkung des Kindes begangenen sexuellen Strafhandlungen sind sowohl in moralischem als auch in ethischem Sinn am schwersten, von diesen sind jedoch die Handlungen hervorgehoben bestraft werden, wenn der Täter eben die Person ist, welche für das Kind zu sorgen hat. Gegen diese Täter, die das Vertrauen eines Kindes misshandeln, ist ausschließlich der strengste Auftritt statthaft. Die Veränderung des Gesetzes tritt am 01. Dezember 2017 in Kraft.^[32]

Außer den oben erwähnten kann jedoch auch die Strafhandlung der Beziehungsgewalt genauso erscheinen.

Im Falle der hinter den heruntergelassenen Rollos zur Kränkung von Minderjährigen begangenen sexuellen Handlungen stellt sich für uns sofort die Frage: *wie kann die sexuelle Beziehung seitens eines kleinen Mädchens oder kleinen Knaben tatsächlich mit Zustimmung existieren? Wie und in welcher Weise sie*

[32] Die sexuelle Gewalt gegen Kinder würde strenger bestraft. Die Täter der pädophiler Strafhandlungen werden strenger bestraft. <https://www.hirado.hu/2017/11/07/szigorubban-buntetne-a-fidesz-agyemekek-elleni-szexualis-eroszakot/> https://index.hu/belfold/2017/11/286btk_modositas_pedofil_buncselekmeny/

durch ihren direkten Angehörigen manipuliert oder verängstigt werden? Wissen sie eigentlich oder sind sie fähig zu erkennen, warum / wie sie in diese Situation geraten sind? Die Antwort darauf ist ihre ausgelieferte Lage, die Macht, die Herrschaft, sowie die starke Hängung und der Entsprechungszwang und zahlreiche andere komplexe psychologische Gesichtspunkte.

In Ungarn ist ein den ganzen Absatz Strafhandlung (10 Stk. Strafhandlungen^[33]) begründender neuer Begriff, die *sexuelle Handlung* zustande gekommen.

Als sexuelle Handlung werden *der Geschlechtsverkehr und alle schwer unzüchtigen Handlungen qualifiziert, welche zur Erregung, Erhaltung oder Befriedigung der Geschlechtslust geeignet oder darauf gerichtet sind.*

Dementsprechend wurde nicht nur die Nötigung zum sexuellen Akt strafbar geworden, sondern auch die die Menschenwürde verletzenden verhalten sexueller Art (zum Beispiel der Angriff eines intimen Körperteils des Beschädigten). Früher konnte diese Strafhandlung nur durch Gewalt oder eine Bedrohung gegen das Leben und die körperliche Unversehrtheit verwirklicht werden, auf Grund des neuen Kodexes ist jedoch die Nötigung des Opfers zum Sex in jeder anderen Weise, auch durch eine auf keine Person gerichtete Bedrohung möglich. So kann die Nötigung zum Beispiel von materieller Natur (Bedrohung durch Entziehung der Wohnmöglichkeit), jedoch auch rein emotional.

Es ist ferner wichtig zu wissen, dass in Ungarn die das Lebensalter von 12 Jahren nicht vollendeten Personen betreffende *Rechtsvermutung* im Strafgesetzbuch aufgehoben wurde, dass sie als *zur Verteidigung unfähig zu betrachten sind*; im Gesetz wird bereits unmittelbar auf das Lebensalter des Beschädigten hingewiesen und so ein höherer Strafsatz den Strafhandlungen zugeordnet^[34].

Wir „behüten unsere Kinder sogar vor dem Wind“, im Falle der Angehörigen entsteht doch ein Interessengegensatz: eine Spannung in der Familie deren Auflösung ein äußerst langer und komplexer Prozess ist. Wir begrüßen in Ungarn die neuesten Gesetzänderungen, sie werden in Hinsicht der zur Kränkung von Minderjährigen und der Angehörigen begangenen Strafhandlungen hoffentlich eine noch stärkere abschreckende und zurückhaltende Wirkung haben.

Es kann ein Anlass zur ernststen Besorgnis sein, dass die Gerichte die offenbare Absicht des Gesetzgebers nicht selten außer Acht lassen, die Qualifizierungen der rechtskräftigen Urteile werden manchmal das Ergebnis einer die Verantwortung erschwerenden Analogie. Man kann sich bei der geänderten Gesetzformulierung unter keinen Umständen auf die frühere Praxis beziehen, die neuen Normen können auf Grund der entsprechend den früher fixierten Auslegungsergebnissen nicht angewandt werden.^[35]

[33] Sexuelle Nötigung, sexuelle Gewalt, sexuelle Misshandlung, Blutschande, Verkuppelung, Unterstützung der Prostitution, Zuhältereie, Ausnutzung der Kinderprostitution, Kinderpornographie, Unzüchtigkeit.

[34] Sereg, <http://www.jogiforum.hu/hirek/30212>.

[35] Szomora, 2016, Seite 353.

Es ist also sichtbar, dass man bei der häuslichen Gewalt nicht nur eng auf die klassische physische Gewalt gedacht werden kann, angefangen mit den mit körperlichen Verletzungen nicht verbundenen mentalen-psychischen Abusus können die Belästigungen, die Kinderpornographie, die Kinderprostitution oder die sexuellen Strafhandlungen genauso hierzu gehören.

Zur Auflösung der Argumente und Gegenargumente, das heißt zur *Entscheidung des Vorhandenseins der Tatmehrheit* leistet uns selbst das Gesetz eine Hilfe. Eine (Straf-)Tatmehrheit ist, wenn eine oder mehr Handlungen der Täter eine Strafhandlung verwirklicht und diese in einem Verfahren beurteilt werden. Es ist keine Straftatmehrheit, sondern eine durchgehend begangene Strafhandlung, wenn die gleiche Handlung mit einheitlichem Beschluss, zur Kränkung der gleichen Beschädigten, in kurzen Abständen, mehrmals vom Täter begangen wird^[36].

Für mich ist das eine Kardinalfrage, da es nicht egal ist, ob der Täter schließlich für *eine oder mehrere Strafhandlungen* zur Verantwortung gezogen wird. Falls die einzelnen Strafhandlungen nicht verschmelzen – und ihr Vorhandensein auch durch die Behörden bemerkt wird (?!), dann ist eine wesentlich schwerere, Tatmehrheitsstrafe verhängt werden.

Meinem Standpunkt nach haben die Gefährdung eines Minderjährigen, die sexuellen Handlungen, die Belästigungen und die Handlungen gegen das Leben einen ganz verschiedenen (keinesfalls gleichen) zu schützenden Rechtsgegenstand, deshalb können diese neben der Strafhandlung der Beziehungsgewalt festgestellt werden. Diese beizupflichtende Schlussfolgerung wird auch durch die Staatsanwaltschaft Ungarns zur Geltung gebracht, in mehreren Angelegenheiten wurde eine Klageschrift entsprechend den oben geschriebenen eingereicht (je 1 einfache, *Lebensgefährdung verursachende Körperverletzung und Beziehungsgewalt, Erpressung und Beziehungsgewalt, ferner Gefährdung von Minderjährigen, Beziehungsgewalt und zur Kränkung einer zur Verteidigung unfähigen Person begangene leichte Körperverletzung*).^[37]

[36] StBG. § 6.

[37] Bemerkung: Alle angeführten Strafhandlungen sind ein Straftat.

1.) Die Bezirks- und Ermittlungsstaatsanwaltschaft der Stadt Miskolc hat einen Antrag auf die Verhängung einer zu vollziehenden Freiheitsstrafe gemacht, der Angeklagte – dessen Dienstrechtsverhältnis bei der Polizei am Tag der Verhaftung aufgehoben wurde – hat auf den Beschluss des Gerichtes in Untersuchungshaft gewartet.

<http://ugyeszseg.hu/vademeles-az-elettarsat-bantalmazo-volt-rendorrel-szemben/17.11.2016>).

2.) Die Bezirksstaatsanwaltschaft der Stadt Szentes hat gegen den Mann Anklage erhoben, der wegen seiner finanziellen Probleme seine Mutter nicht nur erpresst, sondern auch misshandelt hat.

<http://ugyeszseg.hu/vademeles-az-edesanyjat-zsarolo-es-bantalmazo-szegvari-ferfival-szemben/09.11.2016>).

3.) Die Staatsanwaltschaft der Stadt Nagykanizsa hat gegen den Mann Anklage erhoben, der seine Lebensgefährtin monatelang vor seinen Kindern misshandelt hat, er hat sogar das sein Mutter in Schutz nehmende Kind auch ins Gesicht geschlagen.

<http://ugyeszseg.hu/az-edesanyja-vedelmere-kelo-kisfiat-is-bantalmazta/26.06.2016>).

II. ZUSAMMENFASSUNG

Ich möchte die empirische Forschung der Strafhandlung der Beziehungsgewalt im Jahre 2018 beginnen (Untersuchung der Kriminalakten, Tiefinterviews, Fragebögen, usw.), die Tendenz kann jedoch ohne Besichtigung aller in den Strafverfahren entstandenen Akten vorprojiziert werden. Es ist eine typische Eigenschaft – ein sich in der Praxis zeigender Fehler –, dass die *Nachforschungen nicht wegen der Strafhandlung der Beziehungsgewalt*, sondern *in der zugrunde gelegten Strafhandlung* (typisch Körperverletzung) von den Ermittlungsbehörden *angeordnet werden*, obwohl in der Anzeige / Anmeldung nicht über eine einzige, sonder eine mehrmalige Misshandlung erzählt wird.

Der (die) die Ermittlung überwachende Staatsanwalt(schaft) soll deshalb besondere Aufmerksamkeit auf die Arbeit der Polizei richten, die Irrtümer müssen wahrgenommen und gemeldet werden. Was jedoch am wichtigsten ist: die Strafhandlung muss entsprechend dem StGB *neu qualifiziert* werden, damit das Verfahren auf diesem Grund weiter geführt wird. Falls in der Angelegenheit zur Klageerhebung kommt, dann zieht das nach sich die Folge, dass der Täter wegen zum Beispiel „einfacher“ Körperverletzung, die einen geringeren Strafsatz hat, zur Verantwortung gezogen wird – wodurch gerade das Willen des Gesetzgebers verloren geht.

Wegen der im Hintergrund der Erscheinung liegenden Gründen ist es nicht überraschend, dass ein großer Teil der gewaltsamen Handlungen gegen Personen gegen Angehörigen begangen wird. Deshalb ist es wichtig, die gefahrdrohenden Signale zu bemerken. Diese sollen nicht bagatellisiert werden und die zur Kränkung der Angehörigen begangenen sonstigen Strafhandlungen sollen verfolgt werden, damit durch das baldmöglichste Verantwortlichmachen des Täters die schwereren, auf die Auslöschung des Menschenlebens gerichteten Verhalten verhindert werden können.

Es ist wahr, dass die Strafe selbst kein geeignetes Mittel zur Abschreckung derjenigen ist, die davon überzeugt sind, dass sie sowieso nicht ergriffen werden (sie verängstigen die Beschädigten, zudem sie kennen die Ermittlungsschwierigkeiten). In ihrem Fall hat nicht die Strenghheit oder die Grausamkeit der Strafe, sondern die Unvermeidlichkeit der Strafe von Bedeutung. Wir wissen seit Beccaria, dass eine geringere, jedoch unvermeidlich einzutretende Strafe die Verbrecher wirksamer zurückhalten kann, als eine schwerere Strafe, bei welcher jedoch mit größerer Wahrscheinlichkeit davonkommen werden kann.^[38]

Der Schutz der Rechte der Familienmitglieder – darunter vor allem der Kinder – erfordert eine abgestimmte Funktion der verschiedenen Rechtsgebiete. Das ist nicht nur eine moralische Verpflichtung, sondern auch eine in dem Grundgesetz Ungarns enthaltene ausdrückliche Verordnung.^[39] Unser Gesetz

[38] Tóth, 2003, <http://jesz.ajk.elte.hu/toth14.html>

[39] Grundgesetz Artikel XVI. Absatz (1).

über Kinderschutz ist auch streng: es vermittelt die absolut verbotene Wertordnung der körperlichen Züchtigung. Das Kind hat auch dazu Recht, dass die in seinem Interesse vorgehenden Fachleute durch Anwendung einheitlicher Grundsätze und Methodik vorgehen,^[40] außerdem wurden auch die einen wirkamen Auftritt gegen die Beziehungsgewalt unterstützenden nationalen strategischen Zielsetzungen bestimmt.^[41]

Schließlich ist es hervorzuheben, dass das Strafverfahren in Ungarn außer der Reihe durchgeführt werden soll,^[42] neben anderen wegen der *die Interesse der Kinder verletzenden und gegen die Familie begangenen Strafhandlungen* oder einer anderen gewaltsamen Strafhandlung gegen eine Person. So besonders dann, wenn die körperliche, intellektuelle oder moralische Entwicklung des Kindes durch die Strafhandlung bedeutend gefährdet hat, beziehungsweise wenn der Angeschuldigte seine Erziehung, Aufsicht, Betreuung während der Durchführung des Verfahrens auch versorgt oder auch sonst in der Umgebung des Beschädigten lebt.

Der ungarische Gesetzgeber hat mit der Vorverlegung des strafrechtlichen Schutzes eine entschlossene Antwort gegeben.

Das geschriebene Recht ist gegeben und parallel damit beginnt vielleicht auch die Rechtspraxis die neue Strafhandlung zu bemerken – wenn auch langsam und manchmal gestört. Auf Grund der internationalen Dokumente und der wirksamen ungarischen Rechtsregelung stehen im Wesentlichen die Voraussetzungen zur Verfügung, welche geeignet sind die Opfer der häuslichen Gewalt zu verteidigen: die Kinder, die Eltern, die Ehefrauen, die Ehemänner, beziehungsweise andere Angehörigen. Das gewaltsame Verhalten ist unabhängig vom Geschlecht und Alter gegen alle unzulässig, ungeheuer viele dulden jedoch. Welche dann die Demütigungen nicht mehr aushalten und um Hilfe bitten, können enttäuscht sein: wenig Angelegenheiten gelangen zum Gericht (somit werden diese nicht mit strafrechtlichen Verantwortlichmachen abgeschlossen), die Strafverfahren werden meistens in der Frühphase aufgehoben.

Es ist zweifellos schwer die alten Fixierungen zu vergessen, da die neue Rechtsumgebung eine jahrzehntelange Praxis der Rechtssprechung überschreibt.^[43] Es werden vielleicht noch Jahre gebraucht, damit die Behörden auf dem Gebiet der häuslichen Gewalt das Vertrauen der Öffentlichkeit wieder erlangen. In Ungarn wird gesagt: „Es wird solange keine Maßnahmen getroffen, bis kein Blut fließt“; das ist traurig, jedoch oft wirklich wahr.

[40] XXXI. Gesetz 1997 (Gyvt.) § 6. Absatz (6), § 6. Absatz (5a).

[41] Beschluss 30/2015. (VII.7.) OGY. Das Parlament weist im Interesse des wirksamen Auftritts gegen die Beziehungsgewalt alle Formen der Beziehungsgewalt definitive ab und es hat sich für die Sache der Aufhebung der Misshandlung verpflichtet. Es erklärt, dass die Beziehungsgewalt nicht als Privatsache betrachtet werden kann, es bestätigt, dass diese Handlung eine Strafhandlung ist, es erkennt an, dass die Kinder auch als Augenzeuge Opfer der Beziehungsgewalt sind.

[42] Be. § 64/A. Punkte a) bis b).

[43] Domokos, 2017, Seite 89.

Es muss den Beschädigten bewusst gemacht werden – vor allem jedoch sie glauben machen –, dass es doch eine Lösung und wirksame Hilfe gibt, es lohnt sich aus ihren Schneckenhäusern zu schlüpfen, da sie begreifende Ohren und behilfliche Hände finden können. Das kann sich jedoch verwirklichen, wenn die Idee der gewaltfreien Gesellschaft in der Schulung, auf den sozialen Gebieten, in dem Gesundheitswesen und in allen Bereichen erscheint. Bis dahin gibt es dann nichts anderes zu tun, als fortlaufend zu betonen: Die Misshandlung der Kinder und die häusliche Gewalt sind keine Privatsache und kein Tabu mehr.

Nach meinem Standpunkt sind diese auch bisher nicht das gewesen, das ist jedoch durch die Erschaffung des neuen StGB in Ungarn nicht nur auf Gedanken- sondern auch auf gesetzlichem Niveau eindeutig geworden. Wenn die Begehung der Straftat festgestellt wird, macht das StGB zwischen den Orten keinen Unterschied mehr, so steht den Beschädigten unter den vier Wänden der gleiche strafrechtliche Schutz, wie im Getümmel der Straße. Die Behörden wissen doch genau unabhängig davon: es kann nur demjenigen geholfen werden, der das will, der das zulässt, der mitwirkend ist. Diesen muss jedoch unbedingt geholfen werden: mit Anständigkeit, Empathie, beruhigend, wirksam, jedoch in rechtlichen Rahmen.

Die Studie in ungarischer Sprache wurde lektoriert durch:

Prof. Dr. Andrea Domokos PhD Institutsleiterin, Universitätslehrerin (Themenleiter)

Institut für Kriminalwissenschaften der Reformierten Universität Gáspár Károli

Die Studie in ungarischer und deutscher Sprache wurde lektoriert durch:

Dr. Mihály Filó PhD Adjunkt

Fakultät der Universität für Staats- und Rechtswissenschaft Loránd Eötvös, Lehrstuhl Strafrecht

LITERATUR

- Balogh Zsolt (2010): Az emberi méltóság. Jogi absztrakció vagy alanyi jog. (Die Menschenwürde: Rechtliche Abstraktion oder subjektives Recht.) *Iustum Aequum Salutare*, VI. 2010/4. 35-44
- Belovics, Ervin – Molnár, Gábor – Sinku, Pál (2014): *Büntetőjog II. Különös rész.* (Strafrecht II. Sonderteil.) HVG-ORAC, Budapest.
- Belovics, Ervin – Molnár, Gábor – Sinku Pál (2016): *Büntetőjog II. Különös rész* (Ötödik, hatályosított kiadás). (Strafrecht II. Sonderteil (Fünfte, wirksam gemachte Auflage) HVG-ORAC, Budapest.
- Belovics, Ervin – Molnár, Gábor – Tóth Mihály (2014): *Büntetőjog I.* (Strafrecht I.) HVG-ORAC, Budapest, 2014.
- Bűnügyi Statisztikai Rendszer: Belügyminisztérium Koordinációs és Statisztikai Osztálya által közzétett statisztikai adatok ([www.police.hu/Statisztikák/Bűnügyi Statisztikák/Bűnügyi Statisztikai Adatok](http://www.police.hu/Statisztikák/Bűnügyi_Statisztikák/Bűnügyi_Statisztikai_Adatok)). (Strafgerichtliches Statistisches System: Die durch die

Koordinations- und Statistikabteilung des Innenministeriums veröffentlichten Daten ([www.police.hu/Statistiken/Strafrechtliche Statistiken/Strafrechtliche Statistische Daten.](http://www.police.hu/Statistiken/Strafrechtliche%20Statistiken/Strafrechtliche%20Statistische%20Daten))

- Complex Jogtár/Adatbázisok/KJK-Kommentárok, modulok/Büntetőjog/Kommentár a Büntető Törvénykönyvhöz (2012)/Btk. 212/A §-ához. (Rechtssammlung Complex/Datenbasen/KJK-Kommentare, Module/Strafrecht/. Kommentar zum Strafgesetzbuch (2012)/zum § 212/A.Btk.)

- Domokos Andrea (red.) (2017): *A családon belüli erőszak büntetőjogi és társadalmi megítélése*. Domokos - Nemes - Havasi, (Die strafrechtliche und gesellschaftliche Beurteilung der häuslichen Gewalt. Domokos-Nemes-Havasi). Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2017.

- Lajtár, István (2013): A gyermekek érdekét sértő és a család elleni bűncselekmények. (Die die Interesse der Kinder verletzenden und gegen die Familie begangenen Strafhandlungen.) In: Polt P. (főszerk.): *Új Btk. Kommentár 4. kötet, Különös rész, XX. fejezet*. (Neues StGB. Kommentar Band 4., Sonderteil, Artikel XX) Nemzeti Közzolgálati és Tankönyv Kiadó, Budapest.

- Remete Ildikó (2006): *Hová forduljunk segítségért családon belüli erőszak esetén?* (Wohin sollen wir uns im Falle von häuslicher Gewalt um Hilfe anwenden?) <http://www.vital.hu/themes/psyc/eroszak1.htm>

- Sereg András (2013): Szex az új Btk.-ban. (Sex in dem neuen StGB) *Jogi Fórum*, <http://www.jogiforum.hu/hirek/30212>

- Szomora Zsolt (2013): Btk. XX. fejezet A gyermekek érdekét sértő és család elleni bűncselekmények. (StGB Artikel XX. Die die Interesse der Kinder verletzenden und gegen die Familie begangenen Strafhandlungen.) In: Karsai K. (szerk.): *Kommentár a Büntető Törvénykönyvhöz* (Kommentar zum Strafgesetzbuch). Complex Kiadó, Budapest.

- Szomora Zsolt (2016): A tizenkét éven aluli sérelmére elkövetett szexuális erőszak újabb minősítési kérdései, avagy a bírói gyakorlat menthetetlennek látszó vergődése a kétszeres értékelés és más alapelvek hálójában. (Neuere Qualifikationsfragen der zur Kränkung von Personen jünger als zwölf Jahre begangenen sexuellen Gewalt, das heißt das als unrettbar erscheinende Kämpfen der Richterpraxis im Netz der zweifachen Beurteilung und anderer Grundsätze.) In: *Ünnepi tanulmányok Vida Mihály 80. születésnapjára. (Feierliche Studien zum 80. Geburtstag von Mihály Vida)* Szerk.: Gál Andor-Karsai Krisztina, Iurisperitus Kiadó, Szeged, ???-???. p.

- Tóth J. Zoltán (2003): Halálbüntetés: pro és kontra. (Todesstrafe: pro und kontra.) *Jogelméleti Szemle*, 2003/2. <http://jesz.ajk.elte.hu/toth14.html>

- Tóth J. Zoltán (2015): A dogmatikai, a logikai és a jogirodalmi értelmezés a magyar felsőbbbírósági gyakorlatban. *MTA Law Working Papers*, Die dogmatische, logische und rechtliterarische Auslegung in der Praxis der ungarischen Obergerichtes, Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 2015/17.

- Vaskuti András: Az új Btk. - 2012. évi C. törvény - módosulásai. (Die Veränderungen des neuen StGB. - das C. Gesetz 2012.) <http://www.vaskuti.hu/hirek/uj%20Btk%20modosulasai.pdf>

- Európai Unió:
 - <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/home>
 - <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/calendar>
 - <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/210/signatures>
 - (Europäische Union:
 - <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/home>.
 - <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/calendar>.
 - <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-conventions/treaty/2012/signatures>.)
- Magyarország Ügyészsége:
 - [http://ugyeszseg.hu/vademeles-az-elettarsat-bantalmazo-volt-rendorrel-szemben/\(2016.11.17.\)](http://ugyeszseg.hu/vademeles-az-elettarsat-bantalmazo-volt-rendorrel-szemben/(2016.11.17.))
 - [http://ugyeszseg.hu/vademeles-az-edesanyjat-zsarolo-es-bantalmazo-szegvariferfival-szemben/\(2016.11.09.\)](http://ugyeszseg.hu/vademeles-az-edesanyjat-zsarolo-es-bantalmazo-szegvariferfival-szemben/(2016.11.09.))
 - [http://ugyeszseg.hu/az-edesanyja-vedelmere-ke-lo-kisfiat-is-bantalmazta/\(2015.06.26.\)](http://ugyeszseg.hu/az-edesanyja-vedelmere-ke-lo-kisfiat-is-bantalmazta/(2015.06.26.))
 - (Die Staatsanwaltschaft Ungarns:
 - <http://ugyeszseg.hu/vademeles-az-elettarsat-bantalmazo-volt-rendorrel-szemben/17.11.2016>).
 - <http://ugyeszseg.hu/vademeles-az-edesanyjat-zsarolo-es-bantalmazo-szegvariferfival-szemben/09.11.2016>).
 - [http://ugyeszseg.hu/az-edesanyja-vedelmere-ke-lo-kisfiat-is-bantalmazta/\(26.06.2016.\)](http://ugyeszseg.hu/az-edesanyja-vedelmere-ke-lo-kisfiat-is-bantalmazta/(26.06.2016.))

A konzuli védelem „európaizálódása” – válsághelyzetekben biztosított segítségnyújtás az uniós polgárok számára^[1]

„Europeanisation” of Consular Protection – Consular Assistance during Emergency Situations

I. ELŐSZÓ

Az Európai Unió polgárok konzuli védelme érdekében történő proaktív tagállami fellépés az elmúlt évtizedben fokozottan fejlődő tendenciát mutat. A Maastrichti Szerződéssel életre keltett uniós polgárság diplomáciai és konzuli védelme ugyan már a szerződésmódosítás hatályba lépését követően elvárásként jelent meg a tagállamokkal szemben, a gyakorlati megvalósítása a kezdeti időkben mégis önállóan a tagállamokban, nemzeti keretek között zajlott. A Maastrichti Szerződés 1993-as hatályba lépését követően azonban lassú léptekkel, de megkezdődött a konzuli védelem közös gyakorlati megvalósítása. Ennek egyik alappilléreként hozták létre „Working Party on Consular Affairs” (továbbiakban: COCON) névvel a kizárólag a konzuli védelem témájával foglalkozó munkacsoportot a Tanácson belül. A munkacsoport által elfogadott, elsőként csupán *soft law* erejű aktusnak minősülő iránymutatásokat ugyan a tagállamok figyelembe vették a konzuli fellépés során, ez azonban kevésnek bizonyult a konzuli védelem együttes biztosításának elősegítéséhez.^[2] Az időközben fellépő válsághelyzetek során veszélybe került uniós polgárok megsegítésére azonban egyre égetőbb szükség mutatkozott, a tagállami konzuli fellépés önmagában kevésnek bizonyult, tekintettel a külföldre utazás megnövekedésére, egyre több uniós tagállami polgár külföldön tartózkodására. A konzuli képviselvek kapacitásának végeessége, és ezzel párhuzamosan a külföldön segítségre szoruló állampolgárok számának erőteljes növekedése miatt tehát egyre égetőbb feladattá vált a tagállamok konzuli fellépésének összehangolása. A változó globális biztonságpolitikai helyzet, a terrorcselekmények

[1] Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

[2] „Guidelines for the Protection of Unrepresented EC Nationals by EC Missions in Third Countries”.

miatti kihívások önálló megoldása gyakorlatilag ellehetetlenült, ezért az együttműködésre való törekvésnek nem csak elméletben, de gyakorlatban történő megvalósítására is fokozott igény mutatkozott. Ahhoz azonban, hogy a konzuli védelem kapcsán az Unió tagállamai közösen léphessenek fel harmadik országok tekintetében, elkerülhetetlen a tagállamok nemzeti alkalmazkodása is. Az érintett intézményi változtatások, az egyes politikák rangsorolása, vagy akár az értékek újradefiniálása, rangsorolása is az egyes tagállamok feladatává vált, ugyanis az uniós szinten meghozott közpolitikai döntések elhelyezésére volt szükség egy államon belüli keretben, a tagállami együttműködés síkján.^[3]

II. VÁLSÁGHELYZET FOGALMÁNAK TISZTÁZÁSA A KONZULI VÉDELEM SZEMSZÖGÉBŐL

Az Unió válsághelyzetekben alkalmazott mechanizmusainak számba vételéhez elkerülhetetlen a válság fogalmának tisztázása. A kifejezés napjainkban ugyanis egyre elterjedtebb, számos esetben már-már indokolatlanul is megjelenik. Erre vonatkozóan az egyes katasztrófa-helyzetekkel foglalkozó nemzetközi szerződések fogalomhasználata hasonló elemeket tartalmaz.^[4] Például a „Távközlési erőforrások biztosításáról katasztrófaelhárítás és mentés céljaira” tárgyú Tamperei Egyezmény^[5] 1. cikkének (6) bekezdése szerint a válsághelyzet a társadalom működésének súlyos zavarait jelenti, amely jelentős, széles körben jelentkező fenyegetés az emberi életre, egészségre, a tulajdonra vagy környezetre nézve, legyen az akár baleset, természet vagy ember által okozott esemény, illetve hirtelen bekövetkező, vagy egy összetettebb, hosszú távú folyamat eredménye. Amit a nemzetközi szerződések kapcsán megjelenő megfogalmazások alapján a konzuli védelem kapcsán válsághelyzetnek tekint a szakirodalom, az olyan széles kiterjedésű, váratlanul bekövetkező esemény, amely előre nem látható, a társadalom alapvetői értékeit fenyegeti és éppen ezért azonnali fellépést igényel.^[6] Válsághelyzetnek tekintendő a földrengés, fékezhetetlen erdőtüz, terrortámadás, vagy országos járvány. Mindezen események közös jellemzője, hogy a mindennapi rutin és a létező erőforrások nem elegendők a válsághelyzet kezeléséhez.^[7]

[3] The Davignon Report Report on the problems of political unification, prepared by the Davignon Committee and adopted by the foreign ministers of the EC Member States Luxembourg, 27 October 1970. (<https://is.muni.cz/el/1423/jaro2005/EVS704/um/272903/davignon.pdf> 2017.11.10.)

[4] A válsághelyzet fogalmának elemzéséről bővebben lásd: Guttry, 2012, 6.

[5] „Távközlési erőforrások biztosításáról katasztrófaelhárítás és mentés céljaira” tárgyú Tamperei Egyezmény, 1998. június 18. (Tampere Convention on the Provision of Telecommunication Resources for Disaster Mitigation and Relief Operations, Article 1 (6), <http://www.ifrc.org/Docs/idrl/I271EN.pdf>, (2017.11.14.)

[6] Larsson – Hagström Frissel – Olsson, 2009, 2.

[7] Larsson – Hagström Frissel – Olsson, 2009, 2.

Tehát egy szituáció válsághelyzetként történő értékeléséhez elengedhetetlen a fenyegető veszély, a kiszámíthatatlanság és az azonnali reakció szükségessége.^[8] Mindazonáltal megjegyzendő, hogy valamennyi válsághelyzet más és más természetű, változó kiváltó okokkal, esetleges közreműködőkkel, válaszlépésekkel és helyreállítási mechanizmusokkal egyaránt.

A válsághelyzet kezelése kapcsán nyilvánvaló felelősséggel bír a fogadó állam, azonban a külföldiek teljes körű védelmének biztosítása irreális elvárás volna, ezért a küldő állam által biztosított konzuli segítségnyújtás számottevő jelentőséggel bír ezen alkalmakkor.^[9] Mindezeket túl azonban az államok sem rendelkeznek minden más ország területén külképviselettel, legfőképpen finanszírozási problémákból fakadóan. Ebből kifolyólag az érintett államok gazdasági, történelmi kapcsolatai, turisztikai viszonyai, az állampolgárok utazási és tartózkodási hajlandósága befolyásolja, hogy az egyes államok hol állítottak fel külképviseleteket. Így az Európai Unió 28 tagállama mindössze három harmadik államban rendelkezik egyaránt képviselettel: Oroszország, a Kínai Népköztársaság és az Amerikai Egyesült Államok területén.^[10] Ezért amikor válságszituációban rekedt állampolgár megsegítéséről van szó, konzuli feladatokat ellátó külképviselet hiányában képtelen minden egyes tagállam a hatékony fellépésre. Miután pedig körülbelül kétfélmillió uniós polgár él harmadik állam területén és évente megközelítőleg hétfélmillióan utaznak az EU határain kívülre,^[11] ahol az állampolgárságuk szerinti tagállam nem bír konzuli feladatokat ellátó képviselettel, a tagállami együttműködés meghatározó és elengedhetetlen az uniós polgárok védelmének biztosítása érdekében. Emellett a legjobban felszerelt, anyagi és humán erőforrásokkal egyaránt ellátott külképviseletek sem képesek olyan hatékonysággal fellépni önmagukban, mint a tagállamok együttesen.^[12]

[8] Drennan - McConnell, 2012, 16.

[9] International Law Commission, Protection of persons in the event of disasters, Texts of draft Articles 6, 7, 8 and provisionally adopted by the Drafting Committee on 6, 7 and 8 July 2010, UN Doc. A/CN.4/L.776, 14 July 2010, Article 9(1).

[10] A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak: Az uniós polgárok konzuli védelme harmadik országokban: A jelenlegi helyzet és a további teendők, COM(2011) 149, 2011.3.23.

[11] A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának: Hatékony diplomáciai és konzuli védelem harmadik országok területén: az európai unió hozzájárulása a kérdéshez COM(2007) 767 , 5.12.2007, 2. pont.

[12] Porzio, 2008, 93-97.

II. A KONZULI VÉDELEM BIZTOSÍTÁSA AZ UNIÓS TAGÁLLAMOK EGYÜTTMŰKÖDÉSÉVEL

1. A kezdetek – a 95/556/EK és 96/409/KKBP határozat

1990. augusztus 2-án, Kuvait iraki lerohanása során több olyan túszejtésre is sor került, ahol az európai túsok nem rendelkeztek a tagállamuk szerinti nagykövetséggel vagy konzuli képviseléssel.^[13] Az eset rávilágított a hiányosság súlyos következményeire, így az Európai Bizottság az 1990. október 21-i, a politikai unió kérdéseivel foglalkozó kormányközi konferencián javaslatot tett azon cikkely beillesztésére a jövőbeni Európai Unió létrehozásáról szóló alapszerződésének rendelkezései közé, mely lehetővé teszi a tagállamok állampolgárai számára, hogy harmadik ország területén tartózkodás esetén jogosultak legyenek az Unió bármely tagállamának védelmére, az adott tagállam állampolgáraival azonos feltételek mellett. A COCON munkacsoport megalakítását követően meg is kezdte az egyeztetéseket, majd megalkotott a tagállamok számára egy iránymutatást a tagállami képviseléssel nem rendelkező állampolgároknak nyújtandó uniós tagállami védelemről.^[14] A dokumentumhoz kizárólag a tagállami érintett hatóságok férhettek hozzá. Az iránymutatás tartalmazta, milyen körülmények fennállásakor fordulhat az adott állampolgár másik tagállami konzuli vagy diplomáciai képviselőhöz segítségért: baleset, súlyos betegség, letartóztatás. A harmadik országok érintett hatóságait az iránymutatás tartalmáról az Elnökséget ellátó tagállam szóbeli jegyzékváltás által értesítette.^[15] A Bizottság kifogásolta többek között azonban, hogy az iránymutatásban foglaltakról – annak ellenére, hogy a tagállamok, illetve a harmadik államok érintett hatóságai értesítést kaptak az Unió keretein belül megvalósuló védelemről – a tagállami polgárok nem szereztek tudomást, így adott esetben nem is folyamodnak másik tagállami külképviseletéhez védelemért. Így valójában az egész jogosultság lényege került veszélybe, melynek elkerülése érdekében a Bizottság sürgős cselekvési tervet irányozott elő, és a Tanács még 1995-ben elfogadta az 95/553/EK határozatot.^[16]

A határozat még nem rendelkezett kifejezetten a válsághelyzetek kezeléséről, célja az uniós polgárok által igénybe vehető tagállami konzuli segítség feltételeinek nagyvonalakban történő tisztázása. A segítségnyújtás a határozat alapján a halál, súlyos baleset vagy súlyos betegség, őrizetbe vétel, letartóztatás, erőszakos bűncselekmény áldozata, illetve a bajba jutott uniós polgároknak nyújtott segítségnyújtás esetköreire terjed ki. A felsorolás azonban nem taxatív

[13] Ianniello-Saliceti, 2011, 91–109.

[14] „Guidelines for the Protection of Unrepresented EC Nationals by EC Missions in Third Countries”

[15] Report from the Commission on the Citizenship of the Union, Document COM (93) 702, 21. December, 1993.

[16] A Tagállamok kormányainak a Tanács keretében üléselő képviselői által elfogadott 1995. december 19-i 95/553/EK határozat az Európai Unió polgárainak diplomáciai és konzuli képviselők általi védelméről.

jellegű, lehetővé teszi ugyanis, hogy a tagállami képviselőt bármely uniós polgár segítségére lehet, aki azt más körülményekre tekintettel kéri. Bár említést tesz a bajba jutott állampolgárok megsegítéséről, valamint hazatelepítéséről, egyéb részletekbe nem bocsátkozik annak végrehajtására vonatkozóan, a csoportos segítségnyújtásról pedig nem tesz említést.

Szintén a tagállamok külföldön biztosított védelméhez kapcsolódik a 96/409/KKBP határozat^[17] elfogadása, mely olyan ideiglenes útiokmány létrehozásáról rendelkezik, melyet az uniós tagállam bocsát ki az uniós bármely tagállamának állampolgára részére, akinek valamely módon kikerült az útiokmánya a birtokából, és a harmadik államból történő hazajutása érdekében fordul a konzuli hatóságokhoz. A határozat többek között rendelkezett azokról a feltételekről, melyek fennállása esetén a tagállam konzuli tisztviselője ideiglenes útiokmányt állíthat ki, nem tartalmaz rendelkezéseket azonban arra vonatkozóan, hogy válsághelyzet esetén hogyan járjanak el a konzuli tisztviselők elveszett útiokmány ügyében.

E két határozat rendelkezései alapján láthatjuk, hogy az uniós jogalkotás ekkor elsősorban az uniós polgárság azonosságának érzékeltetése, az európai összetartozás eszméjének erősítése céljából fektette le az összehangolt konzuli fellépés alapjait, ami önmagában hatalmas előrelépés egy képviselővel nem rendelkező bajba jutott állampolgár számára, viszont még nem tesz említést a sürgős cselekvést igénylő válsághelyzetek kezeléséről. Miután azonban egyre több vészhelyzetet előidéző szituációban vált szükségessé a tagállami fellépés,^[18] a COCON munkacsoport számos nem kötelező erejű iránymutatást fogadott el az uniós polgárok védelme érdekében.^[19] Az iránymutatások keretet nyújtanak a konzuli együttműködéshez, különösen olyan helyzetekben, amikor valamely harmadik országban forog veszélyben az uniós polgárok biztonsága. Az iránymutatásokat az Európai Unió működéséről szóló szerződés 23. cikkében meghatározott kölcsönös védelmi kötelezettség, valamint az Európai Unióról szóló szerződés 35. cikkében előírt együttműködési feladatok végrehajtásának részeként hozták létre, céljuk pedig az európai szolidaritás erősítése.^[20]

[17] A tagállamok kormányainak a Tanács keretében ülésező képviselői által elfogadott határozat, 1996. június 25. egy ideiglenes útiokmány létrehozásáról (96/409/KKBP), HL L 168, 1996.7.6., 4. pp.

[18] Így a 2001-ben történt World Trade Center elleni támadás, a 2004-es dél-kelet-ázsiai cunami, vagy a 2005-ös Katrina hurrikán az Amerikai Egyesült Államokban. A 2004-es cunami esetében például tizenhét tagállamnak volt képviselője Thaiföldön, Sri Lankán viszont mindössze hatnak. Lásd bővebben: A Bizottság Zöld Könyve: Az Európai Unió polgárainak diplomáciai és konzuli védelme harmadik országokban, COM(2006)712, 28.11.2006, 1.5.

[19] Guidelines on Cooperation between Member States' Missions and Commission Delegations in Third Countries and within International Organizations in CFSP Matters, doc. 12094/00; Guidelines on Consular Protection of EU Citizens in the Event of a Crisis in Third Countries, doc. 7562/01; Guidelines on Consular Protection of EU Citizens in Third Countries, doc. 10109/2/06.

[20] Az Európai Unió Tanácsa: az uniós polgárok harmadik országokban való konzuli védelmére vonatkozó iránymutatások, (10.11) (OR. en) 15613/10 COCON 40 PESC 1371, 5.11.2010., 1.

2. Bizottsági javaslatok a konzuli védelem fejlesztésére

Ezek a nem kötelező erejű iránymutatások a hangsúlyt a tagállamok közötti információcserére fektetik, amelybe a Bizottság küldöttségeit is bevonják. Kifejezett rendelkezéseket tartalmaznak a válsághelyzetekben történő fellépésekre vonatkozóan: minden tagállamtól megkövetelik válságterv elkészítését, amelynek ismertnek kell lennie minden tagállam előtt. A tagállamokat ösztönzik arra is, hogy osszák meg az utazási tanácsaikat illető módosításokat. Mindazonáltal a Bizottság nem találta kielégítőnek, hogy az uniós polgárok védelme számottevően *soft law* jellegű dokumentumon nyugodjék, ezért a konzuli védelemre vonatkozó együttműködés megerősítésére vonatkozó javaslatot kezdeményezett.^[21] A Bizottság Zöld Könyve már kifejezett rendelkezést tartalmaz az uniós polgárok védelme érdekében az egyéni vagy csoportos védelemre, utóbbi valósul meg a válsághelyzetekben történő fellépés során is. A Zöld Könyv alapján: „az olyan válsághelyzetek kezelésére, mint a természeti katasztrófa, terrorcselekmény, vilájárvány vagy katonai konfliktus, az Európai Unió különböző eszközökkel rendelkezik. Ide sorolható a humanitárius segítségnyújtás a katasztrófa sújtotta polgári lakosságának az Unión kívül, illetve a polgári védelmi mechanizmus, amely az Európai Unión belül és kívüli közbelépést is lehetővé tesz. Olyan különleges eszközök állnak továbbá rendelkezésre, mint a gyorsreagálású mechanizmus, továbbá a polgári válságkezelői missziók.”^[22]

A Bizottság a Zöld Könyvben már javaslatot tesz a feladatok méltányos megosztására a tagállamok között, amennyiben nagyobb számú segítségre vagy hazatelepítésre vonatkozó kérelem áll fenn. Ilyen helyzetekre vázolja a közös hivatalok felállításának lehetőségét, melyet már a Barnier-jelentés^[23] is tartalmazott, illetve a 2006. június 28-i közlemény^[24] is átvett. E hivatalok célja a funkciók egységességének biztosítása és a diplomáciai, illetve a konzuli hálózati struktúrájával összefüggő állandó költségek megtakarítása. A közös hivatalok a már eleve létező nemzeti képviselők vagy nagykövetségek helyiségében kapnak helyet. A konzuli tisztviselők hivatali teendőiket minden esetben tagállamuk hatósága alatt, a közös hivatalban látnák el. Az első szakaszban a Barnier-jelentésben javasolt négy kísérleti övezetben lehetne változtatásokat bevezetni: ezek a Karibi-térség, a Balkán, az Indiai-óceán és Nyugat-Afrika. Ezeket az övezeteket az Európából beutazó turisták nagy száma, illetve a tagállamok képviselőinek viszonylag alacsony szintje miatt javasolták, valamint a Bizottság küldöttségeinek jelenléte miatt, amelyek megfelelő támogatást nyújthatnának.

[21] A Bizottság Zöld Könyve: Az Európai Unió polgárainak diplomáciai és konzuli védelme harmadik országokban, COM(2006)712, 28.11.2006,

[22] A Bizottság Zöld Könyve: Az Európai Unió polgárainak diplomáciai és konzuli védelme harmadik országokban, COM(2006)712, 28.11.2006, 1.4.

[23] Barnier, 2006.

[24] A hágai program végrehajtásáról szóló 2006. június 28-i COM (2006) 331 bizottsági közlemény: további teendők.

3. Válsághelyzetek kezelése a 2015/637/Eu irányelv rendelkezései szerint

Az irányelv nem törekszik arra, hogy kimerítő jelleggel határozza meg azokat a helyzeteket, melyekben a tagállamok kötelesek segítséget nyújtani az uniós polgároknak. Példálózó jelleggel követi a 95/553/EK határozat által felsorolt eseteket, illetve az ideiglenes útiokmány kiállításának esetkörét, ezeken túl pedig leszögezi, hogy mindig az adott körülményektől függ a konzuli védelem nyújtása, ezért az nem korlátozható az irányelvben rögzített szituációkra.^[25] Ennek alapján többek között a következő helyzetekben nyújtandó segítségre terjed ki: letartóztatás vagy fogva tartás; bűncselekmény áldozatává válás; súlyos betegség vagy haláleset; segítségnyújtás és hazaszállítás vészhelyzet esetén; valamint ideiglenes útiokmány biztosítása a 96/409/KKBP határozat szerint. A védelmet megalapozó esetkörök rögzítésével az uniós szabályozás a tagállami anyagi jogi szabályozást is érinti, ugyanis ekkor a tagállami képviseltek kötelesek a védelem biztosítására. Mindazonáltal szűkre szabja azokat a szituációkat, melyek esetén a védelem biztosítandó, és bár nyitva hagyja a lehetőséget egyéb körülmények között történő védelemnyújtásra, azonban az már a tagállami diszkréció alá esik: amennyiben úgy ítéli meg, hogy az érintett szituáció nem igényel védelmi fellépést, úgy a tagállami állampolgár erre vonatkozó igényének kikényszeríthetősége csorbul.^[26]

Ami a válsághelyzetek, segítségnyújtás kezelését illeti, már a 95/553/EK irányelv megalkotását követően egyre erőteljesebben jelentkezett az igény a tagállamok egyeztetésére és együttműködésére mind egymással, mind az érintett fogadó állami hatóságokkal, sőt a médiával történő kapcsolatfelvételre is. A már említett, a Tanács által elfogadott, *soft law* természetű iránymutatások, melyek folyamatos frissítés alatt állnak, e cél eléréséhez a leghatékonyabb eszköznek bizonyultak. Miután kötelező erővel nem rendelkeztek, elfogadásuk nem igényelt hosszas várakozási időt, viszont miután a Tanácson belül a tagállamokat képviselő munkacsoport tagjai működtek együtt azok elfogadásához, így azok gyakorlati megvalósítására vonatkozó hajlandóság a tagállamok részéről mindvégig fennállt. Az iránymutatások elfogadásának célja az Európai Unióról szóló Szerződés jelenlegi 35. cikkében (korábban 20. cikk) foglalt célkitűzések elérése, melyek szerint a tagállamok diplomáciai és konzuli képviseltek, az Unió küldöttségei, továbbá nemzetközi szervezetek melletti képviseltek együttműködnek az Unió fellépését vagy álláspontját meghatározó határozatok tiszteletben tartásának, illetve végrehajtásának biztosítása érdekében.^[27]

A válsághelyzetek kezelésében a tagállamok a kezdetektől tevékenyen léptek fel a repatriálást érintő segítségnyújtási helyzeteket illetően, amely már a 95/553/EK rendelkezései között is kifejezetten szerepelt. Az államok együttműködési

[25] A Tanács (EU) 2015/637 irányelve (2015. április 20.) a harmadik országokban képviseltekkel nem rendelkező uniós polgárok konzuli védelmét elősegítő koordinációs és együttműködési intézkedésekről és a 95/553/EK határozat hatályon kívül helyezéséről, HL, L 24/04/2015, 106, 9. cikk.

[26] Forni, 2012, 159.

[27] Európai Unióról szóló Szerződés, 35. cikk.

szándékát alátámasztják az uniós polgárok biztonságos helyszínre történő egységes szállítására vonatkozó evakuációs tervek is.^[28] E válságkezelési tervek előre egyeztetett, időszakosan felülvizsgált, ám nem publikus, az uniós tagállamok által bizalmasan kezelt dokumentumok.^[29] Ugyanakkor a mentési, segítségnyújtási fázisra vonatkozó információk széleskörűen ismertek, mióta a média útján bárki betekintést nyerhet a kormány ehhez kapcsolódó tevékenységébe. Így például a német sajtó kiemelt hangsúlyt fektetett a német külképviselet által, a 2008-as georgiai krízis során nyújtott konzuli védelemre, Tbisiliben.^[30] E közreműködés és segítségnyújtás természetesen nem a média által történő hírszerzés végett rendelkezik kiemelt jelentőséggel, hanem az uniós államok együttes fellépését támasztja alá a más tagállamok állampolgárainak történő segítségnyújtás kapcsán.

A tagállamok ezen gyakorlata elvezet a Szerződések szintjén is rögzített egyenlő bánásmód követelménye tiszteletben tartásához, egyfajta folyamatos visszaigazolást és gyakorlati alkalmazási keretet biztosítva az uniós polgárok közötti diszkrimináció tilalmának. Mindazonáltal a válsághelyzetek során nyújtott segítség kapcsán el kell mondani, hogy a tagállamok a segítségnyújtás során gyakran szelektáltak, és előnyben részesítették saját állampolgáraikat, ahogyan történt az 2008-ban, Mumbai területén végrehajtott terrorista támadás alkalmával: a német konzuli szolgálat csupán német állampolgárok védelmét biztosította, más tagállami állampolgárokét nem.^[31] Ennélfogva kiemelt jelentőséggel bír a tagállami fellépés megfeleltetése a diszkrimináció tilalmának, melyet csak tovább erősít a tagállamok uniós tagságából fakadó szolidaritási klauzulának^[32] a Szerződésekben történő lefektetése.^[33] Nem kerülhető el ugyanakkor ennek kapcsán az EUMSZ 23. cikkének azon fordulata sem, mely alapján a segítségnyújtás akkor minősül a tagállam kötelezettségének, amikor az állampolgárság szerinti tagállam nem bír képvisellel a válsághelyzettel érintett harmadik állam területén. A Tanács így nem élt kifogással a német fellépést illetően, miután a 23. cikk csupán arra az esetre kötelezi a tagállamokat a segítségnyújtásra, amennyiben nincs az érintett tagállami polgárnak az adott területen külképviselete.^[34]

[28] Az Európai Unió Tanácsa: az uniós polgárok harmadik országokban való konzuli védelmére vonatkozó iránymutatások, (10.11) (OR. en) 15613/10 COCON 40 PESC 1371, 5.11. 2010., 12.

[29] Answer given by Mr Nielson on behalf of the Commission on 18 July 2000 to the written question E-1916/00 by G. Podestà, subject: 'War in Ethiopia and Eritrea', OJ 2001 C 89 E/112- 113, 20 March 2001.

[30] Germany offers to evacuate EU citizens in Georgia, Deutsche Welle, 11 August 2008 <http://www.armeniandiaspora.com/showthread.php?p140832-Germany-Offers-To-Evacuate-EU-Citizens-In-Georgia> (2017.11.14.)

[31] The intervention of Alexandr Vondra, President-in-Office of the Council, during the debate at the European Parliament (Debates, Wednesday 4 February 2009, Strasbourg, 13. Consular protection of citizens of the European Union in third countries, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+CRE+20090204+ITEM-013+DOC+XML+V0//EN&language=GA> (2017.11.15.)

[32] Az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés (EUMSZ) 222. cikke.

[33] Saliceti, 2011, 96.

[34] Forni, 2012, 162.

A 2015/637/Eu irányelv preambuluma^[35] immáron cizellálja e kritériumot, és pontosan meghatározza, mely esetekben tekintendő egy állampolgár képvisettel nem rendelkező uniós polgárnak. Egyrészt nem minősül tényleges védelem nyújtásának, amennyiben nem képes azt a védelmet biztosítani az érintett személy számára, amelyre az a nemzeti jog vagy gyakorlat alapján egyébként jogosult lenne. E körben az irányelv preambuluma alapján a tagállamok nagykövetségei, illetve konzulátusai tájékoztatják egymást minden olyan rendkívüli körülményről, mely ideiglenesen befolyásolhatja őket abban, hogy megfelelő konzuli védelmet nyújtsanak. Másrészt figyelembe kell venniük a megközelíthetőség és közelség szempontjait is. A cél a polgárok konzuli védelemhez való jogának tényleges érvényesülése, ezért minden kérelmet esetről esetre kötelesek elbírálni, és megkülönböztetéstől mentesen, az adott eset sajátosságainak figyelembevételével részesíteni védelemben a kérelmezőt. Ez adódik egyrészt az uniós jog teleologikus értelmezési módszeréből,^[36] másrészt a nemzetközi jogban általánosan érvényesülő, úgynevezett „effet utile” elvből. Utóbbi a hatályosulás elvét fogalmazza meg, amely szerint a felek szándéka mindig arra irányul, hogy ténylegesen végrehajtható rendelkezést hozzanak.^[37] Amennyiben pedig az irányelv rendelkezései, valamint a hatályosulás elve alapján vizsgáljuk a Mumbai-ban elmulasztott segítségnyújtást, az „elérhető képviselet” jelentésének rugalmas interpretációjával, és az arányosság elvének figyelembevételével egyértelműen az egyenlő bánásmód elve és a konzuli védelmi kötelezettség elmulasztásának tekinthetjük a német képviselet eljárását. Ez pedig alátámasztja a tagállami konzuli védelemnek a 95/553/EK valamint az EUMSZ 23. cikkének elfogadása óta végbement fejlődését: az nem csupán egy elméleti síkon biztosított, a tagállami diszkréció által övezett uniós jogosultság, hanem a tagállamok felé kötelezettséget teremtő, a mindenkori körülmények figyelembevétele alapján, kötelezően biztosítandó alanyi jog.

4. Az uniós polgárok konzuli védelmének koordinálása válsághelyzetek alkalmával

A válsághelyzetekkel kapcsolatos tagállami fellépés nem korlátozódik a válsághelyzet kirobbanásának pillanatára és a válaszként adott védelemre, mindinkább egy folyamatot ölel fel, mely a válsághelyzetek előjelzésével kezdődik és egészen a válsághelyzetet követő konklúziók levonásáig tart. E folyamatot négy, jól elkülöníthető szakaszra oszthatjuk:^[38] megelőzés, enyhítés/mérséklés, segítségnyújtás, helyreállítás, melyek kapcsán valamennyi stádium önálló vizsgálatot igényel.

[35] 2015/637/EU irányelv, (8) preambulumbekkezdés.

[36] A teleologikus értelmezés során a jogi szöveg céljából következtetnek egyes rendelkezések tartalmára. Lásd bővebben: Várnay – Papp, 2016, 150–151.

[37] Nagy, 1999., 387.

[38] A szakaszok elnevezéséről bővebben lásd: Guttry, 2012, 7–10. Az egyes fázisok elnevezése kapcsán a szakirodalom nincs egységes állásponton. Lásd bővebben: Lindström, 2009, 109–126.

III. A VÁLSÁGHELYZET MEGELŐZÉSÉNEK SZAKASZA

A megelőzési szakasz célja a lehetséges válsághelyzetek felismerése annak érdekében, hogy az uniós polgárok elkerülhessék a kiszámítható veszélyeket. Ezen intézkedések legelterjedtebb formája az egyes országok által meghatározott utazási tanácsok^[39] megosztása a külföldre utazókkal. A segítségnyújtásra szorulóknak számának csökkentése érdekében az EU szintén létrehozott egy külön weboldalt, ahol információt nyújt annak érdekében, hogy az uniós polgárok minél szélesebb körben értesülhessenek az úticéljukat érintő országokban fennálló körülményekről.^[40] Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy ez utóbbi online felület mindössze összegyűjti az egyes tagállamok által meghatározott utazási információkat, a tagállamok ugyanis önállóan döntenek az egyes országokra vonatkozó utazási tanácsok megfontolásáról, ezért egységes utazási tanácsokat nem kaphat az uniós polgár.^[41] Az eltérő utazási tanácsok az egyes államokat érintően visszavezethetők az országok között fennálló eltérő kapcsolatokra, mely akár gazdasági, akár politikai, kulturális viszonyokra vagy történelmi múltra visszavezethetően befolyásolja az utazásra alkalmas országok közé való besorolást, így nem tekinthető teljes mértékben objektív iránytűnek.^[42]

Annak érdekében, hogy egy szubjektív befolyásoló tényezőktől mentes, egységes utazási javaslatot kaphassanak az uniós polgárok, kívánatos volna egy független, nemzetközi szervezet keretei között megalkotni azokat.^[43] Bár az Európai Külügyi Szolgálat (továbbiakban: EKSZ) irányítása alatt működő Európai Unió Helyzetelemző Központja^[44] (korábban EU Situation Centre, majd hivatalosan Európai Elemző és Hírszerző Elemző Központ: INTCEN) révén az EU által beszerzett információk alapján létrehozható volna egy egységes lista az utazási tanácsokról.^[45] A közeljövőben azonban nem valószínű, hogy a tagállamok e kérdésben való döntésüket és állampolgáraik tájékoztatását szupranacionális szintre engedjék át, miután az államok között fennálló sajátos nemzetközi kapcsolatok befolyásolják az államok besorolási szempontjait. Egyelőre akkor számíthat

[39] <http://konzuliszolgalat.kormany.hu/utazasi-tanacs>

[40] A honlap elérhetősége: <http://ec.europa.eu/consularprotection/index.action> (2017.11.13.)

[41] Maley, 2011, 48–54.

[42] Forni, 2012, 163–165.

[43] Maley, 2011 48–54.

[44] Az Európai Unió Helyzetelemző Központja (SitCen) az Európai Unió hírszerző testülete, mely 2010. december 1-je óta az Európai Külügyi Szolgálat része, illetve az Unió kül- és biztonságpolitikai főképviselőjének irányítása alatt dolgozik. Fő feladata a nemzetközi biztonsági helyzet figyelemmel kísérése, valamint terror-fenyegetettség értékelések készítése. Célja, hogy a Tanácsot és a tagállamokat ellássa fontos információkkal a közbiztonságot illetően, melyhez elsősorban a tagállamok hírszerző közösségeitől származó adatokat használja fel. E tevékenységét is hangsúlyozva nevezték át 2012-ben az Európai Unió Hírszerző Elemző Központjává (INTCEN). Legális alapját a 2010/427/EU Tanácsi határozat (2010. július 26.) az Európai Külügyi Szolgálat szervezetének és működésének megállapításáról képezi. Lásd bővebben: <http://eu-un.europa.eu/factsheet-on-eu-intelligence-analyses-center-intcen/>. (2017.11.17.)

[45] Reply to the written question: E-4121/09 by M. Ehrenhauser to the Council (11 August 2009), subject: 'Joint Situation Centre products,' OJ 2011 C 10 E/39, 14 January 2011.

az uniós polgár azonos értékelési szempontokra a tagállamok részéről, amelyben valamennyi tagállam részt vesz egy harmadik állammal való diskurzusban, amely legyen akár járvány, fegyveres konfliktus, vagy természeti katasztrófa okozta válsághelyzet kezelésére vonatkozó együttműködés.^[46]

Szintén a megelőzés szakaszához tartozik az állampolgárok tájékoztatása nemcsak az egyes államok kockázati besorolása, de a konzuli védelem igénybevételi lehetőségéről is. Az uniós intézményeknek és a tagállamoknak biztosítani kell a polgárok, illetőleg a polgárok utazásaival szorosan összekapcsolódóan az utazási irodák rendszeres tájékoztatását. Példaként említhető a tájékoztató broszúrák, plakátok elhelyezése a frekvenciált helyeken, így az „Európa” honlapon, a pályaudvarokon, az útlevél kiállító hivatalokban, és a Bizottság harmadik országokban található küldöttségeinek internetes oldalán.^[47] A Barnier-jelentésben^[48] javaslatot tettek továbbá arra, hogy minden útlevél tartalmazza az EK-Szerződés 20. cikkét (a jelenlegi EUMSZ 23. cikkét), mely javaslatot az Unió Tanácsának elnöksége elfogadta és felkérte a tagállamokat, hogy jelenítsék meg a nevezett cikket az útlevelekben, mely ezt követően a gyakorlatban is megvalósult.^[49]

1. Vészhelyzet mérséklése

Amint egy válsághelyzet lehetséges bekövetkezéséről értesülnek a tagállamok, a legfontosabb az arra való felkészülés, mellyel a kirobbanásakor képesek lesznek azonnali reagálásra, és a válsághelyzet leghatékonyabb kezelésére. Ehhez minde nélkülött szükség van intervenciók tervek elkészítésére, a sérült személyek ideiglenes menedékhelyre szállításához szükséges anyagi és technikai források számbavételére, a mentési műveletek megtervezésére. Minél részletesebb veszélyhelyzeti intézkedési tervvel bírnak a tagállamok, annál valószínűbb a válságszituáció hordozta veszély mérséklésének esélye, a tagállamok diplomáciai és konzuli képviselői pedig folyamatos egyeztetést folytatnak a készenléti terveiket illetően.

A válsághelyzetek kezelésére a 2015/637/Eu irányelv egyik kardinális kérdésként tekint. Kitér a képvisellel rendelkező, illetve nem rendelkező tagállamok, valamint az Unió küldöttsége közötti feladatmegosztás kiemelkedő jelentőségére, hiszen ez elengedhetetlen a válsághelyzetekre való felkészültség és a válságkezelés megfelelő színvonalának biztosításához. Azoknak a tagállamoknak, amelyek helyben nem rendelkeznek nagykövetséggel vagy konzulátussal, minden rendelkezésükre álló lényegi információt meg kell adniuk az adott ország területén tartózkodó állampolgáraikkal kapcsolatban. Válsághelyzet esetén ezeket az információkat

[46] Forni, 2012, 164.

[47] A magyar állampolgárok tájékoztatására szolgáló honlap: https://ec.europa.eu/consular-protection/content/home_hu

[48] Barnier, 2006.

[49] Zöld Könyv – Az Európai Unió polgárainak diplomáciai és konzuli védelme harmadik országban (Előterjesztő: a Bizottság) COM(2006)712 végleges/2, 20.3. 2007., 2.3.

a helyzetnek megfelelően frissíteni kell. A válsághelyzetekre való felkészültséget célzó intézkedésekről tájékoztatni kell az illetékes nagykövetségeket és konzulátusokat, valamint az Unió küldöttségeit, illetve azokat, amennyiben szükséges, be kell vonni azok végrehajtásába.^[50]

Az irányelv 13. cikke foglalkozik részletesen a válsághelyzetekre való felkészüléssel és együttműködéssel. Eszerint válsághelyzet esetén az Unió és a tagállamok szorosan együttműködnek, értve ezalatt az Unió küldöttségei számára biztosított szerepet a válsághelyzetek kapcsán, valamint az Európai Külügyi Szolgálat válságkezelési strukturáinak bevonását. Utóbbi létrehozásáról rendelkező irányelv alapján az Unió küldöttségei szorosan együttműködnek a tagállamok diplomáciai szolgálataival, és megosztják egymással az információkat. Az Unió küldöttségei segítik a tagállamokat diplomáciai kapcsolataik vonatkozásában és azon feladatuk ellátásában, hogy forrásmentes alapon konzuli védelmet nyújtsanak az uniós polgárok számára harmadik országokban.^[51] A tagállamok továbbá a meglévő, uniós szintű intervenciók csapatoktól, így többek között – különösen a képviselettel nem rendelkező tagállamokból érkező – konzulátusi szakértőktől is kaphatnak segítséget a válságkezelés során.^[52]

A tanácsi irányelv rendelkezései rámutatnak arra, hogy a tagállamok kiemelt hangsúlyt fektetnek a konzuli hatóságok koordinálására a mérséklési szakaszban. A tanácsi iránymutatások is alátámasztják az e szakaszra való felkészülés meghatározó szerepét, ugyanis azt tanácsolják a tagállamok diplomáciai és konzuli képviseletek vezetői számára, hogy meghatározott időközönként vitassák meg azokat a kérdéseket, melyek az uniós polgárok biztonságára vonatkoznak válsághelyzetekben, és osszák meg egymással gyakorlataikat, állapítsák meg a létező legjobb eljárásokat.^[53]

Az irányelv hangsúlyozza az ezidáig *soft law* alapon érvényesülő^[54] vezető állam jelentőségét válsághelyzet fennállását tekintve is: a vezető állam vagy a segítségnyújtást koordináló tagállam(ok) hangolja/hangolják össze a képviselettel nem rendelkező polgárok részére nyújtott támogatást és a rendelkezésre álló evakuálási kapacitások felhasználását, a korábban elfogadott terv és a helyszíni fejlemények alapján, megkülönböztetéstől mentesen.^[55] Az irányelv amellett, hogy kötelező erejű jogi aktusban rögzíti a vezető állam szerepét a konzuli együttműködést illetően, tisztázza annak fogalmát is.^[56]

[50] 2015/637/Eu irányelv, (20) preambulumbekzdés

[51] A Tanács Határozata az Európai Külügyi Szolgálat szervezetének és működésének a megállapításáról, (2010/427/EU), HL L 201., 2010.8.3., 5. cikk

[52] 2015/637/Eu irányelv, 13. cikk.

[53] Az Európai Unió Tanácsa: az uniós polgárok harmadik országokban való konzuli védelmére vonatkozó iránymutatások, (10.11) (OR. en) 15613/10 COCON 40 PESC 1371, 5.11. 2010., 9.1. pont

[54] A vezető állam elvének konzuli ügyekben történő alkalmazására vonatkozó európai uniós Iránymutatások, HL C 317., 2008.12.12.

[55] 2015/637/Eu irányelv, (20) preambulumb.

[56] Az „adott harmadik országban diplomáciai képviselettel rendelkező azon egy vagy több tagállam, amely vagy amelyek a képviselettel nem rendelkező polgároknak válsághelyzetekben nyújtandó

2. A segítségnyújtás szakasza

Természetesen a válságkezelésre vonatkozó tervek, illetve az esetleges veszélyhelyzetek elkerülésére nyújtott tanácsadás nem képes megjósolni az előre nem látható válságszituációkat, legyen az akár természeti katasztrófa, vagy hirtelen kitört polgári zavargás. Ezen szituációk kirobbanásakor az érintett személynek rendkívül nehéz információhoz jutnia az adott országban működő tagállami külképviseletekről, illetve onnan segítséghez jutnia. Ennek kezelésére a tagállami kormányok különféle eszközökkel élnek, így az olasz külkapcsolatokért felelős minisztérium egy önálló telefonvonalat működtet, mely a hét bármelyik napján elérhető Olaszországból és külföldről egyaránt. Hollandia hasonlóképpen hozott létre egy telefonon elérhető, krízishelyzetek kezelésére hivatott csapatot, amely reagál az áldozatok, illetve azok hozzátartozóinak megkeresésére. Magyarország külképviseletei esetében is elérhető állandó telefonos kapcsolat, mely azonban utazási célországonként eltérő telefonszámot jelent, ugyanakkor könnyen hozzáférhetőek a konzuli szolgálat honlapján.

Mindazonáltal válsághelyzetben nem minden esetben elegendő telefonos segítségnyújtás, még akkor sem, ha ez képezi alapját az azonnali válasznak és az információk megosztásának. Elengedhetetlen tehát, de nem elegendő a tagállamok közötti együttműködés megvalósításához az uniós polgárok hatékony konzuli védelmét illetően. Ebből a megfontolásból a Tanács által elfogadott iránymutatások kiemelik az információk megosztásának minél hatékonyabbá tételét, amely a válsághelyzetek kitörésekor az elsődleges feltétele egy összehangolt védelem biztosításának. Létrehozzák az európai levelezőrendszert, Correspondance Européenne (COREU) néven, mellyel a tagállami külügyminisztériumok alkalmazottjai felelnek a Bizottság, a Tanács Főtitkársága és a fővárosok közötti állandó kapcsolattartásért. A folyamatos kommunikáción túl ez a rendszer alkalmas a válsághelyzetek során fellépő azonnali információadásra is.

Ugyanezen megfontolásból hívták életre a „Consular On-Line” tagállami zártkörű levelezőrendszert (konzuli online továbbiakban: CoOL), melynek működése a Lisszaboni Szerződés által felállított EKSZ nyomán valósul meg, valamint a tagállami konzuli képviseletek közötti technikai együttműködésen alapszik. A CoOL-on az első kezdeményezés és körlevél 2009.07.01-jei keltezésű és immár 18 – ma már archivált – prioritási területet is tartalmaz. Ezek közös jegye, hogy

- támogatás koordinálásáért és irányításáért felel vagy felelnek.” Lásd: 2015/637/Eu irányelv, (23) preambulumban. Jelenleg Lead State pozíciót betöltő tagállamok a Consular On-Line 2015-ben frissített nyilvántartása alapján (nyilvánosság számára nem hozzáférhető): Franciaország Vanuatu, Togo, Szenegál, Marokkó (co-Lead State pozícióban), Madagaszkár, Fidzsi (co-Lead State), Dzsibuti, Comore-szigeteki Unió, Csád, Közép-Afrika, Kamerun, Burkina Faso területén; Egyesült Királyság St. Lucia, Sierra Leone, Pápua Új-Guinea, Gambia, Fidzsi, Belize, Barbados, Banglades területén; Németország Tádzsikisztánban és Kirgizisztánban; Portugália Kelet-Timor, São Tomé és Príncipe, valamint Bissau-Guinea területén; Spanyolország Marokkóban és Egyenlítői-Guineában; Hollandia Suriname területén; Ausztria Bhutánban; Lengyelország pedig a Belarusz Köztársaságban.

olyan válsághelyzetekben keletkeztek, amelyek különböző harmadik országokban európai uniós polgárok tömegeit érintették vagy érinthették. Így például a 2010-es haiti földrengés, a 2011-es japán földrengés, a 2013-as Fülöp-szigeteki Haiyan tájfun, vagy a 2011-es líbiai felkelés. A levelezőrendszeren jelenleg is 7 aktív „focus area” szerepel, köztük pl. a guineai, sierra leonei és libériai ebola járvány, vagy 2012 óta folyamatosan a szíriai válság. A CoOL-on a tagállamok konzuli szolgálatai cserélnek a válsághelyzeti segítségnyújtással és a tervezett evakuálásokkal kapcsolatos intézkedéseiket, a szabad mentőkapacitásokat, a legcélszerűbb gyülekezési helyeket.

Válsághelyzetek alkalmával az információk rendszerezésért a Tanács elnökségét ellátó tagállam és a következő elnökség valamint az EU küldöttsége szintén felel, és tartja fenn a kapcsolatot az érintett harmadik állammal. A 2015/637/Eu irányelv ehhez kapcsolódóan erősíteni kívánja az Unió küldöttségeinek szerepét. A helyi konzuli együttműködés keretein belül megosztott információkról a tagállamok tájékoztatják az Unió küldöttségeit is. A küldöttségeknek ezzel kapcsolatosan általános tájékoztatást kell nyújtaniuk arról az igénybe vehető segítségről, amelyre a képvisellettal nem rendelkező polgárok jogosultak lehetnek, így különösen adott esetben az elfogadott gyakorlati megállapodásokról. A válsághelyzeteket érintő feladatmegosztás során figyelembe kell venni az Unió küldöttségét is, amennyiben azok szervesen részt vesznek az információk beszerzésében, azok frissítésében és továbbításában. Az Unió küldöttségei hozzájárulnak a helyi és válsághelyzeti együttműködéshez és koordinációhoz, különösen azzal, hogy a rendelkezésre álló keretek között logisztikai támogatást nyújtanak, többek között rendelkezésre bocsátanak irodahelyiségeket, szervezeti eszközöket és létesítményeket, például átmeneti szállást biztosítanak a konzuli személyzet és az intervenciók csapatainak részére.

3. Az EUMSZ 23. cikkének gyakorlati alkalmazása

A válsághelyzet kirobbanásakor a konzuli védelem legfontosabb megnyilvánulása az érintett polgárok mentése a veszélyhelyzet kirobbanásának területéről. Ehhez egyrészt szükséges az államok részére az érintett állampolgárok tartózkodási helyének ismerete, másrészt az állampolgárok előzetes informálása az EUMSZ 23. cikkéből fakadó jogairól, mely két feltétel egymással szorosan összekapcsolódik. Ahhoz ugyanis, hogy az állampolgárok előzetesen megosszák az állampolgárság szerinti tagállammal úticéljukat, tisztában kell lenniük a konzuli védelem biztosította lehetőségekkel, melyet különböző tájékoztatási módszerekkel igyekeznek az ország minél szélesebb körben ismertetni, melyről a válsághelyzetek megelőzési szakaszában már esett szó.

Az EUMSZ 23. cikkének elemzése kapcsán fontos érinteni azt a problémakört, melyet az uniós polgár általi segítségkérés gyakorlatban történő megvalósulása hordoz magában: amennyiben a harmadik ország területén a származás

szerinti tagállam nem rendelkezik képvisellel, úgy az uniós polgár bármelyik másik tagállam konzuli szolgálatának segítségét igényelheti, mely eltorzíthatja az egyes tagállamok szerepvállalását a védelem tekintetében. Ennek elhárítása érdekében a 2015/637/Eu irányelv alapján a tagállamoknak minél hamarabb olyan megállapodásokat kell megkötniük, melyekben előre tisztázzák a segítségnyújtás módját, a terhek megosztását. Az irányelv lehetőséget biztosít a tagállamok számára gyakorlati megállapodások kötésére, feladatmegosztás szempontjából. A tagállamok így előzetesen megállapodhatnak egymással, hogy saját állampolgáraik védelme érdekében a velük megállapodást kötő tagállam lépjen fel. Átláthatósági okokból a tagállamok a Bizottságot és a szintén Lisszaboni Szerződéssel életre keltett Európai Külügyi Szolgálatot értesítik ezekről a megállapodásokról, amelyet az uniós polgárok tájékoztatása céljából az Unió és a tagállamok egyaránt közzé tesznek. Ezekben az esetekben a megkeresett, de nem illetékes képviselő köteles gondoskodni a felhatalmazott külképviselet részére történő továbbításáról. E főszabály alól azonban kivételt képez, amikor a továbbítás veszélyeztetné a konzuli védelem nyújtását, különösen haladéktalan intézkedés szükségessége fennálltakor. Ezidáig még nem született ilyen gyakorlati megállapodás az államok között, azonban már eddig is léteztek olyan kétoldalú megállapodások, melyek egyes tagállamok között ilyenfajta segítségnyújtást biztosítanak egymás állampolgárai számára. Így többek között Magyarország és Litvánia 2007. május 30-án szóbeli megállapodást kötöttek, mely alapján Magyarország néhány harmadik államban konzuli segítséget nyújt litván állampolgárok számára. 2008. április 1-jén formális keretet biztosítottak szóbeli megállapodásuknak, mely azonban kizárólag a vízumkiadás kapcsán érvényesül. A nehézség ennek kapcsán ott jelentkezik, hogy az előzetes gyakorlati megállapodások által lényegében az uniós polgárok konzuli védelmének alanyi joga szenved csorbát, a 23. cikk ugyanis bármelyik tagállamhoz fordulás lehetőségét rögzíti. Ugyanakkor érdemes számba venni a gyakorlati megállapodások mellőzése nélküli védelmi eljárást, mely a válsághelyzetek alkalmával különösen égető problémához vezethet: a tagállamok által előre nem egyeztetett fellépési és segítségnyújtási feladatmegosztás kaotikus helyzetet eredményez, melyben egy-egy tagállamra rendkívüli teher hárulna, míg más tagállam kapacitásai kihasználatlanok maradnak. Ezzel végső soron pedig megállapítható, hogy a konzuli védelem jogának tényleges érvényesülése szenvedne csorbát, melynek célja az uniós polgár harmadik országban történő védelmének biztosítása, tekintet nélkül arra, hogy azt melyik tagállam valósítja meg. Elengedhetetlen ugyanakkor, hogy az állampolgárokat az előzetes gyakorlati megállapodásokról megfelelően tájékoztassák, e nélkül ugyanis szintén a hatékony védelem biztosítása szenvedne csorbát.

4. A Tanács elnökségének szerepe a válsághelyzetek kezelésében

A tagállamok konzuli védelmének összehangolásában nem kizárólag a külképviseletek egymás közötti, valamint az EK Sz illetve Unió küldöttségeinek együttműködése játszik szerepet, de a legjelentősebb erőfeszítéseket a Tanács COCON munkacsoportja végzi, melynek aktuális elnökségét ellátó tagállam vezető szereppel bír az elnökségi idő alatt fellépő válsághelyzetek koordinálásában. Így Magyarország 2011-es elnöksége alatt kiemelkedő szerepet játszott az uniós polgárok menekítésében Líbia területéről a polgárháború kitörése idején. A magyar EU-elnökség – tiszteletben tartva a Lisszaboni Szerződés szabta új kereteket, amelyek alapján a kül- és biztonságpolitika koordinálása az e területért felelős főképviselő irányítása alá került – a válságok kirobbanásától kezdve proaktív koordináló szerepet játszott az uniós polgárok védelme, valamint az egységes és hatékony EU-fellépés biztosítása érdekében. Líbia esetében a Bizottsággal egyeztetve aktiválta az Unió polgárvédelmi mechanizmusát, amely bővítette az uniós evakuációs lehetőségek eszköztárát, továbbá válságkezelési szakértőket biztosított. Tripoliban a magyar nagykövetség koordinálta az uniós polgárokkal kapcsolatos konzuli és evakuációs feladatokat, képviselte az Uniót és később számos Unión kívüli országot (így az Egyesült Államokat) is. Polgári repülőgépet biztosított a Líbiában rekedt és távozni szándékozó magyar és külföldi állampolgárok kimenekítésére, továbbá egy polgári charterjáratot a csádi menekültek hazaszállítására.

Ez a szerep azonban meghaladhatja a kisebb tagállamok teherbírását, melyek nem rendelkeznek elegendő kapacitással vagy megfelelő diplomáciai és konzuli képviseleti hálózattal. E probléma kezelése érdekében, amennyiben az elnökséget ellátó tagállam nem rendelkezik képviselettel a válsághelyzettel érintett harmadik állam területén, lehetőség van az elnökség feladatainak másik tagállam általi átvállalására. E szabály alapján 2008-ban Franciaország diplomáciai képviselete vezette a helyi elnökséget 110 harmadik államban Szlovénia nevében, mely jelenleg csupán 21 nem uniós államban rendelkezik külképviselettel. Még a nagyobb tagállamok is szembesülhetnek nehézségekkel, ha az elnökség ideje alatt több veszélyhelyzet koordinálására van szükség. Ez a teher csak tovább nőhet, ha alapul vesszük, hogy az éves szinten kirobbanó válsághelyzetek egyre növekvő tendenciát mutatnak. Így a finn elnökség idején (2006. július- december) kezelendő válsághelyzetek sora: a libanoni evakuálás (július- augusztus), a törökországi bombázások (augusztus), katonai puccs Thaiföldön (szeptember), illetve a földrengés okozta válsághelyzet Japánban (november). Miután a soros elnökséget ellátó tagállam önálló kapacitásaitól nem várható ezen válsághelyzetek egyéni kezelése, így mind az EK SZ, mind pedig a tagállami diplomáciai és konzuli képviseleteinek együttes fellépésére van szükség. Közreműködik továbbá a SITCEN, illetve az Unió küldöttsége, hogy asszisztáljanak a válságszituáció helyben történő kezeléséhez. A tagállamok képviseleti kapacitásainak erősítésére szolgáló uniós intézmények általi közreműködés hatékonysága a líbiai válságot illetően röviden az alábbiak szerint szemléltethető: a SITCEN felügyelte és értékelte a szituációt

helyben, azaz a valós történéseket monitorozta, az EU katonai egységétől (EUMS) valamint a Monitoring és Információs Központ (MIC) által megosztott, az evakuáláshoz kapcsolódó gyakorlati szempontok pedig segítséget nyújtottak a szituáció értékeléséhez és a fellépés hatékonyságához.

i. A „Lead State Concept” jelentősége

A válsághelyzetek minél sikeresebb kezelése érdekében, a fent említett okok és hiányosságok további kezelésére alkották meg a „Lead State”, azaz a vezető állam pozícióját is, hiszen több tagállam szembesülhet problémákkal még az EU küldöttségek és SITCEN személyzet segítségével ellenére is, mely visszavezethető akár a válsághelyzeti kezeléssel kapcsolatos tapasztalatok hiányára, vagy akár az érintett harmadik állambeli hatóságokkal fenntartott kapcsolat természetére.

Az előző fejezetekben már érintett intézmény a 2015/637/Eu irányelv rendelkezései alapján emelkedett a soft law források talajáról a kötelező jogi aktus általi rögzítésre. Így kiküszöbölhető a folyamatosan változó elnökségi szék betöltéséhez kapcsolható konzuli védelmi koordináció bizonytalansága, és kiszámíthatóbb alapot biztosít az esetleges válsághelyzetek kezeléséhez. A „Lead State” koncepciójának első gyakorlati alkalmazására 2008 februárjában, Csádban került sor. Ekkor Franciaország 12 tagállam és további harmadik országok több mint 1200 állampolgárát menekítette ki az afrikai térségből, ami már ekkor bizonyította a tagállamok hajlandóságát a „Lead State Concept” érvényesítésére.

A kritériumokat, melyek alapján megállapítják, mely tagállam látja el a „Lead State” feladatát, a tagállamok által esetről- esetre fektetik le, tekintettel az érintett harmadik állambéli viszonyokra. A vezető állam pozíciójából fakadó költségeken együttesen osztoznak a képviselt tagállamok. Fontos megjegyezni, hogy a vezető állam pozíciójának megalkotásával bár könnyítettek a Tanács elnökségét ellátó tagállamok feladatán, azonban a vezető állam a koordinációt mindenkoron az elnökségi tagállammal együtt látja el. A vezető állam felelős azonban az uniós polgárok biztonságos tartózkodási helyre szállításáért, még abban az esetben is, ha rendelkeznek képvisellel az adott térségben. Ezen túlmenően azonban nem terheli felelősség arra vonatkozóan, hogy további lépéseket tegyen a polgárok továbbszállítására. Megjegyzendő, hogy a tagállamok szolidaritása a gyakorlatban nem korlátozódik az uniós polgárok megsegítésére, így a magyar mentési művelet kétszáz, Líbiában rekedt csádi polgárt menekített ki, ahogyan a görög mentés kínai és egyiptomi polgárokat menekített Tripoliból biztonságos térségbe.

Az uniós tagállamok harmadik állam polgárainak nyújtott segítségével számos esetben nem egyoldalú művelet, a kölcsönös segítségnyújtás egyre gyakrabban jelentkezik a gyakorlatban. Így Kína, három nappal a görög műveletet követően közel ötszáz uniós polgárt menekített Líbiából. Ez a fajta együttműködés nemcsak az Észak-afrikai országokban történt zavargások alkalmával jelent meg először, de a Sharm-El-Sheikh városában és Baliban, valamint a libanoni krízis során is, ahol az Unió az Amerikai Egyesült Államok polgárainak is segítséget nyújtott.

5. A helyreállítás fázisa

Az utolsó szakasz magában foglalja az elért eredmények, a válságkezelés során folytatott konzuli együttműködés értékelését azzal, hogy az Unió és a tagállamok okulhatnak a sikerekből és a kudarcokból egyaránt. A külképviseletek így azonosíthatják a mentési akciók lépéseinek gyengeségeit, azokra új mechanizmusokat kidolgozva. Ez a lépés azonban nem tekinthető csupán egy belső önértékelési fázisnak, ugyanis a tagállamokon túl a média, az Európai Parlament, illetve a nemzeti parlamentek is elemzik és értékelik a védelemnyújtást, amely a nyilvánosság számára is elérhetővé válik.

IV. KÖVETKEZTETÉSEK

A fentiekben áttekintett, egyrészt a jogforrások által lefektetett, másrészt a gyakorlatban is megvalósított konzuli védelem az uniós polgárok részére a tagállamoktól fokozott együttműködést követel, mely elvárásnak a tagállamok folyamatos fejlesztési mechanizmusokkal kívánnak egyre hatékonyabban eleget tenni. Ezt támasztja alá horizontális szinten a tagállami diplomáciai és konzuli képviseltek egymással, illetve vertikális szinten az Európai Külügyi Szolgálattal, az Unió küldöttségeivel történő szoros együttműködése. Az együttműködés fokozatos erősítését támasztja alá a tanácsi munkacsoport által folyamatosan fejlesztett konzuli együttműködési kezdeményezések (Common Consular Initiative, CCI) is, melynek szintén az a célja, hogy optimalizálja a tagállamok által nyújtott konzuli védelmet, azon belül is az Unió szerepének bővítését a delegációk feladatainak pontosításával, kiszélesítésével. E feladat végrehajtására külön szakértői csoportot bízta meg, amely a COCON általános felügyelete mellett irányítja ezt a kezdeményezést, melyet ezidáig hat harmadik államban ültettek át a gyakorlatba: Kambodzsa, Dominikai Köztársaság, Nepál, Nigéria és Tunézia területén. A szakértői csoport egy közös sablon alapján dolgozott ki válságkezelési keretterveket, az EKSZ aktív segítségével. A megbeszéléseken a Bizottság és természetesen a Tanács képviselője is jelen voltak. A projekt 2015 januárjától decemberig folyt, melyet követően a CCI szakértői csoport a holland elnökség ideje alatt begyűjtötte és kiértékelte az adatokat, következtetéseket és ajánlásokat készítésével.

Látható tehát, hogy a Tanács irányítása alatt a tagállamok egyre több teret engednek az Unió szerveinek részvételére a konzuli védelmet illetően. A tagállamok a szakértői csoportok állandó tanácskozásai révén mind egymástól történő intézményi modellek átvételére, mind pedig lokális intézményi átalakulásra mutattak példát. Előbbi megfigyelhető az egyes állampolgárok tájékoztatására használt eszközök felhasználása, utóbbi pedig a közös konzuli hivatalok, illetve co-location együttműködések megvalósítása során is. Annak ellenére, hogy az állampolgárok védelme külföldön a tagállamok érzékeny, diszkrecionális döntési jogkörébe tartozik, az elmúlt közel két évtized eseményei rávilágítottak

arra, hogy az együttes fellépés hatékonyabbá teszi az állampolgárok védelmét, mellyel még a legkiterjedtebb külképviseleti hálózattal bíró tagállam sem képes egyedül felvenni a versenyt. Az uniós polgárok ekképpen az EUMSZ 23. cikke alapján biztosított alanyi jogosultságukat a gyakorlatban is igénybe vehetik, így az nem marad egy hipotetikus velejárója az uniós polgárságnak, hanem valódi, az állampolgárságból fakadó jogokat meghaladó, többletjogosultságot teremt, és létező igényeket elégít ki. Az Unió égisze alatt megvalósuló konzuli védelem ezáltal növeli az uniós polgárság értékét, nemcsak annak nemzetközi jogi megítélésében, de a jogosultságot hordozó jogalanyok és az Unió viszonyában is. E szolgáltatásnak azonban természetéből adódóan vannak korlátai, hiszen az nem hagyható figyelmen kívül, hogy a konzuli védelem eredendően az állampolgárok életének testi épségének, tulajdonának védelmét ellátó, az állam külhonban biztosított védelme, ezért annak nyújtása meghatározott keretek között történik. Így amennyiben a tagállamok akár gyakorlati megállapodások, akár másnemű feladatmegosztási eszközök útján behatárolják az uniós polgárok joggyakorlási lehetőségeit, a cél végső soron a fenti jogosultságok védelmének minél teljesebb körű megvalósítása marad.

IRODALOM

- Guttry, Andrea de – Gestri, Marco – Venturini, Gabriella (eds.) (2012): *International Disaster Response Law*. T.M.C. ASSER PRESS, The Hague.
- Barnier, Michel (2006): *For a European Civil Protection Force: Europe Aid*. (Report) Brussels, European Commission, May 2006. http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/031006barnier_/031006barnier_en.pdf
- Drennan, Lynn T. – McConnell, Allan (2012): *Risk and Crisis Management in the Public Sector*. Routledge, London.
- Forni, Federico (2012): The Consular Protection of EU Citizens during Emergencies in Third Countries. In: de Guttry, Andrea – Marco Gestri – Gabriella Venturini (eds.): *International Disaster Response Law*. T.M.C. ASSER PRESS, The Hague.
- Guttry, Andrea de (2012): Surveying the Law. In: Andrea de Guttry, Marco Gestri, Gabriella Venturini (eds.): *International Disaster Response Law*. T.M.C. ASSER PRESS, The Hague, 3-45.
- Ianniello-Saliceti, Alessandro (2011): The Protection of EU Citizens Abroad: Accountability, Rule of Law, Role of Consular and Diplomatic Services. *European Public Law* Vol. 17. No. 1., 91-109.
- Jones-Bos, René –Daalen, Monique van (2008): Trends and developments in consular services: the dutch experience. *The Hague Journal of Diplomacy* Vol. 3. No. 1. 87-92.
- Kende Tamás (2015): *Bevezetés az Európai Unió politikáiba*. Wolters Kluwer, Budapest.
- Larsson, Per – Hagström Frissel, Eva – Olsson, Stefan: Understanding the Crisis Management of System of the European Union. In: Olsson, Stefan (2009): *Crisis Management in the European Union: Cooperation in the Face of Emergencies*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 1-17.

- Lindström, Madelene (2009): EU consular cooperation in crisis situations. In: Olsson Stefan (ed): *Crisis management in the European Union*. Springer, Berlin, 109–126.
- Maley, William (2011): Risk, Populism, and the Evolution of Consular Responsibilities. In: Melissen, Jan and Fernández, Ana Mar (eds.): *Consular Affairs and Diplomacy*. Martinus Nijhoff, Leiden–Boston, 48–54.
- Melissen, Jan – Fernández, Ana Mar (eds.) (2011): *Consular Affairs and Diplomacy*. Martinus Nijhoff, Leiden–Boston.
- Nagy Károly (1999): *Nemzetközi jog*. Püski, Budapest.
- Olsson, Stefan (2009): *Crisis Management in the European Union: Cooperation in the Face of Emergencies*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- Porzio, Giorgio (2008): Consular assistance and protection: an EU perspective. *The Hague Journal of Diplomacy*, Vol. 3. No. 1. 93–97.
- Raik, Kristi (2013): Serving the citizens? Consular role of the EEAS grows in small steps. In *European Policy Centre Policy Brief*, 30 April 2013.
- Várnay Ernő – Papp Mónika (2016): *Az Európai Unió joga*. Wolters Kluwer, Budapest.

The rights of children in pre-trial detention in the light of the UN Convention on the Rights of the Child

The following paper concentrates on the detention of minors, especially what concerns the international legal provisions regarding pre-trial detention. It is very important to ensure that no one should be deprived of his liberty in an arbitrary fashion; this also refers to children as well. Deprivation of liberty may take numerous other forms besides arrest of conviction, these forms differ in degree or intensity, and this is why courts and domestic authorities have to have a clear view to be able to undertake an autonomous assessment of the situation.

While detention occurs in various circumstance, I would like to focus on children in contact with the criminal justice system. Article 5 para. 1 (d) provides that “No one shall be deprived of his liberty save the following cases and in accordance with a procedure prescribed by law: (d) the detention of a minor by lawful order for the purpose of educational supervision or his lawful detention for the purpose of bringing him before the competent legal authority.”

This notion of a minor encompasses persons under the age of 18 in the light of European Standards and Resolutions of the Committee of Ministers of the Council of Europe (Commission decision of 14 December 1979).

This law text excerpt is not only a provision which permits the detention of a minor, but also contains a specific, but not exhaustive, example of circumstances in which minors might be detained, namely for the purpose of their educational supervision or bringing them before a competent legal authority.

In this present paper, I would also like to include a case presentation: *Nart v. Turkey*, where the ECHR found a violation of Article 5.

I. INTRODUCTION

Over one million children under the age of 18 are estimated to be held in some sort of detention worldwide. Placing children in detention may cause long-term and probably irreversible mostly psychological but also physical damages; detention removes them from their family and community, from their education and other social opportunities, it puts

a stigma on their lives and influences on a long-term basis their criminal records, and while detained, they are put at risk of torture, physical and emotional abuse.

In many criminal justice systems, children are treated as adults, although they do not have the intellectual or emotional maturity to take part in this judicial process that is clearly designed for adults.

Pre-trial detention as per the definition designates the holding of a defendant before trial on criminal charges because release had been denied. A child is held in pre-trial detention where he is deprived of liberty and is awaiting a final decision on his case from a competent authority. There is a general statistics that in Europe 24% of the incarcerated population has not been tried yet, but unfortunately, there is no such data available regarding detained children, but it is estimated that around 14,600 children were held in detention after trial in the EU by the year 2012, while 3,380 were held in pre-trial detention.^[1]

In discussing pre-trial detention, we must separate two stages: the so called pre-charge state, which refers to the time when a child has been arrested but not yet charged with an offense and is being held in custody, and the post-charge state, which designates incarceration after the investigating authority has found that there was indeed sufficient evidence to charge the child suspect with an offense and the decision had been made to keep the child in custody before and during the trial.

II. THE LEGAL FRAMEWORK

As a guiding principle in all legal proceedings, the best interest of the child has to rule over every aspect. Primary consideration has to be given to personal context, situation and needs of the child concerned and it needs to incorporate the following elements: identity, protection, safety and situation of vulnerability, due consideration of the child's views, respect for his rights, including his right to dignity, liberty and equal treatment.

The international standards which are applicable in all EU Member States that govern the rights, status and role of children involved in criminal proceedings include:

- The UN Convention on the Rights of the Child (CRC)
- The Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice
- The 2008 European Rules for juvenile offenders subject to sanctions or measures (ERJO)
- Directive 2013/0408 on procedural safeguards for children suspected or accused in criminal proceedings

[1] Data on children in judicial proceedings according to: www.skydrive.live.com/

- The European Convention on Human Rights (ECHR), Art. 5 and applicable child-specific case-law.^[2]

Regarding pre-trial detention of children, the following principles are presented in the CRC,

Art. 37: (b) No child shall be deprived of his or her liberty unlawfully or arbitrarily. The arrest, detention or imprisonment of a child shall be in conformity with the law and shall be used only as a measure of last resort and for the shortest appropriate period;

(c) Every child deprived of liberty shall be treated with humanity and respect for the inherent dignity of the human person, and in a manner, which takes into account the needs of persons of his or her age. In particular, every child deprived of liberty shall be separated from adults unless it is considered in the child's best interest not to do so and shall have the right to maintain contact with his or her family through correspondence and visits, save in exceptional circumstances;

(d) Every child deprived of his or her liberty shall have the right to prompt access to legal and other appropriate assistance, as well as the right to challenge the legality of the deprivation of his or her liberty before a court or other competent, independent and impartial authority, and to a prompt decision on any such action.^[3]

According to the UN Committee on the Rights of the Child, General Comment no. 10, Art 37 (b) CRC, which provides safeguards for the application of deprivation of liberty of children, entails that State Parties should provide for an effective package of alternatives for pre-trial detention of juveniles to safeguard the last resort-principle and should ensure that a juvenile can be released from pre-trial detention as soon as possible, and if necessary under certain conditions.^[4]

In art. 37(c) CRC it is also reiterated that the needs of juveniles should be taken into account especially when it comes to different ages of the children and the contact and correspondence with family is regarded as high importance.

These principles are stated and restated in almost every international and European instrument and these are completed with a list of rights, which apply in child-specific case-law.

In 2013, the European Commission has proposed a directive on procedural safeguards for children suspected or accused in criminal proceedings. Articles 10-12 of this Directive reiterate the principles presented in art. 37 CRC and also propose a list of measures that are consistent with the Guidelines on Child-Friendly-Justice

[2] Children in pre-trial detention in Europe, Analysis of legislations and practices in EU 28, Authors: Sophie Duroy, Cedric Foussard, Adelaide Vanhove, Yannick van den Brink, JUST/2014/JACC/AG/PROC/6600

[3] UN General Assembly, Convention on the Rights of the Child, 20 November 1989, United Nations, Treaty Series, vol.1577, p. 3, thereafter 'CRC', available at: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b38f0.htm>

[4] UN Committee on the Rights of the Child (CRC), General comment No. 10 (2007): Children's Rights in Juvenile Justice, 25 April 2007, CRC/C/GC/10, §80-81 .

of the COE. This Directive was finalised and agreed upon on 16 December 2015. This new Directive contains more child-specific provisions related to pre-trial detention next to more general provisions, such as the right to information (art. 4), the right to legal representation (art. 6) and the right to privacy in criminal proceedings (art. 14).

III. PRE-TRIAL DETENTION FOR CHILDREN IN THE EUROPEAN UNION

The new Directive imposes restrictions on the scope of application of pre-trial detention regarding children. Article 10(1) implements the principle of “reasonable time”, that is the principle of the shortest period of time, providing that all Member States must ensure that children are deprived of liberty before their conviction only as a measure of last resort and for the shortest possible period of time. Taking into consideration the age and the special situation of each child is a must.^[5]

Article 11(1) deals with the use of alternative measures: all Member States must ensure that in the cases where the conditions for deprivation of liberty are fulfilled, the authorities take into account the application of alternative measures as well, whenever it is possible.^[6]

Article 12 provides a very important provision that is ensuring children to be detained separately from adults, in order to avoid the child being subject to violence, abuse, neglect or exploitation.^[7]

A very important factor in deciding in favour of or against applying pre-trial detention is the question of age. In all Member States, the common ground for applying pre-trial detention is the necessity of the child to have reached the minimum age of criminal responsibility. All States have a specified age below which a child is not considered to be capable of committing a criminal offence and due to this provision he cannot be subject to criminal procedures or sanctions.

Just to give a clear view on how things work in different countries, here is a list of some situations in different Member States:

- As per a general rule, in the majority of the States the minimum age of criminal responsibility runs from 13 to 15 years old, but five States have a lower provision, in Ireland, The Netherlands and UK-Scotland it runs from 12 years old and in the UK - England and Wales and Northern-Ireland it runs from 10 years old.
- In Belgium, Ireland, Lithuania, Luxembourg and Poland children who have committed serious crimes can be prosecuted even if they have not reached the minimum age.

[5] Directive of the European Parliament and the Council on procedural safeguards for children suspected or accused in criminal proceedings, 22 May 2014, 2013/0408.

[6] *idem*.

[7] *idem*.

- There is a different situation in the following countries, where the judge has the possibility to decide whether a child above the minimum age will or will not be considered criminally responsible, because of lack of sufficient discernment, or because a child above the minimum age can be held criminally responsible only for serious crimes, this is the case for Austria, Bulgaria, Czech Republic, Germany, Italy, Romania and Slovakia.
- Most Member States have an upper age limit for juvenile justice; generally, this is situated at the age of 17.
- However, there are some countries, such as Belgium, Germany Greece, Italy, The Netherlands, Sweden, where this limit can be extended in certain situations, by decision of a judge, the extension can go up to 25 years of age, if the offence was committed while the offender was below the usual age limit, but he was tried some years later.^[8]

1. The application of pre-trial detention

The criteria according to which pre-trial detention is applied include the following: the risk that the accused will fail to appear for trial, the risk that the accused, if released, would take action to prejudice the administration of justice, or commit further offences, or he might cause public disorder.

It is important to highlight the fact that the court always has to assess the appropriateness of the measure in the light of some special circumstances such as the child's age, as well as the seriousness of the crime of which he is suspected of. Some alternatives valid across the European Member States which may be taken into account to pre-trial detention include electronic monitoring usually applied in Finland and France, placement in an educational community, characteristic for Italy and Luxembourg, and placement in the care of a trustworthy person who undertakes to ensure the child's presence at judicial hearings, which is a usual method applied in the Czech Republic.^[9]

The authorities in the Member States have developed some special facilities to establish a clear difference between children and adults, in this way children in pre-trial detention are not held together with adults, cases in which, as I have mentioned before, these may be subject to torture, physical or emotional abuse.

In Europe, there are countries, which lack of appropriate infrastructure, like Cyprus, or Ireland, these countries face difficulties in complying with the obligation provided by recommendations, according to which children should be clearly

[8] All statistics on national legislations and procedures are taken from the EU study 'Data on Children in Judicial Proceedings in EU28', European Commission, 2015, available at: <http://www.childreninjudicialproceedings.eu/>

[9] Data on Children in Judicial Proceedings in EU28, European Commission, available at: <https://skydrive.live.com/embed?cid=EA045197000B3309&resid=EA045197000B3309%21429&authkey=AOhbW1gN6eEK8WM&em=2&ActiveCell=%27CRIM159%27!A2>

separated from adults, and police station should have separate cells for children.

Other countries, like Belgium, UK-Northern Ireland have specialized closed centres, while the Czechs have so called “free zones” for children within their detention facilities, so they will not be locked in cells, Denmark applies the method of surrogate custody for young persons in some residential institutions, while the Netherlands offer custody in various spaces chosen for this purpose.

Regarding the duration of the measures, we may talk about a legal obligation to ensure that the child is subject to pre-trial detention for the shortest possible time, based on the principle of reasonable time, here we may clearly see two different groups of countries applying and “rejecting” this principle: the obligation of applying the shortest period of time is existent in Austria, Belgium, Denmark, Spain, France, Poland, Romania, while it does not apply in Bulgaria, Finland, Italy, Hungary and the Netherlands.^[10]

As per a general rule, we may discuss about pre-charge and post-charge stages of proceedings. For pre-charge pre-trial detention, that is police custody, most Member States apply the 24 hours maximum duration, but there are exceptions like Hungary and Czech Republic, which have a 72 hours duration for this stage. For post-charge pre-trial detention, most Member States apply a maximum time limit of between 3 and 6 months, this of course is usually extended up to 1 or 2 years for various serious crimes.

IV. THE RIGHTS OF CHILDREN IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The new Directive of the European Parliament and of the Council on procedural safeguards for children suspected or accused in criminal proceedings provides children in detention with a set of rights that have to be duly respected by Member States. In the following, I would like to present the set of rights according to which, in case of violation, the Member States are held responsible within proceedings at the European Court of Human Rights.

1. The right of the child to be informed, Article 4^[11]

Most Member States recognise the statutory right of children involved in criminal proceedings to receive information about their rights, the procedure and the entire judicial system, at a general level at every stage of the proceedings. The

[10] All statistics on national legislations and procedures are taken from the EU study ‘Data on Children in Judicial Proceedings in EU28’, European Commission, 2015, available at: <http://www.childreninjudicialproceedings.eu/>

[11] Directive of the European Parliament and the Council on procedural safeguards for children suspected or accused in criminal proceedings, 22 May 2014, 2013/0408.

information generally provided has to cover the time, place and process, the decision of the court and also the child's right to a remedy and information on all available support services.

The children should be fully informed of their rights and the mechanisms they can use to exercise their rights or to defend themselves. This information should be promptly and directly provided to children in a manner, which is adapted to their age and maturity, in a language he understands.

2. The right to information of the holder of parental responsibility, Article 5^[12]

Article 5 of the European Commission Directive 2013/0408 on procedural safeguards for criminally suspected or accused children provides that “the holder of parental responsibility of the child, or [...] another appropriate adult, is provided with the information that the child receives in accordance with art. 4”.

The Guidelines on Child-friendly Justice of the Council of Europe require that when a child is arrested and taken into custody, their parents [or legal representative] should be promptly and adequately informed of the reasons.

3. The right to a lawyer, Article 6^[13]

One of the most important aspects of a judicial proceeding is the access to legal counsel and representation. This too is mandatory to be applied in case of children, in particular, Member States should ensure mandatory access to a lawyer for all children who are suspected or accused, and as an additional safeguard, the new Directive also adds that these children should not be able to waive their right to be assisted by a lawyer.

Children should also be provided with timely legal counsel and representation, they should have access to free legal aid and most importantly, lawyers representing children should treat them respecting their own rights.

[12] Articles 4 and 6 of the Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on procedural safeguards for children suspected or accused in criminal proceedings. For further information on the right of children to access a lawyer, see Article 6(3) of the European Convention on Human Rights, Articles 27 and 28 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union, Rule 15 of The Beijing Rules and CRC Committee (2007).

[13] Article 3 of the Directive 2013/48/EU of the European Parliament and of the Council of 22 October 2013 on the right of access to a lawyer in criminal proceedings and in European arrest warrant proceedings, and on the right to have a third party informed upon deprivation of liberty and to communicate with third persons and with consular authorities while deprived of liberty.

4. The right to specific treatment^[14]

This specific treatment in case of deprivation of liberty consist of the child being permitted to receive care, protection and all the necessary individual assistance, such as social, educational, vocational, psychological, medical and physical support, taking into consideration the age, sex and personality of the child.

In addition, the separation of children from their parents has to be a measure of last resort; authorities have to allow the child to maintain regular and meaningful contact with parents and family.

V. CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS REGARDING CHILDREN IN PRE-TRIAL DETENTION: THE CASE OF NART V. TURKEY (APPLICATION NO. 20817/04)

The case originated in an application against the Republic of Turkey by a Turkish national, Mr. Tolga Nart, as the applicant.

Regarding the facts of the case, the applicant was held in detention on remand in connection with an offence, which was not related to this present case. While the applicant was still 17 years old he was arrested by the police on suspicion of being involved in an armed robbery, he was found while he was sleeping in an empty swimming pool near the place where the robbery happened. He was supposedly drugged and sleepy and this is why the police took him in custody. A series of interrogations followed, but his lawyer kept on repeating that his client was not in a fit state to understand the charges that are brought up against him and by taking these statements the authorities would violate the law.

The lawyer challenged the detention, referring to art. 5 and 6 of the Convention, by submitting that the applicant was incapable of understanding the charges against him and that he had not been given adequate time and facilities to prepare his defence and that the lawyer was unable to communicate with him. The lawyer further stated that the applicant was a minor and according to art. 37 (b) of the United Nations Convention on the Rights of Children, the detention of a minor should be a preventive measure of last resort. The lawyer further noted that applicant should be placed in a hospital or in a residential social care, instead of being detained in prison.

The relevant international law consisted of the recommendation of the Committee of Ministers, adopted in 2006, which stated that “all children under the age of 18 should not be detained in a prison for adults, but in specially designed establishments [...] they will have access to social, psychological and educational services, religious care and recreational programmes”.

[14] Directive of the European Parliament and the Council on procedural safeguards for children suspected or accused in criminal proceedings, 22 May 2014, 2013/0408.

Further, the recommendation of the Committee of Ministers to Member States of the Council of Europe adopted in 2003 the following: “when, as a last resort, juvenile suspects are detained, this should not be for longer than six months [...] custodial remand should never be used as a punishment or form of intimidation.”

The court further noted art. 17 from the European Social Charter, which regulates the right of mothers and children to social and economic protection. Further, art. 37 of the United Nations Convention on the Rights of the Child, dated 1989, had relevant parts, stating that “no child shall be deprived of his liberty unlawfully or arbitrarily. The arrest, detention or imprisonment of a child shall be in conformity with the law and shall be used only as a measure of last resort and for the shortest period. [...] every child should be treated with humanity and dignity, in a manner which takes into account the needs of the children [...] the child shall have the right to maintain contact with his family through correspondence and visit”.

Regarding the alleged violation of art. 5 of the Convention, the applicant complained that his detention on remand exceeded the reasonable time requirement, and he also contended that he had no effective remedy to challenge the lawfulness of his detention. He invoked art. 5, para. 3 and 4, according to which he would be entitled to trial within a reasonable time or to release pending trial, further he would be entitled to be decided speedily. The Court indeed held that there had been a violation of these articles of the Convention.

Regarding the application of art. 41 of the Convention, which provides that if the Court finds that there has been a violation of the Convention or the Protocols, the Court shall, if necessary, afford just satisfaction to the injured party.

The applicant claimed 4,000 EUR in respect to non-pecuniary damages, and also 2,000 EUR for costs and expenses incurred before the Court, both claims being contested by the State. The Court held that the respondent state is to pay the applicant within three months from the date on which the judgement would become final in accordance with art. 44 para. 2 of the Convention 750 EUR plus any tax that might be chargeable, in respect of non-pecuniary damages, and dismissed the claim for just satisfaction.

VI. CONCLUSIONS

A key part of the agenda of the European Union regarding juvenile justice, especially pre-trial detention is found within the Directive of the European Parliament and the Council on procedural safeguards for children suspected or accused in criminal proceedings.

Most of the standards are already present in the national law of mostly all European Union Member States, but the adoption of this Directive would give a stronger basis in law regarding some of the rights that should be applied in various special cases where children and young persons are involved.

International laws should promote child-friendly justice systems, which recognise the right of children to special protection and most importantly use detention as a measure of last resort, diverting children away from criminal justice systems wherever it is possible.

BIBLIOGRAPHY

- Duroy, S., Foussard, C., Vanhove, A., van den Brink, Y. (2015): *Children in pre-trial detention in Europe, Analysis of legislations and practices in EU 28*, MIPREDET Project.
- UN General Assembly, *Convention on the Rights of the Child*, 20 November 1989, United Nations, Treaty Series, vol. 1577.
- UN General Assembly, *United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (“The Beijing Rules”)*: resolution / adopted by the General Assembly., 29 November 1985, A/RES/40/33.
- UN Committee on the Rights of the Child (CRC), *General comment No. 14* (2013) on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (art. 3, para. 1), 29 May 2013, CRC /C/GC/14.
- ECtHR, *Nart v. Turkey*, App. No. 20817/04, Judgment, 5 May 2008.
- Council of Europe (2008): *Committee of Ministers, Recommendation CM/Rec(2008)11* of the Committee of Ministers to member states on the European Rules for juvenile offenders subject to sanctions or measures, 5 November 2008, CM/Rec(2008)11.
- Council of Europe: Committee of Ministers, *Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice*, 2011.
- Directive 2013/48/EU of the European Parliament and of the Council of 22 October 2013.
- Directive of the European Parliament and the Council on procedural safeguards for children suspected or accused in criminal proceedings, 22 May 2014, 2013/0408 (COD).
- EU study ‘Data on Children in Judicial Proceedings in EU28’, European Commission, 2015, available at: <http://www.childreninjudicialproceedings.eu/>.
- Dünkel, F., Horsfields, P. and Parosanu (2015): A., *European Research on Restorative Justice, Volume I: Research and Selection of the Most Effective Juvenile Restorative Justice Practices in Europe: Snapshots from 28 EU Member States*. Brussels, International Juvenile Justice Observatory.
- Liefwaard & Van den Brink (2014): *Juveniles’ Right to Counsel During Police Interrogations: An Interdisciplinary Analysis of a Youth-Specific Approach, with a Particular Focus on the Netherlands*, *Erasmus Law Review*, Volume 7, Issue 4 p. 206-218, available at: <http://repub.eur.nl/pub/77395/>.

DANIEL HAITAS^[1]

Eurasian Integration and Ukraine^[2]

I. INTRODUCTION

The European Union is arguably the greatest example of supranational regional integration in modern times. It is a model that has served as an inspiration for other integration projects around the world, one of which is the Eurasian Economic Union (EAEU), it being acknowledged that it seeks, to a certain extent, to emulate the EU in the territories of the former Soviet Union. This article shall survey the background to the formation of the Eurasian Economic Union, and will also provide an overview of its institutional structure. In addition, Ukraine's relationship to Eurasian integration shall also be examined. Ukraine is a state which finds itself as a borderland between the EU's and EAEU's integration projects, both of which have respectively sought to engage and deepen relations with the country. Here there shall be a survey of Ukraine's relationship to various integration projects in the post-Soviet space since the end of the USSR, including up until Ukraine's signing the Association Agreement with the European Union in 2014.

II. BACKGROUND TO THE EURASIAN ECONOMIC UNION'S FORMATION^[3]

With the collapse of the Soviet Union, a single, deeply integrated economic, political and institutional legal space was separated into 16 different states.^[4] Prior to the creation of the Eurasian Economic Union

[1] Junior research fellow, MTA-DE Public Service Research Group

[2] The work was created under the priority project KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 titled „Public Service Development Establishing Good Governance” in cooperation with the National University of Public Service and the ‘DE-ÁJK Governance Resource Management Research Group’ of the University of Debrecen. For the description of the underlying concepts, see: T. M. HORVÁTH and I. BARTHA, *Az ágazati közszolgáltatások rendszertanáról* [The Theoretical System of Public Service Sectors] In: T.M. HORVÁTH and I. BARTHA (eds.) *Közszolgáltatások megszervezése és politikái*. [The Organization and Sectors of Public Service Delivery], Budapest, Dialóg Campus, 2016. pp. 25-37

[3] A similar analysis by the author of the topic of the Eurasian Union shall appear in the *Collected Papers of the Faculty of Law Novi Sad*, Vol. 2, 2017, under the title *An Overview of the Eurasian Economic Union and its relationship with Serbia*.

[4] Atligan et al. 2014, http://www.kas.de/wf/doc/kas_36785-544-2-30.pdf?140207134233, 8.

there had been various attempts at forming international organizations in order to reintegrate this post-Soviet space, the first being the Commonwealth of Independent States.^[5] The CIS, though helping to maintain certain links between former Soviet territories, through such mechanisms as the mobility of labour and visa-free travel, was unable to put forward a clear project for an integrated political and economic community.^[6] It is generally acknowledged that the modern thrust towards Eurasian^[7] integration began with a speech made in 1994 by Kazakh President Nursultan Nazarbayev at the Lomonosov Moscow State University.^[8] Following this, in 1995 the Russian Federation, Belarus and Kazakhstan signed an Agreement on the Customs Union, the aim of which was to remove trading barriers and encourage the economic integration of these states.^[9] Later came the Eurasian Economic Community, formed in 2000 by Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia, Tajikistan and Uzbekistan, the aim of which was promote the creation of a single economic space and customs union among these signatory states.^[10] Next, the Eurasian Customs Union was formed in 2010, its original members being Belarus, Kazakhstan and Russia, with it at the time being seeing as the foundation stone for a future “Eurasian Union.”^[11] After, the Single Economic Space or Eurasian Economic space came into being in 2012.^[12]

It is undeniable that Russia has provided the main impetus behind attempts to reintegrate the post-Soviet area.^[13] Russian President Vladimir Putin himself has described the collapse of the Soviet Union as “the biggest geopolitical catastrophe of the century”.^[14] In 2011, President Putin published an article in *Izvestia* where he set out his vision for a Eurasian Union. Drawing explicitly from the example of the European Union, he stated that “It took Europe 40 years to move from the European Coal and Steel Community to the full European Union. The establishment of the Customs Union and the Common Economic Space is proceeding at a much faster pace because we could draw on the experience of the EU and other regional associations. We see their strengths and weaknesses. And this is our obvious advantage since it means we are in a position to avoid mistakes and

[5] Ibid.

[6] Sakwa, 2015.

[7] The term “Eurasia” itself is open to different interpretations and definitions, based on different geopolitical preconceptions. Speaking in terms of purely physical geography, it may be defined as the landmass between the Atlantic and the Pacific oceans. In terms of geopolitics, it usually refers to the lands of the former Soviet Union, excluding the three Baltic states. See Liik, , 2014 http://www.ecfr.eu/page/-/ECFR103_RUSSIA_COLLECTION_290514_AW.pdf.

[8] Eurasian Economic Commission, *Eurasian Economic Integration: Facts and Figures*, 2015, 6, http://www.eurasiancommission.org/en/Documents/broshura26_ENGL_2014.pdf.

[9] Ibid.

[10] Vousinas, 2014, 951, <http://dx.doi.org/10.4236/me.2014.59088>.

[11] Dreyer - Popescu, 2014, 1, http://www.iss.europa.eu/uploads/media/Brief_11_Eurasian_Union.pdf.

[12] Dragneva - Wolczuk, 2017, 4, <https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/publications/research/2017-05-02-eurasian-economic-union-dragneva-wolczuk.pdf>.

[13] Kembayev, 2016, 343.

[14] Bigg, 2005, <http://www.rferl.org/a/1058688.html>.

unnecessary bureaucratic superstructures.”^[15] Furthermore, drawing again from the example of the EU, he stated that, “In fact, we are adapting the experience of the Schengen Agreement^[16] that benefits Europeans as well as everyone who comes to work, study, or holiday in the EU.”^[17] Furthermore, in Putin’s stated vision of Eurasian Union, the creation of such a union is seen as a stepping stone for a greater integration project with the European Union, “...take the two largest associations on our continent – the European Union and the Eurasian Union currently under construction. In building cooperation on the principles of free trade rules and compatible regulation systems they are in a position to disseminate these principles, including through third parties and regional institutions, all the way from the Atlantic to the Pacific Oceans. They will thus create an area that will be economically harmonised, but that still will remain diverse when it comes to specific mechanisms and management solutions.”^[18] In fact, President Putin has argued that by joining the Eurasian Union, states would actually be aided in their broader push towards European integration, having said that “Soon the Customs Union, and later the Eurasian Union, will join the dialogue with the EU. As a result, apart from bringing direct economic benefits, accession to the Eurasian Union will also help countries integrate into Europe sooner and from a stronger position.”^[19]

On May 29 2014 the Treaty on the Eurasian Economic Union was signed in Kazakhstan, and on January 1 2015 it came into force.^[20] Upon the signing of the Treaty, President Putin declared that “Today we are creating a powerful, attractive center of economic development, a big regional market that unites more than 170 million people.”^[21] The member states of the EAEU now include the Republic of Armenia, the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, and the Russian Federation.^[22]

[15] Putin, 2011, http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/d-ru/dv/dru_2013_0320_06_/dru_2013_0320_06_en.pdf.

[16] For details, see: O’Keeffe, 1991, 185-219, Bartha, 2014, 139-172.

[17] Ibid.

[18] Ibid.

[19] Ibid.

[20] Dragneva – Wolczuk, 2017, 4.

[21] Macfarquhar, 2014, https://www.nytimes.com/2014/05/30/world/europe/putin-signs-economic-alliance-with-presidents-of-kazakhstan-and-belarus.html?_r=1.

[22] Eurasian Economic Union, *General Information*, <http://www.eaeunion.org/?lang=en#about>.

III. THE EURASIAN ECONOMIC UNION'S INSTITUTIONAL STRUCTURE

The Preamble of the Treaty on the Eurasian Economic Union sets out the guiding principles of the organization, and it is justified to quote it at length.^[23] It states that, “guided by the principle of the sovereign equality of states, the need for unconditional respect for the rule of constitutional rights and freedoms of man and national, seeking to strengthen the solidarity and cooperation between their peoples while respecting their history, culture and traditions, convinced that further development of Eurasian economic integration shall serve the national interests of the Parties, driven by the urge to strengthen the economies of the Member States of the Eurasian Economic Union and to ensure their balanced development, convergence, steady growth in business activity, balanced trade and fair competition, ensuring economic progress through joint actions aimed at solving common problems faced by the Member States of the Eurasian Economic Union with regard to sustainable economic development, comprehensive modernisation and improving competitiveness of national economies within the framework of the global economy, confirming their commitment to further strengthen mutually beneficial and equal economic cooperation with other countries, international integration associations, and other international organisations, taking into account the regulations, rules and principles of the World Trade Organisation, confirming their commitment to the objectives and principles of the United Nations Charter and other universally recognised principles and regulations of international law...”

Furthermore, Part 1, Section 1, Article 1.1-2 of the Treaty states that “The Parties hereby establish the Eurasian Economic Union ... ensuring free movement of goods, services, capital and labour within its borders, as well as coordinated, agreed or common policy in the economic sectors determined under this Treaty and international treaties within the Union” and that “The Union shall be an international organisation of regional economic integration and shall have international legal personality”.

With regards to the Customs Union formed by the EAEU member states, Section VI sets out its “Principles of Functioning”. Article 25 states that “1. Within the Customs Union of the Member States: 1) an internal market for goods shall be in place; 2) the Common Customs Tariff of the Eurasian Economic Union and other common measures regulating foreign trade with third parties shall be applied; 3) a common trade regime shall be applied to relations with third parties; 4) Common customs regulations shall be applied; 5) free movement of goods between the territories of the Member States shall be ensured without the use of customs declarations and state control (transport, sanitary, veterinary-sanitary, phytosanitary quarantine), except as provided for by this Treaty.”

Section III, Article 8 of the Treaty sets out Bodies of the Union, which include the

[23] Treaty on the Eurasian Economic Union (Courtesy Translation), http://www.un.org/en/ga/sixth/70/docs/treaty_on_eeu.pdf.

Supreme Eurasian Economic Council, the Eurasian Intergovernmental Council, the Eurasian Economic Commission and the Court of the Eurasian Economic Union.

Article 10.1-2 of the Treaty state that “The Supreme Council shall be the supreme Body of the Union” and that “The Supreme Council shall consist of the heads of the Member States.” According to Article 11.1, “Meetings of the Supreme Council shall be held at least once a year.” Article 12.1 states that “The Supreme Council shall consider the main issues of the Union’s activities, define the strategy, directions and prospects of the integration development and make decisions aimed at implementing the objectives of the Union.” According to Article 13.2, Decisions and dispositions of the Supreme Council shall be adopted by consensus.” This principle is said to be an acknowledgement of the sensibilities of certain member states, who wish to safeguard their national sovereignty.^[24] This concern even extends to the choice of the name “Eurasian Economic Union”, which reflects the conception of the organization according to certain member states. Kazakhstan’s first deputy prime minister and chief negotiator Bakytzhan Sagintayev stated that “We are not creating a political organization; we are forming a purely economic union (...) It is a pragmatic means to get benefits. We don’t meddle into what Russia is doing politically, and they cannot tell us what foreign policy to pursue.”^[25]

Article 14 states that “The Intergovernmental Council shall be a Body of the Union consisting of the heads of governments of the Member States.” According to Article 15.1, “Meetings of the Intergovernmental Council shall be held as necessary, but at least twice year.” Its responsibilities include, among others, ensuring implementation and control of the Treaty, as well as “international treaties within the Union and decisions of the Supreme Council”.^[26] Additionally, the Intergovernmental Council can “consider, on the proposal of the Council of the Commission, any issues for which no consensus was reached during decision-making in the Council of the Commission.”^[27]

Articles 18.1-2 state that “The Commission shall be a permanent governing Body of the Union. The Commission shall consist of a Council and a Board” and that “The Commission shall issue decisions, dispositions and recommendations.” Annex I to the Treaty states that “The basic objectives of the Commission shall be to enable the functioning and development of the Union, as well as to develop proposals in the sphere of economic integration within the Union.”^[28] According to the Treaty, the residence of the Commission is to be in Moscow.^[29]

According to the Treaty, in the case of conflict between the various above mentioned institutions, the Supreme Economic Council decisions prevail over those

[24] Vicari, 2016, <https://interventionseconomiques.revues.org/2823>.

[25] Macfarquhar, 2014.

[26] Article 16.1.

[27] Article 16.2.

[28] Chapter 1.1.

[29] Article 18.4.

of the Intergovernmental Council and Economic Commission, while the Intergovernmental Council's decisions prevail over those of the Economic Commission.^[30]

With regards to the Court of the Union, Article 19.1 declares that "The Court of the Union shall be a permanent judicial Body of the Union". According Chapter 1.2 of the Annex 2 to the Treaty on the Eurasian Economic Union, "The objective of the Court's activities shall be to ensure, in accordance with the provisions of this Statute, uniform application by the Member States and Bodies of the Union of the Treaty, international treaties within the Union, international treaties of the Union with a third party and decisions of the Bodies of the Union." Chapter 2.7-8 of the Annex 2 state the Court shall be composed of two judges from each of the respective Member States, each serving a term of 9 years. According to Chapter 2.10, "Judges shall be appointed by the Supreme Eurasian Economic Council on the proposal of the Member States." It began its operation on January 1 2015^[31] and, in accordance with Article 19.3 of the Treaty, is located in Minsk, Belarus.

According to Article 110.1 of the Treaty, the "Russian language shall be the working language of the Bodies of the Union" and Article 110.2 states that "International treaties within the Union and decisions of the Commission that are binding on the Member States shall be adopted in Russian."

IV. UKRAINE AND EURASIAN INTEGRATION

The fall of the Soviet Union and the tearing of the Iron Curtain led to the creation of a new political reality on the European continent.^[32] Old ideological conflicts and divisions seemingly came to an end and suddenly the European Community faced a plethora of countries on its borders which were no longer to be seen as hostile forces and threats to security, but rather as partners who in many cases were seeking a „return to Europe". This desire was essentially embodied in the quest to integrate in to European and Euro-Atlantic structures created in the post-war period. One such example is Ukraine, which in 1991 voted for its independence from the Soviet Union. Ukraine set about establishing bilateral relations with the European Community, with the latter recognizing Ukraine's sovereignty as a result of the referendum calling for independence from the Soviet Union.^[33] The young Ukrainian state began to create a foreign policy which set out its aims and priorities in relation to the geopolitical environment which it inhabits. It quickly became the general

[30] Article 6.4.

[31] Eurasian Economic Union, Court of the Eurasian Economic Union, <http://courteurasian.org/en/>.

[32] Another analysis of the topic by the author of Ukraine's early attempts to have with a deeper relationship with the EU was published in 2017/2 edition of JURA under the title Early Steps from Kiev towards Europe: An overview of formative agreements between Ukraine and the European Union.

[33] Kuzmin - Maksymenko, 2012, 14.

consensus that Ukraine should go down the path of European integration.^[34]

On December 25 1990 the Verkhovna Rada of the USSR in its resolution „On the implementation of the Declaration of State Sovereignty of Ukraine in the sphere of foreign relations” stated that it was a goal of Ukrainian foreign policy „to ensure direct participation of Ukraine in the general European process and European structures”.^[35] The 1993 Fundamental Guidelines in Ukrainian Foreign Policy also stated that „the prospective objective of Ukrainian foreign policy is Ukraine’s membership of the European Community...”^[36] This desire and vision is rooted in a number of factors, part of which relates to the feeling that Ukraine geographically, historically and culturally is a European country, accompanied by the belief that it should thus seek integration with the European Union, with the view that this will reap economic and security benefits, the latter particularly relating to Ukraine’s geopolitical position.^[37] It must be said that this declared goal has not always been pursued in a single-minded fashion, and commitment to it has varied from administration to administration, with often a multi-vector approach having been employed in order to manage its geopolitical position.^[38]

This attempt at pursuing a multi-vector policy has manifested itself in different ways since the time that Ukraine attained independence. For example, the 1990 Declaration of State Sovereignty of Ukraine proclaimed that Ukraine would be „a permanently neutral state”,^[39] and later the 1993 Fundamental Guidelines advocated the principle that the country have a multidimensional foreign policy.^[40] This at times has involved developing connections to and, to a limited extent, participation in regional integration processes and projects in the post-Soviet space. For example, Ukraine was one of the founders of the Commonwealth of Independent States (CIS) in 1991, however it failed to become a full member of this organization as it did not subsequently agree to sign the CIS Charter, and instead affirmed in the 1993 foreign policy document its desire for European integration.^[41] However, it still participated in the organization’s activities, such as sending observers and voting representatives to CIS institutions, participated in summits, and even led the CIS Council of the Heads of State on two occasions (2003 and 2014).^[42] Yet Ukraine can be said to have attempted to limit its participation in the CIS to issues of a bilateral economic nature, opposing attempts to turn the organisation into a federation or confederation.^[43] This is illustrated by the fact that Ukraine did not take part in the CIS Inter-Parliamentary

[34] Kuzio, 1999, 56.

[35] Quoted in Palagnyuk, 2013 Issue 4, 251-252.

[36] *Ibid.*, 252.

[37] Wolczuk, 2004, 6-7.

[38] Freire, 2008, 163.

[39] Article IX, http://static.rada.gov.ua/site/postanova_eng/Declaration_of_State_Sovereignty_of_Ukraine_rev1.htm

[40] Lyubashenko, 2012, 90.

[41] Fesenko, 2015, 136.

[42] Molchanov, 2015, 139.

[43] Kuzio, 1999, 56.

Assembly which had been agreed on in March 1992, nor did it participate in the Economic Court of the CIS which was created some months later.^[44]

In May 1993 the CIS issued a declaration which aimed to establish an economic union and subsequently signed an Economic Union Treaty in September of that same year which sought to bring into being a free trade area, which would have both reduced internal tariffs and created a system of common external tariffs, as well as a payments and settlements system.^[45] Ukraine signed the joint declaration and even participated in the drafting of the framework treaty, committing itself to this union, though finally it agreed to only be an associated member.^[46] However, in the end this project did not come to fruition, with the agreement signed between this union's founding member states failing to be ratified by most of the CIS member countries.^[47] Later, in January 1995 a Customs Union was established by Belarus, Kazakhstan and Russia, which was joined by Kyrgyzstan in 1996 and Tajikistan in 1999.^[48] Ukraine chose not to join due to a fear that such a move would compromise the country's sovereignty.^[49]

In 2002 Ukraine attained observer status to the Eurasian Economic Community,^[50] which, as mentioned above, came into being in 2000. In September 2004 Ukrainian President Leonid Kuchma signed, along with Russia, Belarus and Kazakhstan, various agreements which were seen as laying the foundation for the creation of a Single Economic Space.^[51] However, their views as to what the SES would entail were at odds, with Russia aiming at the creation of a customs union and single currency, whereas Ukraine rather preferred the creation of a free trade zone, which would have been a looser form of integration than a customs union, and did not support the idea of a monetary union, which would have posed problems for Ukraine's European integration.^[52]

The coming to power of Viktor Yushchenko in 2005 in the wake of the Orange Revolution saw a strongly pro-Western policy being pursued by Ukraine, and during his tenure Ukraine began negotiating the details of a future Association Agreement and Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA).^[53] Later, Viktor Yanukovich was elected president of Ukraine in 2010 on a platform of balancing relations between both Russia and the West.^[54] He made it clear that

[44] Dragneva - Wolczuk, 2016, 683.

[45] Zhalimbetova - Gleason, 2001, <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/7113-analytical-articles-caci-analyst-2001-6-20-art-7113.html?tmpl=component&print=1>.

[46] Dragneva - Wolczuk, 2016, 684.

[47] *Ibid.*

[48] Borodin - Stokov, 2015, 339.

[49] Brzezinski - Sullivan, 1997, x.

[50] Zadorozhnii, 2016, 130.

[51] Hancock, 2009, 131.

[52] *Ibid.*, 131-132.

[53] Dragneva - Wolczuk, 2016, 689.

[54] Peisakhin, 2015, <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/5-kennan%20cable-Peisakhin.pdf>, 2.

while he planned to sign the Association Agreement with the European Union in 2013, he also wished to develop Ukraine's relations with the Customs Union.^[55] After months of negotiations over various details,^[56] finally Viktor Yanukovich did not sign the Association Agreement at the Eastern Partnership's Vilnius summit in November 2013^[57] and accepted a \$15 billion aid package from Russia, with a promise of a reduction of gas prices, which it was said would have aided the country in returning the economy to growth and to modernize.^[58] In response to this announcement, a protest movement began in Kiev's Maidan Square which saw the ouster of Yanukovich and the coming to power of a strongly pro-Western government with an unambiguous Euro-Atlantic orientation. This led to the signing of the Association Agreement between the European Union and Ukraine in 2014.

In response to this development, President Putin eventually signed Federal Law On Suspension by the Russian Federation of the Agreement on the Free Trade Zone with Regard to Ukraine which suspended from January 1 2016 the Agreement on the Free Trade Zone signed on October 18 2011 between Russia and Ukraine.^[59] According to the president's official website, "The new Federal Law was brought about by the coming into effect as of January 1, 2016, of the trade and economic section of the Association Agreement between Ukraine and the European Union without any legally binding agreement that would meet Russia's interests. This fundamentally changed the circumstances that were of special significance to Russia at the time the Free Trade Zone Agreement was signed."^[60]

There have been different points of view as to how Ukraine could have and should handle and engage with the different integration projects that it has found itself having to choose from. According to Article 39 of the Association Agreement signed between the European Union and Ukraine, "This Agreement shall not preclude the maintenance or establishment of customs unions, free trade areas or arrangements for frontier trade except in so far as they alter the trade arrangements provided for in this Agreement." According to this, then, some may argue that, in theory, Ukraine could have adapted the terms and conditions of the Association Agreement to Customs Union.^[61] However, in reality, it was not possible to reconcile the two different trade regimes represented by the European Union and the Eurasian Customs Union,^[62] there being very deep and significant differ-

[55] Euractiv, *Ukraine wants trade agreements with EU and Russia, January 4 2013*, <http://www.euractiv.com/section/europe-s-east/news/ukraine-wants-trade-agreements-with-eu-and-russia/>.

[56] Deutsche Welle, *Ukraine scraps plan to sign historic pact with European Union*, 21 November 2013, <http://www.dw.com/en/ukraine-scraps-plan-to-sign-historic-pact-with-european-union/a-17244405>.

[57] Safranchuk, 2016, 19.

[58] Walker, 2013, <https://www.theguardian.com/world/2013/dec/17/ukraine-russia-leaders-talks-kremlin-loan-deal>.

[59] President of Russia, *Law on suspending free trade agreement with Ukraine*, December 30 2015, <http://en.kremlin.ru/events/president/news/51131>.

[60] Ibid.

[61] Brose, 2016, <https://jamestown.org/serbia-maneuvers-eu-eeu/>.

[62] Ibid.

ences between the two^[63] that could not be solved simply by terminology adaptation. The obvious reason for this is that it is not possible to abolish tariffs with the European Union under the terms of the AA/DCFTA while maintaining them against the same organization, as the Eurasian Economic Union does.^[64] The then European Commission President, Jose Manuel Barroso even made the statement with regards to this issue that “Agreements on the establishment of a deep and comprehensive free trade area between the EU and Ukraine contain obligations that need to be fulfilled...Our positions were clearly defined... One country cannot at the same time be a member of a customs union and be in a deep common free-trade area with the European Union. This is not possible...”^[65]

However, there have been those that have attempted to find some arrangement or solution to balance these various factors, perhaps adopting what some might describe as a more nuanced approach. For example, Johannes Hahn, European Commissioner for European Neighbourhood Policy and Enlargement Policy made the statement, with regards to a study exploring Ukraine’s relations with both Russia and the European Union, that “The study rightly recognises that integration [for Ukraine] with Russia and EU are not in principle mutually exclusive. The study goes on to suggest that at least partial restoration of links with Russia, and the so-called Eurasian Economic Union will be important to Ukraine’s economic recovery, and that Ukraine should diversify its export markets and develop trade relations in many directions...Ukraine already has preferential trade relations with the members of the Eurasian economic union within the framework of the Community of Independent States free trade area. These are perfectly compatible with the Deep and Comprehensive Free Trade Area, and there is no reason why they should not be maintained. So the EU-Ukraine bilateral DCFTA does not impose a false choice on Kyiv. Those who say so are wrong or may have their own agenda...”^[66]

It has been suggested that trilateral negotiations in this area would be the ultimate solution to the dilemma of Ukraine having to choose between regional integration projects.^[67] It has also been argued that in fact the only way to truly reconcile these differences is in the context of a broader agreement between the European Union and the Eurasian Economic Union, which would establish a common free trade area from “Lisbon to Vladivostok”.^[68] As mentioned above, the Eurasian integration project has been seen by some as part of a broader aim of creating a common great

[63] Sushko, 2013, http://www.ponarseurasia.org/memo/fork-road-ukraine-between-eu-association-and-eurasian-customs-union#_ftn9.

[64] Adarov et al., 2015, 46, <https://wiiw.ac.at/how-to-stabilise-the-economy-of-ukraine-dlp-3562.pdf>

[65] Ukrainform, *Barroso reminds Ukraine that Customs Union and free trade with EU are incompatible*, 25 February 2013, https://www.ukrinform.net/rubric-economy/1461921-barroso_reminds_ukraine_that_customs_union_and_free_trade_with_eu_are_incompatible_299321.html.

[66] Gotev, 2015, <http://www.euractiv.com/section/economy-jobs/news/eu-pushing-ukraine-towards-trilateral-free-trade-with-russia/>

[67] Adarov et al., 2015, 46, <https://wiiw.ac.at/how-to-stabilise-the-economy-of-ukraine-dlp-3562.pdf>

[68] Ibid.

space with the European Union.^[69] It must be said that this seems very unlikely at this present moment in time due to the state of relations between Russia and the West.^[70] Of course, one of the major sources of these tensions relates to Ukraine, and the events that have taken place there since 2014. The subsequent sanctions put in place against Russia has led to an erosion in economic connections, leading to a lessening in interaction and an increase in the costs of engaging in transactions.^[71] According to a European Parliament requested study by the Austrian Institute of Economic Research (WIFO), this has led to an annual decrease in exports from the European Union to Russia by 15.7 percent since 2014, with around 40 percent of this being attributable to the sanctions.^[72] Additionally, Russia has dropped from the being the EU's fourth largest trading partner to fifth place.^[73]

Despite the tensions and conflicts in recent years, the idea of a common great integrated space is still attractive to certain leaders. For example, in 2016 President Putin stated that "Along with our Chinese colleagues, we are planning to start official talks on the formation of comprehensive trade and economic partnership in Eurasia with the participation of the European Union states and China." He went on to add that "I expect that this will become one of the first steps toward the formation of a major Eurasian partnership, [...] the "greater Eurasia".^[74] Important voices from within the European Union have also continued to express support for such a project. German Chancellor Angela Merkel in 2016 said that "I hope that Russia would increasingly develop ties with the European economic area, finally resulting in a common economic area from Lisbon to Vladivostok."^[75] European Commission President Jean-Claude Juncker had also said "I have always found the idea of an integrated trade area linking Lisbon to Vladivostok to be an important and valuable objective."^[76] Also, in October 2017 in Verona the Eurasian Economic Forum was held, which brought together various politicians and business leaders from Russia, Italy and around the world,^[77] which sought to discuss, according to President Putin, "prospects for cooperation between the leading integration associations, namely the European Union and the Eurasian Economic Union."^[78]

[69] Ivanchenko, 2016, <http://www.russia-direct.org/opinion/debunking-myths-about-eurasian-economic-union>.

[70] Ibid.

[71] Timofeev, 2014, <http://www.russia-direct.org/opinion/lisbon-vladivostok-risk>.

[72] RT, Sanctions Against Russia have cost European Union 30 bn, October 6 2017, <https://www.rt.com/business/405905-eu-russia-sanctions-cost/>.

[73] Ibid.

[74] Elia, 2016, <http://eastwest.eu/en/opinions/riding-the-russian-rollercoaster/the-greater-eurasia-putin-s-idea-of-europe-after-brexit>.

[75] Sputnik News, From Lisbon to Vladivostok: Merkel Seeks Free Trade Zone Between Russia, EU, 5 June 2016, <https://sputniknews.com/politics/201606051040810928-merkel-eu-russia-cooperation/>.

[76] The Baltic Course, Lithuanian MFA: Juncker's words on EU-Russia ties his personal opinion, not EU's, 20 November 2015, http://www.baltic-course.com/eng/baltic_states/?doc=113180.

[77] Russian News Agency TASS, Verona opens 10th Eurasian Economic Forum, October 19 2017, <http://tass.com/economy/971433>.

[78] Belarusian Telegraph Agency, Putin: Eurasian forum in Verona enjoys well-deserved international

V. CONCLUSION

Ukraine has found it extremely difficult to pursue a multi-vector policy with regards to the two neighbouring integration projects on its borders. Since gaining independence it had attempted to do this with varying degrees of intensity at different stages of its existence. However, the differing rules and requirements of the respective European and Eurasian projects have made it difficult to achieve this in practice, and with the signing of the Association Agreement with the European Union in 2014, the country has made an unambiguous and firm choice in the direction of European integration. It can be said that in the long term, for countries who may wish to pursue a multi-vector policy with the regards to the EU and EAEU, the only viable solution may be the EU as a whole actually coming to a comprehensive understanding and agreement with the EAEU. However, despite the above statements made by those within both the EU and EAEU that seem to indicate a desire to eventually move in this direction, such a development is doubtful in the near future, lacking a realistic path of implementation due to the tense and complex state of relations that exist at the present time.

LITERATURE

- Adarov et al. (2015): Adarov, Amat – Astrov, Vasily – Havlik, Peter – Hunya, Gábor – Landesmann, Michael – Podkaminer, Leon: How to Stabilise the Economy of Ukraine, *The Vienna Institute for International Economic Studies*, 15 April 2015, <https://wiiw.ac.at/how-to-stabilise-the-economy-of-ukraine-dlp-3562.pdf>
 - Atilagn et al. (2014): Atligan, Canan – Baumann, Gabriele – Brakel, Alexander – Crawford, Claudia – Devcic, Jakov – Helms, Amos: The Eurasian Union: An Integration Project Under the Microscope, *Konrad Adenauer Stiftung International Reports*, 2/2014, http://www.kas.de/wf/doc/kas_36785-544-2-30.pdf?140207134233
 - Bartha, Ildikó (2014): Veszélyben Schengen? In: Láncoş Petra Lea (szerk.) *Válságban az Európai Unió*, Pázmány Press, Budapest. 139-172.
 - Bigg, Claire (2005): *Was Soviet Collapse Last Century's Worst Geopolitical Catastrophe?* April 29 2005, Radio Free Europe Radio Liberty, <http://www.rferl.org/a/1058688.html>
 - Borodin, Konstantin – Stokov, Anton (2015): The Customs Union in the CIS, *Journal of Economic Integration*, Volume 30, Number 2, June 2015. 334-358.
 - Brose, Colin (2016): Serbia Maneuvers Between the EU and EEU, *The Jamestown Foundation*, November 11 2016, <https://jamestown.org/serbia-maneuvers-eu-eeu/>
 - Brzezinski, Zbigniew – Sullivan, Page (1997): *Russia and the Commonwealth of Independent States: Documents, Data, and Analysis*, M. E. Sharpe, London and New York.
 - Dragneva, Rilka – Wolczuk, Katarzyna (2016): Between Dependence and Integration: Ukraine's Relations with Russia, *Europe-Asia Studies*, Volume 68, Number 4, June 2016. 678-698.
-
- prestige, Belarus News, 19 October 2018, <http://eng.belta.by/politics/view/putin-eurasian-forum-in-verona-enjoys-well-deserved-international-prestige-106033-2017/>.

- Dreyer, Iana – Popescu, Nicu (2014): The Eurasian Customs Union: The economics and the politics, *European Union Institute for Security Studies: Brief Issue*, March 2014, 1, http://www.iss.europa.eu/uploads/media/Brief_11_Eurasian_Union.pdf
- Elia, Danilo (2016): The Greater Eurasia, Putin's idea of Europe after Brexit, *Eastwest*, June 29 2016, <http://eastwest.eu/en/opinions/riding-the-russian-rollercoaster/the-greater-eurasia-putin-s-idea-of-europe-after-brexit>
- Eurasian Economic Commission, *Eurasian Economic Integration: Facts and Figures*, 2015, 6, http://www.eurasiancommission.org/en/Documents/broshura26_ENGL_2014.pdf
- Fesenko, Vladimir (2015): *Ukraine: Between Europe and Eurasia*. In: Dutkiewicz, Piotr, and Sakwa, Richard (eds.), *Eurasian Integration – The View from Within*, Routledge, London and New York, 126-149.
- Freire, Maria Raquel (2008): *The Russian Federation and the CIS*. In: Kolodziej, Edward A. – Kanet, Roger E. (eds.), *From Superpower to Besieged Global Power: Restoring World Order After the Failure of the Bush Doctrine*. Athens and London, The University of Georgia Press, 155-175.
- Gotev, Georgi (2015): EU Pushing Ukraine towards trilateral free trade, with Russia, *euractiv*, April 15 2015, <http://www.euractiv.com/section/economy-jobs/news/eu-pushing-ukraine-towards-trilateral-free-trade-with-russia/>
- Hancock, Kahtleen J. (2009): *Regional Integration: Choosing Plutocracy*, Palgrave Macmillan, New York.
- Ivanchenko, Victoria (2016): Debunking myths about the Eurasian Economic Union, *Russia Direct*, August 19 2016, <http://www.russia-direct.org/opinion/debunking-myths-about-eurasian-economic-union>
- Kembayev, Zhenis (2016a): Regional Integration in Eurasia: The Legal and Political Framework, *Review of Central and East European Law*, 41 (2016), 157-194.
- Kembayev, Zhenis (2016b): The Court of the Eurasian Economic Union: An Adequate Body for Facilitating Eurasian Integration? *Review of Central and Eastern European Law*, 41 (2016), 342-367.
- Kuzio, Taras (1999): Slawophiles versus Westernizers: Foreign Policy Orientations in Ukraine. In: Spillmann, Kurt R., Wenger, Andreas, and Müller, Derek (eds.): *Between Russia and the West: Foreign and Security Policy of Independent Ukraine*, Bern, Peter Lang, 53-74.
- Kuzmin, Denys – Maksymenko, Iryna (2012): *Analysis of the EU-Ukraine Relations in the Context of the Association Agreement and Related Documents and the EU 2014-2020 Financial Perspective*, Bridge: International Project co-financed by the European Commission, Europe Aid, 2012.
- Liik, Kadri (2014): Introduction: Russia's pivotto (Eur)asia. In: *Russia's Pivotto Eurasia*, European Council on Foreign Relations, 6, http://www.ecfr.eu/page/-/ECFR103_RUSSIA_COLLECTION_290514_AW.pdf
- Lyubashenko, Igor (2012): Sources of misunderstanding: Intervening variables influencing the effectiveness of the European Neighbourhood Policy towards Eastern states. In: Stadtmüller, Elzbieta – Bachmann, Klaus (eds.), *The EU's Shifting Borders: Theoretical approaches and policy implications in the new neighbourhood*, Routledge, London and New York, 83-100.
- Macfarquhar, Neil (2014): Russia and 2 Neighbors Form Economic Union That Has a Ukraine-Size Hole, *The New York Times*, May 29 2014, https://www.nytimes.com/2014/05/30/world/europe/putin-signs-economic-alliance-with-presidents-of-kazakhstan-and-belarus.html?_r=1

- Molchanov, Mikhail A. (2015): *Eurasian Regionalisms and Russian Foreign Policy*, Ashgate, Surrey and Burlington.
- O'Keeffe, David (1991): The Schengen Convention: A Suitable Model for European Integration? *Yearbook of European Law*, (11) Issue 1, 185-219
- Palagnyuk, Yuliana (2013): Formation of State Policy of Ukraine towards European Integration, *Przeгляд Politologiczny*, 2013 Issue 4, 251-262.
- Peisakhin, Leonid (2015): Euromaidan Revisited: Causes of Regime Change in Ukraine One Year On, *Kennan Cable*, Number 5, February 2015, <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/5-kennan%20cable-Peisakhin.pdf>
- Putin, Vladimir (2011): A new integration project for Eurasia: The future in the making, *Izvestia*, October 4 2011, http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/d-ru/dv/dru_2013_0320_06_/dru_2013_0320_06_en.pdf
- Safranchuk, Ivan, (2016): Russia in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests, *Center for Strategic and International Studies*, Rhode Island, 1-27.
- Sakwa, Richard (2015): Eurasian Integration: A Project for the 21st Century. In: Lane, David - Samokhvalov, Vsevolod (eds.), *The Eurasian Project and Europe: Regional Discontinuities and Geopolitics*, Hampshire, Palgrave Macmillan, 53-71.
- Sushko, Oleksandr (2013): A Fork in the Road? Ukraine between EU Association and the Eurasian Customs Union, *PONARS Eurasia, Policy Memo 293*, September 2013, http://www.ponarseurasia.org/memo/fork-road-ukraine-between-eu-association-and-eurasian-customs-union#_ftn9
- Timofeev, Ivan (2014): 'From Lisbon to Vladivostok' at risk, *Russia Direct*, December 11 2014, <http://www.russia-direct.org/opinion/lisbon-vladivostok-risk>
- Vicari, Madalina (2016): The Eurasian Economic Union-approaching the economic integration in the post-Sovietspace by EU-emulate elements, *Papers in Political Economy*, 55/2016, <https://interventionseconomiques.revues.org/2823>
- Vousinas, Georgios L. (2014): Eurasian Economic Community: Towards Integration. Economic Challenges and Geostrategic Aspects, *Modern Economy*, (5) 2014, 951, <http://dx.doi.org/10.4236/me.2014.59088>
- Walker, Shaun (2013): *Vladimir Putin offers Ukraine financial incentives to stick with Russia*, *The Guardian*, 18 December 2013, <https://www.theguardian.com/world/2013/dec/17/ukraine-russia-leaders-talks-kremlin-loan-deal>
- Wolczuk, Kataryna (2004): Integration without Europeanisation: Ukraine and its policy toward the European Union, *European University Institute Working Papers*: Robert Schuman Centre for Advanced Studies, No. 2004/15, 1-25.
- Zadorozhnyi, Oleksandr (2016): *International Law in the Relations of Ukraine and the Russian Federation*, K.I.S., Kyiv.
- Zhalimbetova, Roza - Gleason, Gregory (2001): *Eurasian Economic Community (EEC) Comes Into Being*, *CACI Analyst*, 6/20/2001, <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/7113-analytical-articles-caci-analyst-2001-6-20-art-7113.html?tmpl=component&print=1>

VASAS TAMÁS

Takács Péter (szerk.): Állambölcseleti töredék: Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből* Recenzió

BEVEZETÉS

A kötet szerkesztője, Takács Péter, a győri jogi kar professzora a Magyar Jogfilozófusok Kolozsvári Tanácskozásán, 2015-ben határozta el e kötet elkészítését, melyet mindazoknak ajánl, akik „Kolozsváron és a hasonló sorsú városokban magyar nyelven tanítanak vagy tanulnak államtudományt, jogot, filozófiát szociológiát és más társadalomtudományokat.” A könyv Somló Bódog – egykori kolozsvári jogászprofesszor – általános államtani jegyzeteit tartalmazza, valamint szegmentálisan több antikvitás-korabeli, kora- és késő középkori skolasztikus szerző, illetve koraújkorai bölcselet – Platóntól Machiavelli-ig – államelméleti munkásságába nyújt betekintést. Az érdemi értekezések után Varga Csaba és Takács Péter professzorok egy-egy tanulmányát olvashatjuk Somló államelméleti munkálatairól. Mindkét szerző egybehangzóan állítja, hogy a kötetben olvasható állambölcseleti „töredék” egy sajnálatos módon megkezdett, de befejezetlenül maradt teljes és rendszerezett egésznek szánt államelméleti mű alapja, amelynek részletes kidolgozottságából következtethetünk arra, hogy Somló célja egy valóban komplex állambölcseleti mű megalkotása volt. Azonban ez a töredék is kiemelkedő jelentőségű államelméleti értekezéseket tartalmaz, és korának tudományos viszonyai között is külön említést érdemelnek a platonikus és a machiavellista állambölcselettel foglalkozó munkálatok.

[*] Állambölcseleti töredék: *Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből*. (A szöveget sajtó alá rendezte és a kötetet szerkesztette: Takács Péter) FLORILEGIUM (Series Iurisprudentia-rum ac Politicarum, 2.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2016.

SOMLÓ BÓDOG AZ ÁLLAMRÓL ÉS AZ ÁLLAMELMÉLET TÖRTÉNETÉNEK FELDOLGOZÁSÁRÓL

Somló általános államtani értekezésének kiindulópontja az emberi természet politikai megítélhetősége, a moralitás kérdése, amely mindig elválaszthatatlan az individuális erkölcsi *éthosztól*, ezzel szemben a politikai filozófiának, az állambölcseletnek nem az egyéni, vagyis az individuális erkölcsiség vizsgálatára kell irányulnia, hanem sokkal inkább az állam egészére, mint társadalmi egységeket komplex módon magába foglaló szerveződési szintre, ezt érti a szerző „átlag” alatt. Továbbá figyelembe kell vennie az állambölcseleti gondolkodónak azt is, hogy az emberi természet politikai értékelhetősége történelmi szempontból determinált, mindig kiszolgáltatott a lehetséges interpretáció az adott történelmi eseményeknek, adott esetben háborús állapotoknak, forradalmaknak, illetve pacifikus, kül- és belpolitikailag stabilitáson alapuló időszakok közhangulatot meghatározó miliőjének. Az értelmezhetőség lehatároltsága tehát adott bizonyos szempontból a történelemtudomány aspektusából is, és ez különösen fontos a politikatörténeti, és államelméleti nézőpontból abban az európai kultúrkörben, amely a francia forradalom indukálta eszmetörténeti reformokat eredményező korszakokat, a munkásmozgalmi forradalmakat, a világháborúkat, valamint a totalitárius államrendszerek bűncselekményeit, tehát a náci Németország hatalmi törekvéseit, az európai zsidóság ellen elkövetett bűncselekményeket, illetve a Szovjetunió népeket megsemmisítő jogtiprásainak tapasztalatát is átélte. A totalitárius hatalmi struktúrák jogellenes törekvéseire Somló kategóriáját csak utólagos kiterjesztéssel vonatkoztathatjuk, ugyanis az elemzett állambölcseleti töredék 1919–1920-ban keletkezett, de ezek alapján egyértelmű, hogy mind a proletármozgalmak forradalmainak, mind az I. világháborúnak a tapasztalatával is rendelkezik a szerző a mű keletkezésekor.

A vallás antropológiai vonatkozásában Somló szerint a politika semleges marad annak metafizikai, a transzcendentális jelenségek tapasztalatának felfedezésére irányuló törekvésében, így a vallásra, mint tekintélyvel alapuló rendfenntartó, fegyelmi-stabilizáló jelenségre tekint, és méltányolón értékeli ezen a téren az úgynevezett „civilizált vallások” államépítő, kultúra-teremtő kooperatívját az államszervezetekkel. Ugyanakkor elítélően nyilatkozik az olyan vallási törekvésekről (explicit módon a nazarénus irányzatra hivatkozik), amelyek kétségbe vonják az államnak minden olyan tevékenységét, amely annak rendvédelmi biztonságát segíti elő, és így hátráltatják az anarchikus állapotok megelőzését.

A történelmi determinizmus és a vallások értékelése mellett a következő releváns politikai tényező az állam értelmezésében az államnak mint egésznek, valamint az államot alkotó egyéneknek a viszonyrendszere. Ebben fontos figyelembe venni a parancsnak mint a legitim autoritással rendelkező szuverén vezetőtől származó normának a befolyásoló hatását a társadalmi kölcsönhatásokra. Ezzel részben összefügg a szerző „Péter-Pál” példája. A konzekvencia egyértelmű: a szerencsés állam az, amelynek megadatik, hogy bölcs politikus vezethesse. Ezzel kapcsolatban

megjegyezhető, hogy a bölcsesség erényének politikai relevanciája az államférfiak vonatkozásában, már Platón államelméletében is megjelenik.

A faji sokféleség, és a rész-egész viszony hasonlatával kerül bemutatásra az, hogy milyen hatással van az állam kollektív közösségére az azt alkotó egyének identitása. A kérdés a következő: a metaforikus értelemben vett faji sajátosságokkal rendelkező államnak mi válik a javára? A jó állam homogén, vagy heterogén „faji” sokféleséggel rendelkezik? Ugyanakkor Somló a fajiság kérdését nem azonosítja az állami ideológiák jelenségeivel, vagyis a nemzetállamok uralkodó identitás-elméleteivel, hivatkozva a tacitizmus megállapításaira.

Felmerül Somló általános államtanában a zsidóság államalkotó identitásának a tényezője is. A zsidóság államalkotó jelentőségében a szerző a tradíciók, és a tradíciókkal szembeni törekvések dichotómiáját tekinti a legjelentősebb tényezőnek. Hiszen a mindenkori, egészen 1948-ig saját állami függetlenséggel és autonómiával nem rendelkező zsidóság minden európai országban kettős hagyományi entrópiának volt kitéve: meg kellett élnie saját közösségeinek tradíció-ellenes, vagyis anti-konzervatív törekvéseit is, valamint az általános zsidó tradíciók, és az asszimilációt váró állam klasszikusan lokális hagyományainak esetleges kollízióját is. Ugyanakkor, véleményem szerint merőben téves és helytelen Somló azon megállapítása, amely szerint a zsidóságnak egy bizonyos százalékon túlmenő elterjedése egy államban jelentékeny veszedelemmé válhat, és „nemzetlenítő” társadalmi folyamatokat indíthat el, ahogy Somló fogalmaz (vö. 26. o.). A történelmi tapasztalatok szerint azok az európai államok, amelyekben a XVIII-XX. század időszakában jelentős lakossági százaléku zsidóságélt kvantitatív szempontból, kifejezetten immunisak voltak a nemzeti identitásvesztés tekintetében. Ha csak a lengyel, a cseh, a magyar, a német, a litván, és a szláv népek zsidóságát, szóval összefogóan az úgynevezett askenázi zsidóság neuralgikus államainak izraelita közösségeit vizsgáljuk, láthatjuk a zsidóság által indukált kultúrateremtő, és kultúrák közötti párbeszédre alapuló értékalkotó, és ez által a nemzeti egységet, identitást is erősítő hatás-mechanizmust. Magának a haszidizmusnak a XVIII. században meginduló mozgalma is, a zsidóság rendkívül készséges asszimilációs törekvése révén, hatalmas művészeti, kulturális örökséggel ajándékozta meg az érintett államokat, amelyek nem lerontották a tradicionális nemzeti kultúrákat, hanem egyfajta kulturális interakció révén színesítették, és flexibilisebbé, erősebbé tették azokat. Elég csak a zsidóság irodalmi, tudományos, és művészeti tevékenységére tekintünk a francia forradalom utáni Európában. A történelmi tények is cáfolatként állnak Somló zsidósággal kapcsolatos véleményével szemben, hiszen a fent említett népek államaiban napjainkban sokkal erősebb a nemzeti identitás, mint a nyugat-európai államokban.

A tekintély kérdésével kapcsolatban Somló affirmálja a klasszikus arisztotelészi államformát megállapítását, miszerint a köztársaság államformája jóval gyengébb alapokon áll a tekintély-elv pozitív alkalmazhatósága szempontjából, mint a királyságé. Hiszen a köztársasági államformában egy társadalmi csoport egyenrangú tagjai váltják egymást ciklikusan az uralkodásban, és ez magától értetődően

eredményez a társadalmi érdekrendszerekben egy destruktív asszimetriát. Ezzel szemben a királyság autoritarizmusa egy sokkal kiszámíthatóbb, stabilabb tekintélyi alapon nyugszik.

A XVIII-XIX. század két legjelentősebb politikátörténeti irányzatának, a konzervativizmusnak és a liberalizmusnak az összehasonlításában nem nehéz eldöntenünk, hogy a szerző melyik mellé helyezi saját voksát tudományos értelemben, amikor azt írja: „Az államiság és konzervativizmus egyet jelent.” (27. o.) Somló szerint a liberalizmusnak nincs perspektivikus kormányzási elve. Az eudaimonista államcél-elméleteket teljes mértékben elveti és elutasítja a szerző, nem tekinti elfogadhatónak azt az elgondolást, amely szerint az államnak fő célja az egyén boldogságának a biztosítása, és lehetőségek nyújtása annak elérésére. Véleménye szerint ez az elmélet nem veszi figyelembe a jogok és a kötelességek egyensúlyának az elvét, és helytelen etikai fundamentumokra épül.

Miután a fentebb említett elmélettel szemben nagyon elmarasztaló álláspontot képvisel a szerző, következetesen jelenti ki, hogy a politika fő feladata nem alkotmányossági elméletek, intézményrendszeri keretek teoretikai creatio-ja, hanem egy ehhez képest fordított folyamatba való beilleszkedés. Ez azt jelenti, hogy politikának kell reflektálnia és értelmeznie, vagyis tudományosan építenie saját magát azokból a konkrét, pragmatikus aktusokból, amelyeket a politika reprezentánsai, vagyis az államférfiak megvalósítanak. Így Somló szerint a gyakorlat kazuisztikai valóságának tudományos reflexióiból építhető fel az elméleti állambölcselet, és nem fordítva.

Az államrendszerek értelmezésével kapcsolatban Somló a fogalmi tisztázottság hiátusára hivatkozik, habár egy vázlatos definícióval szolgál az olvasó számára: azon államok körét nevezi államrendszernek, amelyek lényegében politikai kölcsönhatásban vannak egymással, leginkább a földrajzi egymásra utaltság ténye miatt.

A szocializmus állameszméjének a sajátosságait abból az egyszerű megállapításból eredően veti el, mely szerint annak már a legelemibb elvi alapja sem létezik önmagában: vagyis a proletariátus internacionalista szemlélete, és az erre épített kölcsönös lojalitása. Továbbá megkülönbözteti az ún. idealisztikus és pozitivistikus szocialista elméleteket (34. o.).

A szerző a politika „államművészeti” jellege alatt a lényege szerinti klasszikus közigazgatást érti, vagyis a helyes intézményrendszeren, és a jól meghozott törvényeken alapuló végrehajtási mechanizmusokat, amely maga a kormányzás gyakorlati-politikai tevékenysége. Gazdaságtani megállapításainak lényege az, hogy az állam gazdasági szervezeteinek politikai értelmezhetősége nem kidolgozott. Fogalmilag az állam és a társadalom jogászai diszjunkcióját látja a jog és a gazdálkodás elválasztásában (32. o.).

Somló általános államtanának záró gondolatai között a történelmi materializmus elvetése elég részletes kidolgozottsággal kerül bemutatásra. A szerző a történelmi materializmus legjelentősebb cáfolatát a helyes külpolitika állami prosperitást eredményező tényezőjében látja, és példaként Bismarck általa is

méltatott német külpolitikájára hivatkozik. Az állambölcseleti tudomány történelmi fejlődésének feldolgozásában Somló eszközt lát a tényleges állambölcselet, az elméleti politikai tudomány számára, amely eszköz-jelleg a lehetséges megoldási utak váltakozásában, pluralizmusában, variabilitásában mutatkozik meg.

Platón államtana. Platón politikai filozófiájára az általános bölcselet és az államtan örök, kiapadhatatlan forrásaként tekint a szerző. Platón alapkérdése az államtanban alapvetően az államformatanának kiindulópontja is: ki, illetve kik legyenek a politikai hatalom birtokosai? Az ideák megismerésére törekvő platonikus filozófia következetesen a bölcst, és etikailag feddhetetlen politikai vezető identitását keresi, és azt igyekszik modellezni. Platón idealista állameszméjében ez a tökéletes vezető maga a filozófus. A kérdés csak az, hogy ki tekinthető filozófusnak? Aki filozófiával foglalkozik, vagy az, aki e közben a bölcselet végső forrására, az igazságra rá is talál keresése során? Platón szerint egyértelműen a második az ideális „filozófus- király”. Ezért lesz a filozófus személyének platonikus eszménye az ideális emberkép alapja is. Ennek az elméletnek a gyakorlati megvalósítására ugyanakkor érdekes módon maga Platón nem tett soha javaslatot. Somló részletesen elemzi, hogy Arisztotelésznek a helyes és helytelen kormányzási formák megkülönböztetésén alapuló államformatanát hogy készíti elő Platón. Ennek az államformatannak egyik legjelentősebb alapja Platón demokrácia-ellenessége, mely átveődik Arisztotelész gondolkodására is. Platón nyers tömeguralmat lát a demokráciában, ami rendezetlenséget, szabályok nélküli káoszt szül. Hasonlóan elítélően ír a zsarnoki türanniszról is, mely egyeduralmi alapú ugyan, de önkényessége okán hasonlóan ártalmas az állam szempontjából. Somló helyesen utal rá és fedezi fel azt az alapvető elvi tévedést, ami miatt a kommunista állameszme gyökereit a politikai irodalom történetében sokszor Platón filozófiájában keresték. Platón kollektivistá szemlélete szerint a javakból való egyéni részesedés mércéje mindig az egésznek a mindenkori érdeke kell, hogy legyen. De ez nem a kommunizmus osztályharc-elméletének az alapja, hanem csak a platonikus idealista filozófia egyik eklatáns megnyilvánulása. Somló méltató megállapítása szerint Platón a Törvények, illetve a *Politeia* című műveivel megalapozta a modern politikatudományt, mellyel legfontosabb érdeme két veszélyes szélsőség felfedezése, és az azoktól való intése. Ezek a szélsőségek pedig a kritikátlan utópizmus, valamint a féktelen empirizmus.

Töredékek Xenophónról. Somló az ókor *Machiavelli*-jeként mutatja be Xenophón személyét. Xenophón kortársa volt Platónnak, életrajza jelentősen feldolgozatlan. Szintén Szókratész tanítványa volt, Platónhoz hasonlóan meggyőződéses népuralom-ellenes gondolkodó volt. *Küropédia* című művében a szerző az első államregényt véli felfedezni. A mű fő témája az emberek feletti helyes uralkodás gyakorlati formája. Az uralkodás művészetének kutatása során Xenophón arra a Somló részéről csodálkozást kiváltó álláspontra jut, hogy a népek vágyanak arra, hogy egy uralkodó rendelkezése és hatalma alatt álljanak. Somló Machiavelli alapvető probléma-felvetésének előzetes ábrázolását látja Xenophón gondolkodásában: hogyan lehetséges az, hogy egyes uralkodóknak vakon, önként, örömmel alávetik magukat az egyének, másoknak pedig nem?

Jegyzetek Arisztotelész Politikájához. Somló szerint Arisztotelész az etikát alárendeli a politikának, összekapcsolja őket. Így az arisztotelészi politikai filozófia lényegi eleme a politika és az etika kapcsolatának a keresése. A politika törekvése az erényességre irányul, ennek eszköze a „nomosz”, vagyis a törvény, a törvény pedig nevelés is, pedagógiai tendencia a polgárok irányába. Arisztotelész árnyaltabbá teszi a platonikus alapelveket politikai gondolkodásában. Véleménye szerint a törvény nem más, mint amit ma generálklauzulának nevezünk: általános érvényű irányelv. Arisztotelész kérdése az, hogy egy ilyen generálklauzula hogyan alkalmazható a konkrét és egyedi esetre? Arisztotelész szerint csak kellő tapasztalati alapú bölcsességgel valósítható meg az ilyen jellegű jogalkalmazás, és itt kapcsolódik vissza mesterének, Platónnak az állameszméjéhez, a „filozófus-királyság” teóriájához.

Arisztotelész jog- és igazságosság értelmezése az egyik legtöbbet elemzett, és legfeldolgozottabb hipotézis-rendszere politikai filozófiai munkásságának. Ezzel kapcsolatban utal Somló is Arisztotelész kommutatív és disztributív igazságosság-elméletére. Megkülönbözteti továbbá az állami, és a nem állami életre vonatkozó szabályokat. Egyedi fogalmi elem továbbá Arisztotelész jogelméletében a méltányosság, és annak kapcsolata a joggal. Ennek gyakorlati jelentősége az általános szabály alkalmazhatósága, és a méltányosság viszonylatában áll fenn. Somló párhuzamosan, komparatív módon elemzi a *Nikomakhoszi Etikát* és a *Politikát*, mint tudományos műveket Arisztotelész alkotásaiból, nem hagyva figyelmen kívül a retorika jelentőségét gondolkodásában. Elemzi továbbá az erénytanát is. Azonban összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a szerző Arisztotelész politikai filozófiájában leginkább államformatanával foglalkozik interpretációs igényvel, vagyis a három helyes államforma (királyság, arisztokrácia, politeia), és annak három elfajult változatának (tűrannisz, oligarchia, demokrácia) elemzésén keresztül mutatja be Arisztotelész politikai gondolkodását, melynek középpontjában az áll: milyen az elfajulás folyamata, milyen módon valósulhatnak meg elváltozások, átmenetek az elemzett államforma-típusok között.

Jegyzetek Ciceró állam- és jogbölcseletéről. Ciceró a platonikus szóhasználat igénybevételével a kitóni Zénón által alapított sztoikus filozófiai iskola megállapításait közvetítette a latin római filozófia irányába, melynek az I. században Seneca is a követőjévé vált, majd később Marcus Aurelius császár is, a II. században. Somló szerint Ciceró munkásságának filozófiai centruma a retorika. Értekezéseinek szóhasználatából mindig kiérezhető a retorikai szemlélet jelenléte, vagyis minden szövege egyben nyilvánosan felolvasható, agitatív szónoklat is. Az államférfiúságról, annak feladatairól részletesen ír *De republica* című művében, vizsgálódása alapvetően arra irányul, hogy az államférfinak tevélegesen milyen formában kell részt vállalnia az államügyekben. A két alapvető államformatípust, az egyeduralmi és a népuralmi rendszert ő is megkülönbözteti gondolkodásában. Azonban Somló szerint olyan letisztult, egyértelmű állásfoglalásokat magába foglaló államformatannal Ciceró nem rendelkezik, mint Arisztotelész vagy Platón. Államformatanára így a heterogenitás, a vegyes szemlélet jellemző. Elfajult és helyes államformákat ő is

megkülönböztet, azonban aktualizáló módon, a tökéletes államformát egyértelműen a korabeli római alkotmányra vonatkoztatja, és dicsérettel ír Róma történelmi alkotmányáról. Gondolkodásának érdekessége, hogy az államot örökkévaló ontológiai realitásként értelmezi, nem mesterséges politikai, konstitucionális aktusként. Megjelenik elemzéseiben a jog és a jogszerűség kérdése, részletesen értekezik a törvények természetéről, és azok gyakorlati érvényesüléséről. Az igazi eszt, vagyis a „recta ratio”-t törvénynek tekinti, sőt, az egyetlen igazi, helyes törvénynek. A közösségi ember, az isten, a törvény és a jog között szimbiotikus kapcsolatrendszer feltételez. Somló helyesen érzékelteti, hogy Cicero állambölcselete, a tökéletes római jogrendszerbe vetett feltétlen bizalmából eredően, a római alkotmányosság által kialakult intézményrendszer apológiájaként is értelmezhető.

Jegyzetek Szent Ágoston állambölcseletéről. A kereszténység patrisztikus korának egyik legjelentősebb egyházatyja Szent Ágoston volt. Politikai filozófiája Somló szerint egyfajta szakítás a platóni idealista államtannal. Platón, Arisztotelész, és Cicero is a földi államok természetéről írtak értekezést, Ágoston *De civitate Dei* című művével már a címadás gesztusában is érzékelteti: az ideák földi kutatása véget ért, az ő figyelme a földi világ helyett már Isten országának kutatása felé irányul. Gondolkodásában megjelenik a metafizikai mélység, munkáinak lingvisztikai jellegzetessége a tiszta latin keverése afrikai elemekkel, írja Somló (83. o.). Szent Ágoston államelmélete statikus, epekedő. Az isteni uralmú hatalmi berendezkedés utáni áhítózás hangulatában szemléli a tökéletlen földi uralmakat, államokat. Míg Cicero a római birodalom jogrendszerében látta az alkotmányosság tökéletes megvalósulását, Ágoston teista szemlélete révén csak egy hibáktól hemzseggő földi hiúságot lát benne. Ez a szemlélet egyfajta közömbösséget, cinizmust is eredményez gondolkodásában az elméleti politika irányába, miután véleménye szerint az állam működése és sorsa nem befolyásolja a legfontosabb lételméleti tényezőt: a halál utáni örökkévalóságot. Ebből eredően a földi hatalmak forrását is Istenben nevezi meg. Az állam céljáról való elmélkedésében is a legfőbb jót keresi: az örök életet, annak elérési lehetőségét, melyet összehasonlít a legfőbb rosszal: az örök halállal. A városállamról való elmélkedés útján jut el a *De civitate Dei* alapvető állami fokozatához, a világállam jelenségéhez. A törvények értékelésében is abszolút teista, csak az a földi, vagyis pozitív törvény lehet szerinte jó, amely összhangban áll az isteni törvényekkel. Jogértelmezésének központi terminusa az igazságosság, a két fogalmat függési viszonyrendszerben értelmezi. Az igazságtalan rendelkezés hiába megfelelő alakilag, sosem válhat törvénné ágostoni értelemben. Somló utal arra is, hogy Machiavelli szerint Ágoston gondolkodásának középpontjában a kereszténység és az állam viszonya áll, melynek legfontosabb eleme a földi dicsőség elvetése Isten dicsőségének a javára.

Jegyzetek Aquinói Szent Tamás állambölcseletéről. A XIII. századi egyházi bölcselet fő munkája a *Summa theologica*. A teista alapvetés adott Tamásnál is, ugyanúgy, ahogy Ágostonnál. Törvénytanának forradalmian új fogalma állambölcseleti aspektusból a lelkiismeret. Ezt pedig összekapcsolja az igazságossággal. A törvény csak akkor képes kötő erővel bírni, ha a lelkiismeret felfedezi benne

az igazságosságot, vagyis az egyén a lelkiismeretén keresztül képes interiorizálni a törvényt. Ágostonhoz hasonlóan minden földi hatalom forrását Istenben véli felfedezni. Somló helyesen érzékelteti Szent Tamás filozófiájának egyik legfőbb sajátosságát: az arisztotelianizmust. Vagyis azt, hogy Tamás az arisztotelészi kategóriák kibékítésére és megfeleltetésére törekszik az egyházi, teista filozófia tanokkal. Átvieszi Arisztotelésztől és Platóntól az államformatanukat, és a *zoón politikon* fogalmát is, vagyis azt, hogy arisztotelészi értelemben az ember társas lény, aki boldogságát csak közösségben, társadalmi horizonton képes kibontakoztatni, ezért az egyéni törekvést a közjó értékrendszere, a alá kell rendelnie az individuumnak. Elveti a zsarnoki uralmat, és felfedi a kormányzás célélvűségét, mint lényegi sajátosságát. Törvénytanának radikális újdonsága a *lex naturalis*, vagyis a természetes törvény fogalmának a bevezetése, amely az örök törvényből való részesedés az ember részéről, mely értelmi-akaratú aktussal fedezhető fel, és irányítja a lelkiismeretet a jó és rossz megkülönböztetésében. Ezt a természetes törvényt különbözteti meg az emberek alkotta pozitív törvényektől. Másik fontos törvényfogalma az „isteni törvény”, amely az egyház megnyilatkozásain keresztül válik megismerhetővé. Somló szerint Szent Tamás gondolkodási rendszerében az egyén uralkodónak való engedelmeskedési kötelességének mércéje az igazságosság. A kérdés az, hogy ezt az engedmességi viszonyt mennyiben befolyásolja az uralkodó személyének keresztény hite, illetve annak hiánya? Somló értelmezésében Szent Tamás gondolkodásának progresszivitási jele az, hogy véleménye szerint az uralkodó hitetlensége-hitehagyása még önmagában nem alapozza meg a világi törvénytől való függetlenséget. Érdekessége továbbá Tamás gondolkodásának és igazságosság-fogalmának az is, hogy ismeri és elismeri az igazságos háború fogalmát.

Töredékek Kempis Tamásról. Állambölcseleti töredékeiben Somló Xenophónéhoz hasonlóan nagyon röviden értekezik Kempis Tamás állambölcseletéről, akinek legfontosabb műve a *Krisztus követéséről*. Elemző szöveg a műben nem is található róla, csak idézet és szöveg-megjelenítés, melyben Kempis az isteni törvényeknek való megfelelési törekvést helyezi előtérbe az egyéni szándékokkal szemben, valamint a másokkal való együttműködést. Helyesli az isteni igazság érdekében való véleményváltoztatást a másoktól származó emberi tanácsok hatására.

Machiavelli. „Machiavelli neve – egyike azoknak, amelyeket az emberiség nem felejt el többé” – ezzel a Concha Győzőtől származó idézettel kezdi a Machiavelli-ről való elmélkedéseit Somló, kötetének utolsó történeti-állambölcseleti töredékében. Somló szerint, kifejezetten a magyarság számára, a világháború teljes mértékben igazolta Concha megállapítását, ezért habár a magyar tudományos érdeklődés sokáig mellőzte Machiavelli *A fejedelem* című művének értelmezését, a háború utáni eszmélés szükségessége okot adott arra, hogy az állambölcselet, a politikai filozófia hazánkban is részletes vizsgálat alá vesse a machiavellizmus tételeit. A szerző részletes életrajzi adatismertetést biztosít az olvasó számára, majd alapvetésében arra a szenvedélyességre hivatkozik, ami Machiavelli érdeklődését meghatározta a közügyek iránt, temperamentuma volt a politika, ahogy Somló

foglalmaz (106. o.). Egyetért Ferrari azon megállapításával, miszerint Machiavelli gondolkodására nagy hatást gyakorolt a miszticizmustól és a Böhme, illetve Paracelsus által művelt teozófiától nehezen elválasztható asztrológizmus is. Somló szerint ez az oka annak, hogy a machiavellizmus alapvetően szisztematikus körforgások sokaságát látja a világegyetemben, ez a szemlélet pedig kihat az antropológiai és a politikai filozófiai szemléletére is. Munkái a kazuisztika, és a generálék rendszerezetlen egysége. Államtani szempontból fő műve, *A fejedelem* mellett kiemelt jelentőséggel bír az *Elmélkedések Titus Livius felett* című írása is.

Machiavelli államelméletének kiindulópontja egy distinkció az államalapítás aktusa tekintetében: megkülönbözteti az úgynevezett őslakosok, és idegenek által alapított államokat. Somló szerint Platón óta minden állambölcseletről számára megkezdhetetlenek az államformatani kategóriák meghatározásai, így Machiavelli szó szerint átveszi az arisztotelészi államformatan hármas-hármas felosztását. Azonban az ő gondolkodásmódját egy általános pesszimizmus határozza meg, ugyanis szerinte bármelyik helyes államformát választjuk is a három jó kategóriából, azok előbb vagy utóbb automatikusan átalakulnak rosszá, ezt Arisztotelész „elfajulásnak” nevezte. Ennek fő okát a tömegek állhatatlanságában és befolyásolhatóságában látja. Gyakorlati államtanának központjában a fejedelemségről való elmélkedés áll. Különbséget tesz öröklött, és újonnan szerzett fejedelemség között, véleménye szerint az újonnan szerzett fejedelemség feletti uralom megőrzése nehezebb, mint az öröklött pozíció megtartása. Különös jelentőséget tulajdonít a fejedelem személyének, valamint az államapparátus neki való közvetlen alárendeltségének, amelyben az uralom megdönthetlenségének egyfajta biztosítékát látja. Somló szerint Machiavelli ismeretei messze túlmutatnak az egyén politikai lélektanán, megkülönböztetett részletességgel vizsgálja és ismeri a tömegek pszichés alkati sajátosságait is, és mechanizmusait. Machiavelli művészi szenvedélyességgel művelte a politikát, ahogy arra többször is utal Somló. Erről árulkodik X. Leó pápához írott levele a flórenci alkotmány reformjáról, amelyben arról számol be, hogy nincs nagyobb dolog a világon az államalapításnál, a helyes törvények megalkotásánál, és a megfelelő intézményrendszerek kialakításánál.

Machiavelli politikai gondolkodásának modell-szerű etalonja az ókori római birodalom, annak nagyságát vizsgálva igyekszik levonni kora számára az aktualizálható következtetéseket. Somló töredékében részletesen elemzi azon fejtegetéseit, amelyek a római birodalom politikai tevékenységeivel, és törekvéseivel függenek össze. Somló, annak ellenére, hogy egyértelműen lenyűgözi a machiavellizmus politikai tanrendszere, következetes tisztességgel utal azokra az erkölcs-telen uralkodási tanácsokra, amelyek Machiavelli nevéhez kötődnek, és az ellene megfogalmazott negatív kritikai értékelések alapját képezik mind a mai napig. Ehhez kapcsolódik az a megállapítás is, melyet klasszikus módon Machiavelli nevéhez kötnek: „a cél szentesíti az eszközt”. Vagyis politikai tudományának központi eleme a célok elérésére való törekvésben tanúsított közömbösség a helyes és helytelen eszközök megválasztásának disztíngválásában. Ezért nevezi Somló quasi cél-tudománynak Machiavelli állambölcseletét.

Somló szerint Machiavelli etikai „romlottságáért” sokan azt a kort teszik felelőssé, amelyben élt, és amelyben politikatudományi munkásságát végeznie kellett, bár ezt az álláspontot kérdésesnek, vitathatónak tekinti.

Somló véleménye az, hogy a vegytiszta, tárgyilagosan modellezett machiavellista politikai filozófia feltárásához egy dolog szükséges: az objektív absztrakció, vagyis Machiavelli személyének, erkölcsi megítélhetőségének elfogulatlan elvonatkoztatása attól a teoretikai struktúrától, amelyet munkája által létrehozott. És ezt a problémát tekinti a legjelentősebb tényezőnek a korábban született Machiavelli-értelmezések esetében is, ugyanis véleménye szerint a szakírók nem voltak képesek elválasztani Machiavellit a machiavellista politikai tanítástól. Mindezek ellenére Somló elismeri mind a tanban, mind a konkrét személyben rejlő hibákat és teoretikai hiányosságokat is, de összességében mégis az emberiség egyik legnagyobb politikai nevelőjét látja Machiavelli személyében.

Somló Bódog állambölcseletéről: Varga Csaba tanulmánya. A kötet értelmező jegyzetei között külön említést érdemel Varga Csaba egyetemi tanár tanulmánya, amelyet Somló korábban megjelent állambölcseleti munkáiról írt. A tanulmány szerzője ellentmondásos pályaművel rendelkező gondolkodóként mutatja be Somlót, akit élete során, és későbbi recepciójában is, tudósi meggyőződésének megkérdőjelezhetetlen etikusságának, valamint szakmai felkészültségének, mint kiváló képességeinek feszült kontraszt-jellegű viszonya határozta meg, és tette értelmezhetőségében behatárolhatóvá. A szerző Somló tanítványának, Moór Gyulának a jóvoltából az Országos Széchenyi Könyvtár állományában fellelhető *Állambölcseleti jegyzetek* elnevezésű művén keresztül vizsgálja Somló államelméletének teoretikus rendszerét. Mindmáig feldolgozatlan művel állunk szemben, ahogy a szerző is utal erre. A tanulmány koncepciója szerint későbbi filológiai munkálatok eredményeként válik majd megállapíthatóvá, hogy milyen nézeteket, milyen politikatudományi állásfoglalásokat kívánt pontosan megfogalmazni Somló e művével. Varga szerint az ágostoni tanokat vizsgáló részei Somló munkájának elemző olvasónaplói jellegű mutatnak, míg átfogóan a teljes tanulmány alapvető szellemisége egy kontemplatív, letisztult, hermetikus elmélkedés, melynek célja az elméleti megállapítások legvilágosabban értelmezhető megfogalmazása. A tanulmány különös jelentőséget tulajdonít Somló személyisége elemzésének, tudományos munkájában való előre haladásával párhuzamosan a személyes barátaitól való eltávolodásának, öngyilkossági hajlamainak, szorongásainak. A szerző ezt a pszichés pressziót Somló esetében egyértelműen az első világháború lezárulásához kapcsolódó hazai tragédiákhoz köti, amely magába foglalta Magyarország közigazgatási kereteinek felbomlását, és a korábban nagy reménnyel táplált politikai eszmék teljes bukását, és az azokból való kiábrándulást. Ez kétségkívül determinálta, és minőségében befolyásolta Somló szemléletét, politikai gondolkodásmódját. A szerző szerint éppen ez a megrendültség vezeti el teoretikusan Somlót a pozitívizmustól a spekulatív filozófiai bölcselethez való fordulásig, példának okáért az etikai vizsgálatáig, akár Xenophón, akár a *Nikhomakhoszi etika* elemzésén keresztül Machiavelli államelméletének feldolgozásáig. Mindenestre összefüggő gondolati rendszert

alkot a somlói állambölcselet, melynek egyetlen hibája Varga Csaba szerint az, hogy félbeszakadt, de a hátramaradt kéziratok alapján egyértelműen állíthatjuk a szerző szerint, hogy be kívánta fejezni állambölcseleti munkáit. Mégis, befejezetlensége ellenére is, kiemelt jelentőségű megállapításokat, tudományos érdemeket hordoznak magukban az elemzett töredékek, melyek sokban gazdagították a hazai politikatudományt. Eszmetörténeti szempontból Somló munkáit áthatja a Széchenyi, illetve Kemény Zsigmond féle konzervativizmus nyílt vállalása, és szisztematikus revideálása is. Sajátossága a munkának a politika jelenségének pragmatikus kezelése, és a gazdaságtudomány politikai folyamatokat befolyásoló hatásának értékelése. Összességében a szerző alapvető álláspontja az, hogy nagy vesztesége és kára a magyar politikai filozófia tudománynak és állambölcseletnek az, hogy Somló töredékei valóban csak töredékek, befejezetlen munkák maradtak, ugyanis befejezve egy multidiszciplináris elméleti összefoglalást adhatott volna műve a magyar társadalomtudományoknak.

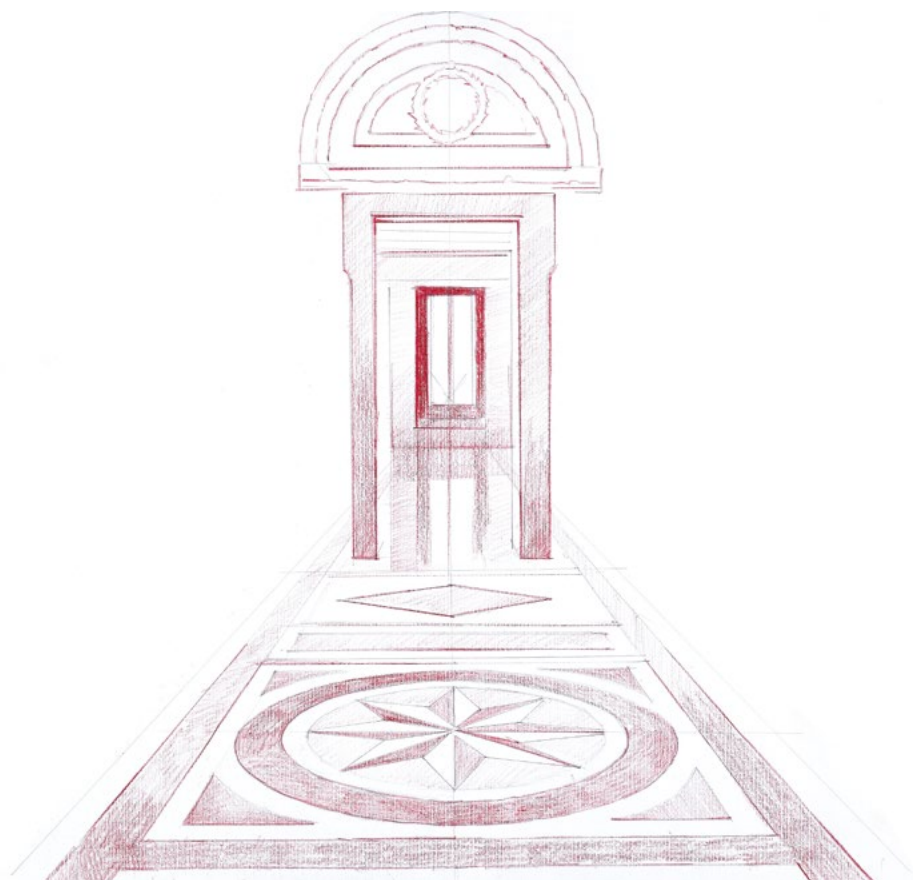
Somló Bódog állambölcseletéről: Takács Péter tanulmánya. Varga Csaba tanulmányánál jóval részletesebb és átfogóbb értekezés Takács „Somló Bódog államelméletei” című munkája, melyet rendkívül részletes szakmai életrajzi írásként értelmezhetünk, a teljesség igényének megállapíthatóságával elkészített műként tekinthetünk rá, mint monográfiára. A szerző méltatásként fogalmazza meg Somlóról azt, hogy újkantianus jogfilozófiájával jelentős mértékben hozzájárult a magyar szociológiatudomány kialakulásához. A szerző célja bemutatni azt, hogy Somlóra nemcsak jogfilozófusként, hanem állambölcseleti tudósként is tekinthetünk. Így alapvető kérdése: volt-e Somlónak szisztematikus államelmélete e tudomány általános értelmezése, meghatározás szerint. Életrajzi adatként említi meg ezzel kapcsolatban, hogy Somló jogtudományi doktorátusa mellett igen hamar megszerezte államtudományi doktorátusát is. A szerző szerint Somló a szociológiai kérdések vizsgálata során is valójában az állam és a politikai konstellációit kutatta. A véleménye az, hogy Somló államtudósi személyiségét leginkább életének utolsó két évében megkezdett azon állambölcseleti tanulmányosorozata verifikálja, amelyekről, mint töredékek értékeléséről, ez az elemzés szól. A szerző ehhez még azt is hozzáfűzi, hogy Somlónak lényegében több rendszerezett államelmélete is volt, hiszen élete során többször is változtak konzekvenciái az elemzett állambölcseleti kérdésekről. Három jelentős államelméleti rendszert nevez meg Somló életművében, amelyek két megjelent írásokhoz, valamint az elemzett állambölcseleti töredékekhez kapcsolódnak. A két megjelent mű az „*Állami beavatkozás és individualismus*” (1903), valamint a „*Juristische Grundlehre*” (1917). Takács tanulmányában részletesen elemzi azokat az állambölcseleti tudományos tendenciákat, amelyek ebben a két megjelent műben körvonalazódnak. A harmadik rendszer a befejezetlenül ránk maradt töredékekhez kapcsolódik. Somló a korának jellegzetességeihez kapcsolódó államelméleti meggyőződéseit eszmetörténeti értékelésen keresztül elemzi. Kutatásának középpontjában a kortalan, minden politikai és történelmi körülmények között is objektív érvényű államelméleti igazságok megtalálása állt. Ennek része a retrospektivitás módszertani megjelenése is, amely a jelen

értelmezésének a szolgálatában áll Somló esetében. Ugyanakkor élénken reflektál arra is, hogy az államról szóló tudomány alapvetően hiába elméleti jellegű kérdések elemzéséről szól, az állam gyakorlati tudománnyá válik, vagyis pragmatikává a politikai aktusok megvalósulásaiban. Takács egyik fő kérdése az, hogy a „Töredékek”, mint mű, megváltoztatták-e Somló államelméleti meggyőződését, az államról alkotott nézeteit? Megállapítása szerint igen. Ennek a gondolkodásmódnak a megváltozása leginkább abban áll a szerző szerint, hogy Somló államelmélete egyre inkább függetlenedett a jogi elemektől. Jogi tényezők helyett az államot elméleti értelemben alkotó legfontosabb hatásoknak a gazdasági, lélektani szempontokat tartotta, és kiemelt jelentőséget kezdett tulajdonítani az autoritás problémájának, illetve az államformatan kérdéseinek. A szerző szerint ez az uralkodó állameszmék és politikai tendenciák kategorizálhatósága szempontjából egyfajta leszámolást is jelentett a politikai idealizmussal Somló részéről. Továbbá arra a kérdésre, hogy miért tulajdonított jelentőséget Somló 1920-ban Platón államtanának és Machiavelli „céltudományának”, azt a választ adja a szerző, hogy ez az érdeklődési irányultság jelzi igazán, hogy Somlót már nem az utópizmus és a realizmus kollíziója, hanem az idealizmus és a pragmatizmus kettőssége, egymáshoz való viszonyuk érdekli. Végül olvashatunk Litván György azon megállapításairól is, amelyek Somló lelkialkati beállítottságára utalnak. A szerző osztja a véleményt, mely szerint alkatilag Somló apolitikus személy volt, aki elméleti munkájában alkotott a pragmatikus politikatudomány számára maradandót, amihez társul személye „csendes mérsékeltségének” az értéke is, ahogy a szerző fogalmaz.

Függelék. A kötet szerkesztője által készített életút-bemutató egyedülálló a maga nemében, hiszen feltételezhetően az eddigi egyik legrészletesebb életrajzi összesítése Somló szakmai tevékenységének. A biográfia különös részletességgel ismerteti a Somló tudományos tevékenységét megelőző tanulmányait és előkészítő tevékenységeit. Bemutatja Somló egyetemi éveinek fejlődési folyamatát, és kezdeti közéleti szerepvállalási törekvéseit, folyóirati szerkesztői munkálatait. A szerző Somló első alkotói időszakát a századfordulóra teszi, külön utal azokra az életrajzi sajátosságokra, amelyek meghatározták Somló lelkialkati kondíciójának fejlődését, azokra a kritikákra és támadásokra, amelyeket alkotói munkája kezdetén fogadnia kellett. Az úgynevezett „Somló-afféreként” számon tartott tudományos vita, amely Somló szociológiai tudományos állásfoglalásához, az evolúciós törvény somló elméletéhez kötődik, több jelentős közéleti személyiség érdeklődését, és a vitába való bekapcsolódását is eredményezte, ahogy arra utal a szerző. Takács szerint a Somló munkásságával kapcsolatos szüntelen kritikák és viták jelentős mértékben hozzájárultak azon kép kialakulásához, amelyet egyértelműen felfedeztek benne kortársai, a visszahúzó, csendes teoretikus tudós emberét. Szakmai pályáját alapvetően két szakaszra osztja a korábbi tendenciák alapján: a szociológiai vizsgálódások, és a jogfilozófiai kutatások időszakára. Életkörülményeinek jelentős megváltozását jelentette a kolozsvári születésű, és meghatározóan ott tevékenykedett tudós számára az a hazai kormányzati nyomásra is kialakult presszió, amely sürgette, hogy Somló Budapestre költözzön, és ott tevékenykedjen; ehhez persze

az erdélyi politikai helyzet kiszámíthatatlansága is hozzájárult. Így lett a kolozsvári tudósból a budapesti jogi kar professzora, aki pozícióját a forradalmi események, és a Tanácsköztársaság időszaka alatt kifejtett tudományos aktivitása ellenére is megtudta tartani. A biográfia továbbá részletesen elemzi azoknak a drámai életrajzi eseményeknek, a tudományos meg nem értettségeknek, a formálódó Horthy-rendszernek a Somló számára élethetetlen ideológiai körülményeket teremtő tendenciáinak a hatását, amelyek végül az 1920. évi öngyilkosságához, és így tudományos munkája hirtelen befejeződéséhez vezettek.

A függelék az eddigi legrészletesebb Somló-bibliográfiát tartalmazza. Külön említést érdemelnek a somlói életműhöz kapcsolódó képek és egyéb dokumentumok. A képek személyes portrékat, eredeti Somló-művek könyvborítóit, leveleket, és egyéb igazolványokat, tevékenységének földrajzi körülményeit bemutató városképeket, levelezőlapokat tartalmaznak, tanári eskütételi dokumentumokat, illetve felvételeket Somló sírkövééről. Ugyancsak itt kerül közlésre Reményik Sándor Somló Bódog halálára írt „*Tragédia*” című verse. A kötet a források megjelölésével, köszönetnyilvánítással és részletes névmutatóval zárul.

•
Mozdulatlan mozgás

MÁTHÉ ANDREA

A figyelem útjai

Kondor Attila képeihez^[1]

Kondor Attila képein a festészeti megfogalmazások, az absztrakt és a figurális festészeti együttese nagyon harmonikusan és izgalmasan együttest alkotnak táj és építészeti találkozási pontjainál; színvilágára főként a pasztellszínek jellemzőek, a visszafogott színhasználat: erősebb, élénkebb szín tűnik ki olykor festményein, hogy egy-egy formát kiemeljen. Alkotói megközelítését az írás és kép egysége jellemzi, amely egyidejűleg életmód, gondolkodásmód, látásmód, vagyis láthatóan egzisztenciális kérdés és út Kondor Attila számára: az alkotásai egybevágóak és párhuzamosak, még pontosabban: egységet alkotnak egzisztenciájának belső útjával.

Kiállításának művei és legutóbbi könyvalbumának címe – többek között – a következő kérdést tehetik fel a befogadó számára: Hogyan figyeljük arra, ami nem látszik, vagy olyan, mintha nem látszana?

Egy válaszlehetőséget a sok közül, így lehetne megfogalmazni: A figyelem összpontosítás, összeszedettség, egész lényünk odaadása valami felé, valami iránt, ami nagyon érdekel bennünket. Valamit nemcsak meglátunk, de megérezzük benne valami kimondhatatlant, vonzani kezd, és elkezdjük megfigyelni, figyelünk rá. Csendben. Csak úgy magunkban.

Többféle módon tehetjük, de milyen módon teszük ezt, mit mutatnak ebből Kondor Attila festményei és festmény-animációi? Vezetnek bennünket, vagyis útra állítanak és úton tartanak, ahogy maga is mondja: a figyelem útjain. Ezek az utak olyan részletekre irányítanak, amelyek megnyitnak valamit, de résnyire csak; megnyílnak valami felé folytonosan, de megnyílásukban áttetszővé válnak, majd átalakulnak, átváltoznak: transzparencia és metamorfózis – és egyben metafora is, metaforikus út, vagyis valami valami (más) helyett áll, mutat valamit, utal valamire, amely mögött, vagy még inkább, amelynek terében valami más áll.

Építészeti terek részleteit látjuk, klasszikus és reneszánsz terekét és építményekét, egy-egy kazettás ajtót, amelynek szárnyainál világító fehér jelzi a fényt, vagy ajtónyílásokat, vagy résnyire nyitott ablakokat, ajtókat, amelyeken át beszűrődik a fény. Megnyílik a hegy a fény felé, megnyílik a kazettás templom az ég fénye felé, a víz a csillagok felé, a víz a tükrözések és visszatükröződések felé. Mindezt világos jelzések,

[1] Kondor Attila „A Figyelem útjai” című kiállításának megnyitóján, Pannonhalmán 2018. április 20-án elhangzott szöveg szerkesztett változata.

a festmények fehér színei mutatják. Könyvsorokat látunk, ahol egy-egy hely kima-
rad, mintha hiányozna valami, ránézünk egy-egy képre, amelyeken a színek által
kirajzolt formára figyelünk, és egyszer csak feltűnik, a fehérség, a kihagyás, amely
hegyet formál. Vagy a házak maradnak a kihagyás, a kitakarás módusában.

Mire is figyelünk akkor hát? Merre visz a figyelmünk? Mert valahogy így van:
először ráfigyelünk valamire, és aztán már a figyelem visz bennünket tovább.
Ha hagyjuk. És a legjobb úton vagyunk, ha hagyjuk, és odaadjuk magunkat
annak, hogy a szemünk és érzékeink választhassanak, hogy mire figyelnek:
a betöltöttre vagy a hiányra? Vagy egyszerre mindkettőre. Egy idő után, amikor
odaszánja idejét és figyelmét Kondor Attila festményeinek, jobban tudja követni
ezt a festői játékot, a perspektívával, az eltakarásokkal és kitakarásokkal, az áttű-
nésekkel és tovább-alakulásokkal, a fent és a lent egymásban tükröződéssel.

Ne nagyon legyen kétségünk afelől, hogy a figyelem belső útjainak képi világgá
alakítását és annak lenyomatait, részleteit láthatjuk Kondor Attila festményein,
amelyek a természeti tájat és az épített táj egy-egy ismert részletét vetítik egymás
mellé, egymás mögé, egymás alá, fölé. És ettől valahogy egyszerre lesz ismerőssé
és távolivá, nagyon ittlévővé és nagyon historikussá is festészeti világa. A lakó-
telep házsora pl. fényvisszaverődéseinek változásaiban Kondor Attila megfesté-
sében úgy jelenik meg, mintha reneszánsz palota lenne. A megfigyelői pozíció,
a festői-alkotói megfogalmazás megemeli a tekintetet, a megszokottat különle-
gessé, egyvedivé változtatja, és egyben feltárulóvá teszi.

Soraimat Kondor Attila szavaival zárom.^[2]

„A festmény mozdulatlanságát vizsgálva az időbeliségen túlmutató lehető-
ségek találhatunk. A műalkotásként létrejött kép számos fizikai és mentális
mozgás összehatásaként jön létre. Ehhez hasonlóan a néző tekintete és elméje
számos külső és belső mozzanat során fogadja be a képet. Ezek együttesét – úgy
az alkotói, mint befogadói mozzanatok összességét nevezem a figyelem útjainak.
A mozdulatlan kép az alkotó tudati mozgásai mentén kristályosodik ki, ezeket
mintegy megőrzi és egyúttal a befogadó mentális aktivitásának is terepet ad.

A festmény a szavakon túli lényeg létmódjához adhat kulcsot. Pillanatok
alatt tárul fel, lép működésbe a kép, teljes befogadása mégis időben történik.
Mozgásra késztet, »behúzó«. Ez a festmény saját ideje. A kép belső ideje iránti
érdeklődés vezet el az utóbbi években a festmény animáció eszközéhez. Ezen
az úton a festményt kialakító láthatatlan erők együtthatóit törekszem transzpa-
rensse tenni a befogadó számára. (...)

A művész az Abszolútummal való találkozás témáját a szemlélődés csöndje
és kimondhatatlan tapasztalata felől közelíti meg. A latin »templum« és »sacrum«
szavak egyaránt az elválasztásra utalnak, arra, hogy a lényegi és örök valósághoz
való felemelkedéshez el kell szakadni a banálistól és a profántól. A teret az emberi
részről a lét eredetére irányuló figyelem szenteli meg.”

[2] Kondor Attila: *A figyelem útjai*. A szerző kiadása, 2017, 76 o.

Nekrológ Fehér Lenke (1948–2018)

A Jog - Állam - Politika szerkesztőbizottsága fájdalommal búcsúzik Fehér Lenkétől, folyóiratunk szerkesztőbizottsági tagjától.

Fehér Lenke méltósággal viselt súlyos betegség után 2018. május 21-én, 70 éves korában hunyt el. Fehér Lenke közel négy évtizeden át a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetében (illetve elődintézményében), valamint az Országos Kriminológiai Intézetben dolgozott. Egyetemi tanárként oktatott a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán. Az MTA Jogtudományi Intézetének hosszú ideig tudományos titkára volt, ahonnan tudományos tanácsadóként ment nyugdíjba.

Hazánkban először foglalkozott a büntetőjog és főként a kriminológia olyan területeivel, mint az emberkereskedelem, a prostitúció, valamint az áldozatvédelem és áldozatsegítés, amely témákban számos itthon és külföldön megjelent könyvfejezetet, folyóirat közleményt jegyzett. Fő műveinek az 1993-ban megjelent *Elmebetegség - Büntetőjog - Beszámíthatóság*, illetve a 2008-ban megjelent *Nemzetközi emberkereskedelem* című monográfiái tekinthetők. Részt vett az Európa Tanács emberkereskedelem ellen küzdő szakértői csoportjában, a strasbourgi székhelyű GRETA-ban (*Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings*).

Szakmai életútjának elismeréséül elnyerte a rangos Beccaria-díjat, illetve áldozatsegítő munkásságáért Fehér Gyűrű díjban részesült.

Fehér Lenke alapításától kezdve részt vett a *Jog - Állam - Politika c.* folyóirat szerkesztőbizottsági munkájában, illetve több éven keresztül volt külső tagja a Széchenyi István Egyetem Egyetemi Doktori Tanácsának.

Fájó hiányát érezzük, emlékét megőrizzük!

•
Tükör

- BECÁNICS ADRIENN egyetemi tanársegéd
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- BICSKEI HEDWIG PhD hallgató
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- GARAI RENÁTA PhD hallgató
KRE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola
- GULYÁS ÉVA PhD hallgató
NKE Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola
- DANIEL HAITAS egyetemi tanársegéd
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- HAMZA GÁBOR egyetemi tanár
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- ORBÁN ENDRE PhD hallgató
PPKE Jog- és Államtudományi Doktori Iskola
- MÁTHÉ ANDREA esztéta, író, költő
Legutóbbi kötete *Szabályokon innen és túl* címmel jelent meg 2017-ben
- SZABADFALVI JÓZSEF egyetemi tanár
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- SZOBOSZLAI-KISS KATALIN egyetemi docens
SZE Állam- és Jogtudományi Kar
- ÚJVÁRI EMESE egyetemi adjunktus
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- VASAS TAMÁS PhD hallgató
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- VARGA JUDIT egyetemi tanársegéd
DE Állam- és Jogtudományi Kar

Szerzőinkhez (A publikálás feltételei)

1. *Jog Állam Politika* című referált folyóirat magyar nyelven beküldött kéziratokat – tanulmányokat és könyv-recenziókat – fogad el.
2. A kézirat terjedelme tanulmányok esetén általában nem haladhatja meg az 50000 karaktert, recenziók esetén a 20000 karaktert. Kérjük szerzőinket, a terjedelmi kereteket nagyon szigorúan tartsák be. Hosszabb kéziratokkal csak különlegesen indokolt esetben foglalkozunk.
3. A szöveget A/4 méretben kinyomtatva kérjük leadni. Egyúttal szövegfájlban (az MS Word bármelyik változatában lementve) is kérjük mellékelni lemezen vagy e-mailben. A szerző neve a tanulmány felett szerepeljen.
4. Szöveg közbeni kiemelésként dőlt betű alkalmazható; ritkítás, aláhúzás, vastag betű, csupa nagybetű csak kivételes esetben fogadható el.
5. A közvetlen hivatkozásokat lábjegyzetekben, az oldal alján kérjük feltüntetni.
6. Kérjük, hogy irodalomjegyzék lehetőleg a ténylegesen hivatkozott publikációkat és azon publikációkat tartalmazza, amelyet a szerző felhasznált. Az irodalomjegyzék legfeljebb még 10-15 forrásmegjelölést tartalmazhat.
7. Az irodalomjegyzéket a tanulmány végén közöljük, a következőképpen oldva fel a szöveg közti utalásokat:
 - a) Könyveknél:

Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa.
 - b) Tanulmánykötetben, gyűjteményes kötetben megjelent szövegek esetében:

Mickiewicz, Ellen (2000): Institutional Incapacity, the Attentive Public, and Media Pluralism in Russia. In: Richard Gunther and Anthony Mughan (eds.): *Democracy and the Media*. Cambridge University Press.
 - c) Folyóiratban megjelent tanulmány esetében:

Selck, J. Torsten (2004): On the Dimensionality of European Union Legislative. In: *Journal of Theoretical Politics*. Vol. 16. No. 2. April, 203–222. pp.
8. Tanulmányok esetén kérünk a szerzőktől elektronikus formában egy kb. 150 soros magyar és angol nyelvű összefoglalót (abstract). A tanulmány címét, alcímét is kérjük lefordítani. Továbbá kérjük a tanulmány legfontosabbnak gondolt 5-6 kulcsszavát magyarul.
9. A (fekete-fehér) táblázatokot és ábrákat megfelelően formázva, az eredetüket feltüntetve a szövegbe építve és külön fájlként is kérjük leadni.
10. A szerkesztőségbe beérkezett – formailag megfelelő – kéziratokat a szerkesztőség előzetes szűrése után két opponensnek küldjük ki. Az opponensek a szer-

zők nevének feltüntetése nélkül kapják meg a kéziratokat. A közlés feltétele a két opponens támogató véleménye. Az opponensek által javítandónak értékelt kéziratokat átdolgozásra visszajuttatjuk a szerzőkhöz. A két opponens egybehangzó elutasítása esetén a kéziratot nem publikáljuk. Az opponensi vélemények be nem érkezése esetén a szerkesztőség saját hatáskörben dönt a publikálásról.

11. A szerkesztőség a beérkezett kéziratokért honoráriumot nem fizet.

12. Kérjük szerzőinket, hogy elektronikus úton adják meg, hogy milyen módon (foglalkozást munkahely, beosztás) szeretnének szerepelni folyóiratunkban. Kérjük, a kapcsolattartás elősegítése érdekében közöljék elérhetőségeiket (telefonszám, mobilszám, e-mail cím).

Köszönjük, hogy megfelelően előkészített kézirat beküldésével segítik munkánkat.

A szerkesztőség

TÁMOGATÓINK

UNIVERSITAS-GYŐR
NONPROFIT Kft.

Universitas-Győr Alapítvány

Deák Ferenc Állam-
és Jogtudományi Kar

Batthyány Lajos Jogász Szakkollégium

- ◆ Ottlik László neve meglehetősen ismeretlenül cseng a hazai állam- és jogtudományi gondolkodás iránt érdeklődők körében. Az alig fél évszázados élete során hátrahagyott életműve azonban mindenképp érdemessé teszi arra, hogy foglalkozzunk munkásságával, mely kiterjed a mai értelemben vett társadalomtudományok több ágára, így a politikatudományra, a szociológiára, az állam- és jogbölcseletre egyaránt. Személyében a hazai jogi felsőoktatásban a fordulat évéig meghatározó diszciplína, a „politika” jeles művelőjét, illetve a tudományszak második világháború előtti időszakának egyik utolsó „polgári” képviselőjét tiszteljük. A továbbiakban a szerteágazó életmű egy mindmáig feltáratlan területének a bemutatására kerül sor. | Szabadfalvy József
- ◆ Tekintve, hogy az állami kiadások fedezetül szolgáló legnagyobb bevételi források, az adók növelésének politikai és közgazdasági korlátai is vannak, már a középkorban sem volt ismeretlen, hogy az állam kölcsönt vett fel. Napjaink modern piacgazdaságaiban az államadósság az állami költségvetés standard módon jelen lévő tényezője, egyes országokban a deficitet gazdálkodást a gazdaságpolitika célul is tűzi. A tudomány számos érvt dolgozott már ki az államadósság létesítése mellett és ellen, ugyanakkor az állami hitelfelvételről való döntés mindig az aktuális közpolitikai döntéshozók kezében van. Hazánkban 2010 után – valószínűleg a 2008-as pénzügyi válság miatt – fokozott figyelmet kapott az államadósság, és kiemelt cél lett a fennálló adósságtömeg csökkentése, mely érdekében több, a költségvetési gazdálkodást érintő, a korábban ott meglévő döntéshozói és végrehajtói szabad mérlegelést korlátozó rendelkezés született. | Varga Judit
- ◆ Ahogy napjainkban, úgy az ókori Rómában is szükség volt arra, hogy a szüleiüket elveszítő serdületlen gyerekekről, ill. a vagyonukról megfelelően gondoskodjanak. Mivel Rómában főszabály szerint maguk az önjogú nők is gyámság alatt álltak, a serdületlenek esetében már önmagában a paterfamilias (vagyis a felettük apai hatalmat gyakorló személy) halála is azt eredményezte, hogy a serdületlenek gyámság alá kerültek (akkor is, ha anyjuk még élt). Míg a serdületlen gyermek gondozásáról, neveléséről jellemzően továbbra is az anyja (vagy a nagynya) gondoskodott, addig a gyámolt vagyonának kezeléséért alapvetően a gyám felelt. Bár a gyám (az archaikus kor kivételével) a gyámság megszűnését követően köteles volt elszámolni a gyámolt vagyonával, s több kereset és egyéb jogeszköz is azt a célt szolgálta, hogy biztosítsa a gyám megfelelő vagyonkezelését, mégis előfordulhatott, hogy a gyám sikkasztott a gyámolt vagyonából, vagy pusztán gondatlanságból nem megfelelően kezelte a gyámolt vagyonát. | Újvári Emese

